

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”:
AZƏRBAYCAN NEFT
STRATEGİYASININ TƏMƏL DAŞI

Bakı-2014

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov

*Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət mükafatı laureatı*

Rəyçilər:

Əli Həsənov

Tarix elmləri doktoru, professor

Eldar Şahbazov

Texnika elmləri doktoru,

Rusiya TEA-nın həqiqi üzvü, professor

Cəbi Bəhramov

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Ərəstun Mehdiyev. “Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strate-
giyasının təməl daşı. Bakı: «Turxan» NPB, 2014. – 248 s.

Monoqrafiyada “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasını şərtləndirən amil-
lər, Azərbaycan hökuməti ilə xarici şirkətlər arasında danışıqlar prosesinin
mərhələləri və tərəflərin mövqelərinin uzlaşdırılması sahəsində meydana
çıxan problemlər, Azərbaycanın bölgədəki müxtəlif geosiyasi maraqların ta-
razlaşdırılması və öz mənafeələrini qorumaq üçün göstərdiyi səylər, habelə
müqavilənin əsas müddəaları sistemli şəkildə araşdırılır və təhlil olunur.

Eyni zamanda, “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra Azərbaycanın neft-qaz sə-
nayesinə kapital axınının güclənməsi prosesi və imzalanmış digər müqavilə-
rin iqtisadi-siyasi cəhətləri, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında müasir in-
frastrukturun və şaxələndirilmiş neft ixracı sisteminin yaradılması, eləcə də
bu sahədə xarici təzyiqlərin və çətinliklərin dəf olunması ilə bağlı hökumətin
siyasəti ilk dəfə olaraq vahid elmi tədqiqat obyektinə kimi hərtərəfli araşdırılır,
görülən tədbirlərin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və beynəlxalq mövqeləri-
nə müsbət təsiri qiymətləndirilir.

ISBN 978-9952-8212-2-2

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2014

© «Turxan» NPB, 2014

**«ƏFSANƏDƏN GERÇƏKLİYƏ»
VƏ YA
NEFT DİPLOMATİYASI TARİXİNDƏ
BÖYÜK QƏLƏBƏ**

**Ərəstun Mehdiyevin «Əsrin müqaviləsi»: Azərbaycan
neft strategiyasının təməl daşı» monoqrafiyasına**

ÖN SÖZ

Tarixin belə bir təəssüf doğuran gerçəkliyi də var ki, bəzi neftçıxaran ölkələr bu qiymətli sərvətdən öz xalqlarının firavanlığı və tərəqqisi üçün istifadə etmək imkanından uzun illər ərzində məhrum olmuş, böyük dövlətlərin güclü təzyiqi nəticəsində müstəqil siyasət yeritmək imkanını itirmişlər.

Heydər Əliyev

«Əsrin müqaviləsi», bu müqavilənin həyata keçirilməsi və Azərbaycanın neft sərvətlərinin Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılması neft diplomatiyası tarixinin ən mühüm hadisəsidir. Daha doğrusu, bütövlükdə dünyanın neft diplomatiyası tarixində böyük dönüş, həm də fikrimcə ağılasız qələbədir.

Ulu Tanrının tək-tək ölkələrə, xalqlara bəxş etdiyi bu qiymətli sərvət, demək olar ki, bütün hallarda öz sahib-

lərinə fəlakətdən başqa bir şey bəxş etməmişdir. Bakı neftinin tarixi buna əyani sübutdur. Daim Böyük dövlətlərin hərbi-siyasi planlarında mühüm yer tutan, iki dünya müharibəsinin hər ikisində böyük dövlətlərin işğal hədəfi olan, bolşevik Rusiyasını ayaq üstə qaldıran, nəhayət 1941-1945-ci illər müharibəsində Sovet İttifaqının qələbəsində həlledici rol oynayan Bakı nefti çar Rusiyası dövründə olduğu kimi, sovet-bolşevik rejiminin hökmranlığı dövründə də öz qanuni sahibinə - Azərbaycan xalqına fəlakətdən başqa heç nə bəxş etmədi...

1993-cü ildə Azərbaycan «olum ya ölüm» mübarizəsi meydanında çabalayarkən, müstəqilliyimiz itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalarkən öz Vətəninə Prezident sükanı arxasına keçən Heydər Əliyev neftin bu «hikmətini» və müstəqil neft siyasəti yeritməyin nə qədər çətin olduğunu çox yaxşı bilirdi. Lakin dahi siyasətçiyə bu da gün kimi aydın idi ki, dərin iqtisadi tənəzzül və səfalət içərisində çabalayan doğma Vətəni ayağa qaldırmaq üçün xalqın əsas sərvəti olan neftdən başqa əlac yoxdur...

Ulu Öndər o zaman qarşısında nə qədər böyük çətinliklərin, ağır maneələrin və təhlükələrin olduğunu bildiyi halda müstəqil neft strategiyasının formalaşdırılması kimi çox ağır bir vəzifəni öhdəsinə götürdü. Və Heydər Əliyevin neft diplomatiyası ilk addımlarını atmağa başladı...

Heydər Əliyev Azərbaycanın neft strategiyasını formalaşdırarkən doğma Vətən üçün bir-birindən önəmli olan əsas iki tarixi vəzifəni həll etməyi qarşıya məqsəd qoy-

muşdu: əvvəla, Böyük dövlətlərin diqqətini Azərbaycanın əsas sərvətinə cəlb etmək, bununla da Vətəni və doğma xalqı düçar olduğu ağır maliyyə-iqtisadi fəlakətdən qurtulmaq, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün iqtisadi zəmin yaratmaq; digər tərəfdən, Heydər Əliyevin neft diplomatiyası, həm də, böyük dövlətlərin xarici siyasətində Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanın xeyrinə dönüş yaratmaq və uzun tarixi dövr üçün Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü zəmin hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Bütün yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın neft strategiyası qalib gələcəyi halda uzun tarixi dövr üçün regionun siyasi mənzərəsi dəyişəcək, ölkəmiz regionun aparıcı dövlətinə çevriləcək, Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə ittifaqı regionda həlledici amilə çevriləcək və Bakı-Ceyhan bütün türk dünyasını birləşdirəcəkdi. Bununla da Azərbaycan Avropa ilə Asiya arasında mühüm əlaqələndirici – strateji məkana çevriləcəkdi.

Beləliklə, «Əsrin müqaviləsi» ilə bağlı aparılan diplomatik danışıqlar, əslində çox qüdrətli güc mərkəzlərinin davamlı olaraq əngəl törətdiyi şəraitdə gedən siyasi döyüşlər meydanına çevrildi. Bu döyüşlərin baş qəhrəmanı çox ağır siyasi fırtınalardan həmişə qələbə ilə çıxmağı bacarmış dahi siyasətçi Heydər Əliyev idi.

«Əsrin müqaviləsi» üzrə aparılan çox çətin, çox mürəkkəb diplomatik danışıqlarda Ulu Öndərin ən yaxın silahdaşı, onun ən məsul tapşırıqlarını uğurla həyata keçirən İlham Əliyev həlledici rol oynayırdı.

Fikrimcə, Azərbaycan Milli Neft strategiyasının tarixinə dair indiyədək xeyli əsər nəşr olunsa da, bu mühüm problemin, xüsusilə «Əsrin müqaviləsi»nin bağlanması uğrunda gedən çox çətin diplomatik danışıqların əsl mənzərəsini yaratmaq üçün hələ çox elmi araşdırmalar aparılmalıdır. Bu baxımdan, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Ərəstun Mehdiyevin «**Əsrin müqaviləsi**»: **Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı**» əsəri Azərbaycan Milli Neft strategiyası tarixinin akademik səviyyədə araşdırılması yolunda atılmış çox mühüm addımdır.

«Əsrin müqaviləsi»: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı» monoqrafiyasını bu mövzudan bəhs edən digər nəşrlərdən fərqləndirən ən uğurlu cəhəti bundan ibarətdir ki, bu kitab sözün əsl mənasında tədqiqat əsəridir, akademik araşdırmadır. Müəllif qarşısına qoyduğu çətin vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün külli miqdarda arxiv materiallarından, o cümlədən rəsmi dövlət sənədlərindən, ARDNŞ-nin cari materiallarından, dövrü mətbuatdan, habelə ümumiyyətlə neft problemi ilə bağlı nəşr olunmuş elmi ədəbiyyatdan geniş istifadə etmiş, elmi təhlillər aparmış, əldə etdiyi məlumatlar əsasında olduqca gərəkli cədvəllər tərtib edib əsərinə daxil etmişdir. Nəticədə müəllif öz oxucularına, bu sahə ilə maraqlanan hər kəsə, o cümlədən tədqiqatçılara sanballı bir monoqrafiya təqdim etmişdir.

Real tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, «Əsrin müqaviləsi» ilə bağlı danışıqlarda o zaman yenicə müstəqil həyata başlayan, beynəlxalq aləmdə hələ söz sahibi olmayan

zəif Azərbaycan regionda möhkəmlənmək uğrunda bir-biri ilə ölüm-dirim rəqabəti aparan nəhəng güc mərkəzləri ilə üz-üzə idi. Bakı neftinin qərb bazarlarına çıxarılmasına əngəl törədən qüvvələr isə «Əsrin müqaviləsi»nin baş tutmaması üçün siyasi fitnəkarlıqlardan başlamış, təxribatlara və sui-qəsdlərə qədər hər cür çirkin addımlara əl atır, necə deyərlər, əllərindən gələni edirdilər. Belə şəraitdə Azərbaycanın qələbə çalacağı ağlasığan deyildi. Lakin Azərbaycan qalib gəldi. «Əsrin müqaviləsi» baş tutdu. Bu, sözün həqiqi mənasında dahi Heydər Əliyevin müdrik, cəsarətli və məqsədyönlü siyasətinin, yüz dəfə ölçüb-biçərək irəli sürdüyü siyasi gedişlərin qələbəsi idi. Fikrimcə, istedadlı tədqiqatçı Ərəstun Mehdiyev çox maraqlı, real tarixi faktlar əsasında «Əsrin müqaviləsi» ətrafında danışıqlar aparıldığı dövrdə Heydər Əliyev diplomatiyasının bütün istiqamətlərini, Ulu Öndərin bir-birindən çətin maneələri dəf etmək və zərərsizləşdirmək naminə atdığı siyasi addımları, diplomatik maneələri öz tədqiqatında elmi baxımdan düzgün qiymətləndirmiş, bu siyasətin mahiyyətini açıb göstərməyə nail olmuş və danışıqlar zamanı yaşanmış tarixi öz oxucularına olduğu kimi çatdırıb bilmişdir. Bunu müəllifin çox böyük uğuru hesab edirəm.

Ərəstun Mehdiyev öz əsərində belə bir tarixi həqiqəti də doğru-düzgün işıqlandırır ki, «Əsrin müqaviləsi» ətrafında aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfinin strateji maraqlarının təmin olunmasında, Ulu Öndərin ən məsul siyasi tapşırıqlarının uğurla yerinə yetirilməsində, Azərbaycanın payına düşən gəlirlərin tezliklə alınmasının tə-

min olunmasında, xüsusi ilə danışıqların 45 gün ərzində davam etdiyi olduqca gərgin keçən Hyuston mərhələsində Dövlət Neft Şirkətinin Birinci Vitse-prezidenti İlham Əliyev həlledici rol oynamışdır.

Hyuston danışıqları zamanı Rusiya tərəfinin Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı məsələ qaldırması danışıqların gedişində çox ciddi gərginlik yaratmışdı. Məhz İlham Əliyevin qətiyyətli mövqeyi nəticəsində bu gərginlik aradan qaldırılmış, daha doğrusu «Əsrin müqaviləsi»nin kağız üzərində qalmaq təhlükəsi sovuşmuşdu. Fikrimcə, bu tarixi həqiqətin açıqlanması da «Əsrin müqaviləsi»: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı» monoqrafiyasının elmi dəyərini daha da artırır.

Ərəstun Mehdiyev haqqında bəhs etdiyimiz qiymətli tədqiqatında «Əsrin müqaviləsi»nin həyata keçirilməsinin ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında dönüş yaratmasına, müstəqilliyimizin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsinə, dövlətimizin xarici iqtisadi və siyasi əlaqələrinin genişlənməsinə dair materiallara da geniş yer verməklə, bütövlükdə ixrac boru kəmərləri sisteminin yaradıldığını xüsusi olaraq vurğulayır. Müəllif bütün bu məsələləri lazımcınca işıqlandırmaq üçün düzgün hərəkət edərək onların hər birinə ayrı-ayrılıqda fəsilər həsr etmişdir.

«Əsrin müqaviləsi» dünyanın neft diplomatiyası tarixində həm böyük dönüş, həm də böyük qələbədir. Neft diplomatiyamızın bu tarixi uğuruna ən sərrast qiyməti Prezident İlham Əliyev vermişdir. Dövlət başçımız «Əsrin müqaviləsi»nin reallaşmasını **«əfsanənin gerçəkliyə çevrilməsi»** kimi qiymətləndirmişdir.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Ərəstun Mehdiyevin yeni kitabından aydın olduğu kimi «Əsrin müqaviləsi» Ulu Öndərin uzaqgörənliyini parlaq surətdə təsdiq etdi. Xalqımızın dahi oğlunun düşündüyü kimi bu müqavilənin reallaşması nəticəsində dünyanın böyük dövlətlərinin diqqəti Azərbaycana yönəldi. Xalqımız ağır iqtisadi tənəzzüldən firavan həyat yoluna çıxdı. Müstəqilliyimizi qoruyub saxlaya bildik. Azərbaycan regionun lider dövlətinə, yaşadığımız dövrün ən sürətlə inkişaf edən ölkəsinə və dünya siyasətində söz sahibinə çevrildi. Azərbaycanın milli neft strategiyası beynəlxalq münasibətlərdə regionumuzun önəmini daha da artırdı. Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə ittifaqı yaşadığımız regionun beynəlxalq təhlükəsizliyinin mühüm amilinə çevrildi. Ən başlıcası – Azərbaycan Avropa ilə Asiyanı, o cümlədən bütün türk dünyasını əlaqələndirən strateji məkana çevrildi...

Bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq şübhə etmirəm ki, tarixçi alimimiz Ərəstun Mehdiyevin «Əsrin müqaviləsi»: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı» monoqrafiyası Azərbaycan neftinin tarixinə dair aparılan tədqiqatlar içərisində ən uğurlu araşdırmalardan biridir, tarix elminin mühüm nailiyyətidir.

Yeri gəlmişkən, bəhs etdiyimiz monoqrafiyanın müəllifi neft tariximizin öyrənilməsi sahəsində peşəkar tədqiqatçılardan biridir. O, Ulu Öndərin hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi müdrik kadr siyasəti sayəsində təhsilini davam etdirmək üçün Moskva Dövlət Universitetinə göndərilmiş gənclərdən biridir. Vətəninin etimadını doğrul-

dan Ərəstun Mehdiyev Moskva Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, aspiranturada saxlanılmış, tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «**XIX əsrin son rübündə Azərbaycan neft sənayesinin yaranmasında Rusiya kapitalının rolu**» mövzusunda yazmış olduğu dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir. O, Bakı neftinin tarixinə həsr olunmuş «**Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə**» monoqrafiyasının və çoxsaylı elmi məqalələrin müəllifidir. «**Əsrin müqaviləsi: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı**» kitabı alimin növbəti monoqrafiyasıdır.

İstedadlı tədqiqatçımız Ərəstun Mehdiyevin «Əsrin müqaviləsi»: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı» monoqrafiyasının oxucular və mütəxəssislər tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm. Müəllifə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi,

Dövlət Mükafatı laureatı

GİRİŞ

Azərbaycanda neft hasilatı qədim tarixə malik olsa da, yanacaq-enerji ehtiyatları ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında XIX əsrin son rübündən etibarən mühüm rol oynamağa başlamışdır. 1872-ci ildə mühafizəkar iltizam sisteminin ləğv edilməsi ilə neft çıxarılmasında inhisarçılığın aradan qaldırılması yerli və xarici kapitalın bu sahəyə güclü axını üçün əlverişli imkanlar açdı. Sahibkarlığın inkişafı yeni texnikanın tətbiqini sürətləndirərək, XIX əsrin son rübündə neft mədənlərində sənaye çevrilişinin baş verməsi ilə nəticələndi ¹.

Texniki təkmilləşmələr hasilat prosesinin və neft infrastrukturunun inkişafına təkan verdi. Yeni ideyaların praktikada tətbiqində xarici sərmayədarların təşəbbüskarlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Həyata keçirilən bir sıra yeniliklər, o cümlədən neftin çəlləklərlə arabalarda daşınması əvəzinə mədən, zavod və dəniz limanını birləşdirən boru kəməri çəkilişinin geniş miqyas alması, vaqon-çənlərin və tankerlərin tətbiq edilməsi bilavasitə həmin dövrdə neft sənayesinə qədəm qoymuş Nobel qardaşlarının adı ilə bağlıdır.

Bakı nefti qısa müddət ərzində Rusiyanın daxili bazarında hakim mövqe tutaraq, imperiya sərhədlərini aşmağa başladı. Ticarət şəbəkəsini səmərəli quraraq, Bakı zavodlarının istehsal gücü ilə 1883-cü ildə Amerikanın ağ neftini Rusiya bazarından sıxışdırıb çıxaran Nobellər artıq bir neçə ildən sonra Rotşild ilə birlikdə Azərbaycandan ixrac edilən həmin yanacağın Avropa və Asiya bazarlarında

tədricən geniş yer tutması istiqamətində ardıcıl fəaliyyət göstərirdilər².

Neft məhsullarına tələbatın sürətlə artması, habelə ucuz işçi qüvvəsi və zəngin neft ehtiyatları XIX əsrin sonlarında Bakı mədənlərinə xarici kapitalın, xüsusilə ingilis şirkətlərinin daha geniş nüfuz etməsini şərtləndirirdi³.

Bir tərəfdən yeni sənaye texnikası və üsullarının tətbiqi, digər tərəfdən isə məhsuldar yataqların amansızcasına istismarı neft hasilatının sürətlə artmasına səbəb olurdu. Təsadüfi deyil ki, neft hasilatının səviyyəsinə görə 1894-cü ildə ABŞ-a çatan Bakı neft rayonu tezliklə onu ötüb keçərək, 1901-ci ilə qədər dünya birinciliyini qoruyub saxladı⁴. Həmin ildə o dövr üçün rekord həcmdə - 12,2 milyon ton neft hasil edilən Bakıda sonrakı illərdə dağıdıcı xarakterli sosial-iqtisadi və siyasi səbəblərlə əlaqədar hasilatın kəskin azalması müşahidə olunur.

XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi böhranının Rusiyada daha uzunsürən, ağır forma almasına və neft sənayesinə ciddi zərbə vurmasına baxmayaraq, beynəlxalq aləmdə neftin yanacaq-enerji əhəmiyyəti dönmədən artırdı. O, dünya iqtisadiyyatında mühüm strateji rol oynamağa başlamışdı.

Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, «neft-güc» düsturu artıq özünü Birinci Dünya müharibəsinin döyüş meydanlarında təsdiq etmişdi. Müharibədən sonra neft şirkətləri və dövlətlər arasında münasibətlərdə yeni dövr başlandı... Əgər neft bir tərəfdən gücün təzahürü idisə, digər tərəfdən o, suverenliyin simvolu idi. Bu isə labüd olaraq neft şirkətlərinin məqsədləri ilə dövlətlərin milli maraqları

arasında ziddiyyətlərə, beynəlxalq siyasətin daimi xüsusiyyətinə çevrilən münaqişəyə gətirib çıxarırdı»⁵.

Neft amilinin Birinci və İkinci Dünya müharibələrini doğuran səbəblərdən biri olmaqla yanaşı, həm də hər b meydanlarında qələbənin əldə edilməsində, müharibədən sonrakı illərdə iqtisadiyyatın bərpası və inkişafında mühüm rol oynadığını inkar etmək mümkün deyil. Uzun müddət Rusiya imperiyasının və Sovet İttifaqının iqtisadiyyatında aparıcı sahələrindən biri kimi, Azərbaycan neft sənayesinin bu proseslərdə özünəməxsus yeri və həlledici əhəmiyyəti olmuşdur.

Lakin 1950-ci illərin ortalarından etibarən SSRİ hökumətinin Azərbaycanın neft sənayesinə münasibətində kəskin dəyişiklik baş verdi. Abşeronda neft hasilatının maya dəyərinin yüksək olmasını və yataqların tükənməsini əsas gətirən sovet rəhbərliyi diqqəti ölkənin şərq vilayətlərinə - Tatarıstan, Başqırdıstan, Qərbi Sibir və s. yeni neft rayonlarına yönəltməyə başladı. Bununla da o vaxta qədər şiddətli şəkildə istismar edilən Azərbaycanın neft yataqlarına ayrılan vəsait xeyli azaldı. Belə ki, SSRİ hökumətinin 1954-cü il 9 iyul tarixli «Neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər haqqında» qərarı ilə Azərbaycan neft sənayesi qeyri-səmərəli istehsal sahəsinə aid edildi və onun ehtiyacları üçün zəruri olan kapital qoyuluşu iki dəfə ixtisar olundu⁶.

Mərkəzi hakimiyyətin neft siyasətinin dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq, Azərbaycan neftçiləri yeni yataqların açılması və istifadəyə verilməsi sahəsində fəaliyyətlərini

davam etdirirdilər. 1950-60-cı illərdə Azərbaycanı neft hasilatının ağırlıq mərkəzi dəniz yataqlarına keçməyə başlayır. Artıq 1965-ci ildə Xəzər dənizində 10,9 mln. ton, 1970-ci ildə isə 12,9 mln. ton neft çıxarılmışdı. Sonrakı dövrdə hasilat tədricən aşağı düşərək, 1987-89-cu illərdə 10 mln. tondan artıq təşkil etmişdir ⁷.

Tükənməkdə olan quru neft yataqlarından fərqli olaraq, dəniz mədənlərinin istismar müddətinin daha az olması və perspektivli sahə kimi kapital qoyuluşunun əsas hissəsinin bu yataqlara yönəldilməsi dənizdəki hasilatın hələlilik sabit qalmasını təmin edirdi. Lakin SSRİ-də vüsət alan sosial-iqtisadi və siyasi böhran neft sənayesinə də ağır zərbə vurdu. Belə şəraitdə hasilatın sabit səviyyədə saxlanması mümkün deyildi.

Sovet iqtisadiyyatının neftdən asılılığı ABŞ ilə «soyuq müharibə»nin taleyini Ağ evin xeyrinə həll etdi. «Soyuq müharibə» dövründə strateji əhəmiyyət kəsb etmiş neft amili iki siyasi blokun qarşıdurmasının başa çatmasından sonra öz rolunu daha da artırdı. Bu baxımdan neft tarixinin görkəmli tədqiqatçısı D.Yerqin haqlı olaraq yazır ki, «neft özünün mərkəzi roluna, strateji xarakterinə, coğrafi paylanmasına, təchizatındakı təkrar böhranlara, onu müftə ələ keçirmək üçün labüd və dəfolunmaz həvəyə görə, bütün enerji mənbələrindən ən əhəmiyyətli və ən problemlisi oldu» ⁸.

Həqiqətən də, müasir dövrdə neft hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və sosial-iqtisadi inkişafında mühüm yer tutur.

Müstəqil dövlət quruluşu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanda isə neft iqtisadiyyatın dirçəlməsi, sosial rifahın təmin olunması, siyasi müstəqilliyin və beynəlxalq mövqelərin möhkəmlənməsi sahəsində lokomotiv rolunu oynadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan neft amilindən milli mənafeləri naminə faydalanmaq üçün ölkədaxili gərgin siyasi proseslərin və kəskin geosiyasi təzyiqlərin məngənəsindən keçməli oldu. Gənc dövlətin bu ağır sınaqlardan çıxması Prezident Heydər Əliyevin qətiyyətli və ardıcıl siyasi xəttinin məntiqi nəticəsi idi ⁹.

Bəhs olunan dövrdə müstəqil dövlət kimi kövrək addımlarını atan Azərbaycanın zəngin neft sərvətlərinə Qərb ölkələrinin xüsusi diqqəti həmin dövlətlərlə qarşılıqlı siyasi-iqtisadi əlaqələrin qurulmasına mühüm əhəmiyyət verən Prezident Heydər Əliyev tərəfindən obyektiv qiymətləndirildi və bacarıqla istifadə olundu¹⁰.

1990-cı illərin əvvəllərində siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan təlatümlü və riskli məkan kimi tanınan Azərbaycanda «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə neft amili ölkənin strateji maraqlarının xidmətinə yönəldildi.

Beləliklə, «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması və həyata keçirilməsi milli neft strategiyasının formalaşmasının əsasını qoydu. Elmi ədəbiyyatda da qeyd olunduğu kimi, neft strategiyasının imperativləri siyasi, iqtisadi, sosial və texniki aspektləri əhatə edir ¹¹.

Siyasi müstəqilliyin möhkəmlənməsi, qabaqcıl dünya təsrübəsinə söykənən liberal iqtisadiyyatın qurulması, sosial rifahın təmin olunması, müasir sənaye və enerji-kom-

munikasiya infrastrukturunun yaradılması kimi çoxşaxəli spektri birləşdirən neft strategiyasının təməl daşı – “Əsrin müqaviləsi”nin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinin dərinədən araşdırılması aktual elmi maraq kəsb edir.

Kitabda “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasını şərtləndirən amillər, Azərbaycan hökuməti ilə xarici şirkətlər arasında danışıqlar prosesinin mərhələləri və tərəflərin mövqelərinin uzlaşdırılması sahəsində meydana çıxan problemlər, Azərbaycanın bölgədəki müxtəlif geosiyasi maraqların tarazlaşdırılması və öz mənafeələrini qorumaq üçün göstərdiyi səylər, habelə müqavilənin əsas müddəaları sistemli şəkildə təhlil olunur.

Eyni zamanda, “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə kapital axınının güclənməsi prosesi və imzalanmış digər müqavilələrin iqtisadi-siyasi cəhətləri, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında müasir infrastrukturun və şaxələndirilmiş neft ixracı sisteminin yaradılması, eləcə də bu sahədə xarici təzyiqlərin və çətinliklərin dəf olunması ilə bağlı hökumətin siyasəti ilk dəfə olaraq vahid elmi tədqiqat obyektini kimi hərtərəfli araşdırılır, görülən tədbirlərin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və beynəlxalq mövqelərinə təsiri qiymətləndirilir.

Göstərilən məsələlərin öyrənilməsi XX əsrin 90-cı illərindən formalaşan milli neft strategiyasının başlıca aspektlərinin daha dərinədən dərk olunmasına və həlledici məqamlarda mürəkkəb seçim qarşısında qalan Azərbaycan Respublikasının strateji mənafeələri ilə uyğunluğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir.

I FƏSİL

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

1.1 Müstəqillik dövrünün ilk illərində neft-qaz sənayesinin ümumi vəziyyəti

Azərbaycanın iqtisadi həyatında tarixən mühüm rol oynayan neft sənayesi həm Rusiya imperiyası dövründə, həm də sovet hakimiyyəti illərində ölkə miqyasında əhəmiyyətli sənaye sahəsi kimi aparıcı mövqelərə malik olmuşdur. Lakin XX əsrin 80-ci illərindən etibarən getdikcə dərinləşən iqtisadi böhran SSRİ-nin bütün sosial-iqtisadi həyatını bürüyərək Azərbaycan iqtisadiyyatına, o cümlədən neft-qaz sənayesinə də ağır zərbə vurdu. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində vüsət alan tənəzzül prosesləri 1991-ci ildə müstəqillik qazanmış Azərbaycanda özünü daha kəskin şəkildə göstərdi. Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini ciddi sınaq qarşısında qoymuş siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi problemlər bir sıra amillərlə bağlı idi.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqı tərkibində digər respublikalarla sıx qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrə malik olan Azərbaycan vahid siyasi-iqtisadi sistemin sürətlə dağılması ilə uzun illər ərzində formalaşmış ənənəvi satış bazalarından və öz istehsal sahələri üçün zəruri olan təchizat bazalarından məhrum oldu. Azərbaycanın SSRİ mə-

kanında qarşılıqlı inteqrasiya səviyyəsini səciyyələndirən bir sıra faktlar respublikanın iqtisadi potensialına dəyən ziyanın miqyasını aydın göstərir. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycanın ümumi idxalının 73 faizi, ixracının isə 94 faizi sovet respublikaları ilə mövcud olan iqtisadi əlaqələrin payına düşürdü¹. Xarici ölkələrlə həyata keçirilən ticarət əlaqələri də müstəqil yox, SSRİ-nin ümumi iqtisadi əməkdaşlığı çərçivəsində qurulurdu. Bu əlaqələrin sürətlə itirilməsi istehsalın dərin tənəzzülə uğramasına, sənaye müəssisələrinin işinin iflic olmasına, sosial gərginliyin artmasına gətirib çıxardı.

Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağda separatizmə rəvac verən Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, respublika ərazilərinin 20 faizinin işğal olunması, 1 mln. nəfərdən çox azərbaycanlının öz doğma torpaqlarından didərgin düşməsi müstəqillik yoluna yenicə qədəm qoymuş ölkənin iqtisadi potensialına sarsıdıcı zərbə vurmuşdu.

Eyni zamanda respublikada hökm sürən qeyri-sabit siyasi vəziyyət, dövlət idarəetmə strukturlarının səmərəsiz fəaliyyəti sosialist iqtisadi sisteminin iflasi şəraitində yeni-bazar iqtisadiyyatına keçidi şərtləndirən zəruri islahatların aparılmasını ləngidir, iqtisadi böhranın daha da dərinləşməsinə, makro-iqtisadi vəziyyətin getdikcə ağırlaşmasına stimül verirdi.

Qeyd edilən amillərin təsiri altında ölkə iqtisadiyyatının ardıcıl surətdə zəifləməsi özünü ümumi daxili məhsul istehsalının ildən-ilə kəskin azalmasında qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllə-

rində ümumi daxili məhsulun həcmi ildə 20 faizdən çox azalır. Əgər 1991-ci ildə bu mühüm göstərici 1990-cı ilin səviyyəsinə nisbətən 99,3% təşkil etmişdisə, sonrakı illərdə azalma tempi sürətlənmiş və artıq 1992-ci ildə ümumi daxili məhsul əvvəlki illə müqayisədə 77,4%, 1993-cü ildə 76,9%, 1994-cü ildə isə 80,3% həddinə düşmüşdü².

Davamlı iqtisadi tənəzzül ölkənin sənaye potensialına ağır zərbə vurmuşdu. Buna görə də sənaye istehsalı daha sürətlə aşağı düşürdü. Əgər sənaye məhsullarının həcmi 1991-ci ildə əvvəlki ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 91% təşkil etmişdisə, bu rəqəm 1992-ci ildə 1990-cı il səviyyəsinin 63%-i, 1993-cü ildə 51%-i və 1994-cü ildə isə 38%-nə bərabər olmuşdu. Yəni bütövlükdə dörd il ərzində sənaye istehsalı 62% azalmışdı³.

Göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatını, o cümlədən sənaye istehsalı sahəsini bürümüş böhran prosesləri ildən-ildə genişlənərək kəskin xarakter almışdı. Nəticədə iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə yanaşı, ənənəvi olaraq aparıcı mövqelərə malik olan neft-qaz sənayesi çox ağır vəziyyətlə üzləşmişdi.

Əlbəttə ki, bütün ölkə iqtisadiyyatında olduğu kimi, neft-qaz sənayesində də geriləmənin mühüm səbəblərindən biri əsaslı kapital qoyuluşunun ildən-ildə kəskin azalması ilə bağlı idi. Məlumdur ki, 1980-90-cı illərdə neft və qaz hasilatında aparıcı yeri dəniz mədənləri tuturdu. Çünki uzunmüddətli istismar nəticəsində qurudakı yataqlarda karbohidrogen ehtiyatları əsasən çıxarılmışdır. Burada hətta “ikinci metodla” hasilat da səmərəli nəticə vermir⁴.

Buna görə də tükənməkdə olan quru yataqlarından fərqli olaraq, dənizdəki yataqların istismarının müasir tələblərə uyğun şəkildə səmərəli təşkili həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin maliyyə çatışmazlığı qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan vermirdi.

Əgər 1990-cı ildə dəniz mədənlərinə 572.6 milyon ABŞ dolları həcmində maliyyə vəsaiti yönəldilmişdisə, növbəti illərdə bu məbləğ getdikcə azalaraq 1993-cü ildə 72,6 milyon dollar, 1994-cü ildə isə 17,6 milyon dollar təşkil etmişdir⁵.

Beləliklə, 1990-1994-cü illərdə perspektivli dəniz yataqlarının işlənməsinə sərf olunmuş maliyyə vəsaiti 32,5 dəfə azalmışdır.

Təbii ki, eyni vəziyyət neft-qaz sənayesinin əsas sahəsi olan qazma işlərində də müşahidə olunurdu. Belə ki, 1990-cı ildə bu sahəyə qoyulmuş sərmayənin həcmi 219,2 milyon dollara bərabər idisə, 1991-ci ildə 155 milyon dollar, 1992-ci ildə 119 milyon dollar, 1993-cü ildə 31,4 milyon dollar, 1994-cü ildə 5,7 milyon dollara qədər azalmışdı⁶.

Yəni həmin dövrdə neft və qaz quyularının qazılmasına maliyyə vəsaiti qoyuluşu daha çox – 38,4 dəfə aşağı düşmüşdü.

Şübhəsiz, sərmayə qoyuluşunun kəskin azalması neft-qaz sənayesinin bütün sahələrinə ağır təsir göstərmədən ötüşə bilməzdi.

Maliyyə və texniki təchizat imkanlarının xeyli dərəcədə məhdudlaşması nəticəsində kəşfiyyat və istismar-qazma işlərinin həcmi nəzərəcarpacaq surətdə azalmışdı. Bu

“Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı

isə, öz növbəsində, neft və qaz hasilatının durmadan aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda qazma işlərinin dinamikasına nəzər saldıqda, 1994-cü ildə kəşfiyyat qazmasının 1990-cı il səviyyəsinin cəmi 6,5%-ni, istismar qazmasının isə 38%-ni təşkil etdiyini görmək olar⁷. Sonrakı bir neçə il ərzində də vəziyyət qeyri-sabit olaraq qalırdı.

Qeyd edilən amillərin təsiri altında istismarda olan quyuların sayı ildən-ilə azalaraq 1991-ci ildəki 9290-dan 1995-ci ilin əvvəlinə 5424-ə düşmüşdü. Fəaliyyətsiz quyuların sayı isə həmin müddətdə 501-dən 4170-ə çatmışdı⁸.

Yaranmış vəziyyətdə neft hasilatının da getdikcə aşağı düşməsi qanunauyğun hesab edilməlidir. Statistik göstəricilər də bu qanunauyğunluğu müşahidə etməyə imkan verir. Aşağıdakı cədvəldən neft sənayesindəki tənəzzülün mənzərəsini aydın görmək mümkündür:

İllər	Neft hasilatı (min t.) ⁹	Hasilatın müqayisəli həcmi (%)	
		əvvəlki ilə nisbətən	1987-ci ilə nisbətən
1987	14280,0	-	-
1988	13740,8	96,2	96,2
1989	13159,1	95,8	92,2
1990	12512,6	95,1	87,6
1991	11941,8	95,4	83,6
1992	11084,2	92,8	77,6
1993	10295,0	92,9	72,1
1994	9562,5	92,9	67,0

Göründüyü kimi, 1987-ci ildə - Azərbaycanda erməni separatizminin baş qaldırdığı və ictimai-siyasi sabitliyin pozulduğu ərafədə neft hasilatı 14,3 mln.ton təşkil etmişdisə, 1990-cı ildə 2 mln. tona yaxın aşağı düşərək 12,5 mln. ton, 1994-cü ildə isə daha 3 mln. ton azalaraq 9,5 mln. ton olmuşdur. Yəni hasilat 1990-cı ildə 1987-ci ilə nisbətən 12,4% azalmışdısa, 1994-cü ildə 33% azalaraq 7 il əvvəlki səviyyənin 67%-ni təşkil etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan rəqəmlər bəhs edilən dövrdə neft sənayesinin ciddi böhran yaşadığını göstərir. Hasilatın geriləməsi kəskin xarakter almışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində bu neqativ meyillər davam edirdi. Cədvəldən də göründüyü kimi, 1990-1991-ci illərdə illik azalma tempi 5%-ə yaxın idisə, 1992-1994-cü illərdə geriləmənin sürəti bir qədər də artaraq, ildə 7%-dən çox olmuşdur.

Eyni vəziyyət qaz hasilatı sahəsində də özünü göstərirdi. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində qaz hasilatının azalma dinamikasını aşağıdakı cədvəl əks etdirir:

İllər	Qaz hasilatı (mln. m ³ .) ¹⁰	Hasilatın müqayisəli həcmi (%)	
		əvvəlki ilə nisbətən	1990-cı ilə nisbətən
1990	9926	-	-
1991	8621	86,9	86,9
1992	7872	91,3	79,3
1993	6805	86,5	68,6
1994	6379	93,7	64,3

Beləliklə, qaz hasilatı 4 il ərzində 3,5 mlrd. m³ azalaraq (35,7%) 1994-cü ildə 6,4 mlrd. m³ təşkil etmişdir. Yəni 1990-cı il səviyyəsinin 64,3 %-i həddinə düşmüşdür. İllik azalma tempi qeyri-sabit olmuş və 1993-cü ildə 13,5%-ə qədər artsa da, 1994-cü ildə 6,3%-dək səngimişdir. Bununla belə, ölkədə hasil olunan qazın həcmi daxili tələbatı ödəməyə kifayət etmirdi.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci illərin ikinci yarısında Xəzər dənizinin dərinlikdə yerləşən hissəsində zəngin “Çıraq”, “Azəri” və “Kəpəz” yataqlarının kəşf edilməsi Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatlarının hələ tükənmədiyini göstərirdi. Amma vüsət almaqda olan tənəzzül həmin yataqların istismarına başlamağa imkan vermir. Çünki bunun üçün böyük məbləğdə investisiya qoyuluşu və daha müasir texnologiyalara ehtiyac var idi¹¹. Azərbaycan isə o zaman bu ehtiyacı ödəmək iqtidarında deyildi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, 1980-ci illərin sonunda Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatını bürümüş böhran meyilləri 1990-cı illərin əvvəllərində daha da dərinləşmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə geniş sirayət etmiş bu böhran ənənəvi olaraq sosial-iqtisadi sistemdə aparıcı rol oynayan neft-qaz sənayesinə də güclü təsir göstərmişdir. Maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığı, texniki gerilik və sovet iqtisadi sisteminin dağılması neft-qaz sənayesinin tənəzzülünü sürətləndirmişdir. Bunun nəticəsi olaraq neft-qaz hasilatı kəskin aşağı düşmüşdür. Vəziyyətin belə davam etməsi

ağır iqtisadi, siyasi və hərbi problemlərlə üzləşmiş respublikanı fəlakətə sürükləyirdi. Belə şəraitdə müstəqilliyin qorunması və sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün yeganə iqtisadi baza (eyni zamanda vacib siyasi amil) rolunu yenidən dirçəlmiş neft-qaz sənayesi oynaya bilərdi. Azərbaycan öz gücü hesabına bu ağır vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün lazımı maliyyə vəsaitinə və texnologiyalara malik deyildi. Buna görə də həmin dövrdə Xəzər neftinə böyük maraq göstərən, bu sahəyə tələb olunan həcmdə sərmayə yatırmağa və müasir texnologiyalar gətirməyə qadir olan transmilli neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq aktualıq kəsb edirdi. Bu baxımdan artıq 1980-ci illərin sonlarından xarici neft şirkətləri ilə aparılan danışıqlar diqqət mərkəzində idi.

1.2. “Əsrin müqaviləsi” və xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın başlanması

1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqı rəhbərliyinin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasət xırda və orta sahibkarlığın inkişafına, daxili kapital yığımının genişlənməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, xarici investisiyaların da müxtəlif sahələrə cəlb olunmasına yol açdı. Böyük maliyyə vəsaitinə və yeni texnologiyalara ehtiyac duyan SSRİ iqtisadiyyatı xarici iş adamlarının maraq dairəsində idi. Tarixən ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən olmuş Azərbaycanın neft sənayesi ağır tənəzzülə uğramasına baxmayaraq, yenidən Qərb şirkətlərinin diqqətini özünə çəkirdi.

1989-cu ildə Böyük Britaniyanın “Remko” neft şirkətinin Bakıya gəlmiş nümayəndəsi S.Remp Azərbaycanın neft sənayesinin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri ilə tanış olduqdan sonra Qərb şirkətlərinin Xəzər neftinə marağı daha da artdı. O, Azərbaycanla bağlı təəssüratlarından danışarkən qeyd edirdi: “1989-cu ildə “dəmir pərdənin” çökməsi ərəfəsində neft kompaniyalarının əksəriyyəti öz söylərini Qərbi Sibirə yönəlmişdi. Belə fikir gəzirdi ki, Azərbaycanın sərvətləri çoxdan tükənib. Azərbaycanlı mütəxəssislərlə görüşlərdə özüm üçün kəşf etdim ki, Xəzər dənizində işlənməmiş nəhəng ehtiyatlar mövcuddur”.¹

O dövrdə hələ SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycan hökumətinin respublikaya xarici sərmayələrin cəlb olunması haqqında sərbəst danışıqlar aparmaq və qərar qəbul etmək səlahiyyəti yox idi. Həmin illərdə artıq dərinləşməkdə olan sosial-iqtisadi böhranı aradan qaldırmaq və hakimiyyətin mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi güdən Azərbaycan rəhbərliyi Moskvadan Qərb şirkətləri ilə danışıqlara başlamağa razılıq ala bildi. Azərbaycan hökuməti ilə Xəzərdəki neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair danışıqlarda dünyanın nüfuzlu neft kompaniyaları – Böyük Britaniyanın “Britiş Petroleum”, Norveçin “Statoyl”, ABŞ-ın “Amoko” və “Yunokal” şirkətləri iştirak edirdi.

Tərəflər arasında danışıqlar 1991-ci ilin əvvəlində yekunlaşdı. SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1991-ci il 18 yanvar tarixli birgə qərarı ilə Xəzər dənizindəki “Azəri” yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə “Xəzərdənizneft” İstehsalat Birliyi

ilə müştərək müəssisənin yaradılmasına dair tenderin keçirilməsi qərara alındı ².

Tenderdə «BP», «Amoko» və «Yunokal» iştirak edirdilər. Həmin ilin iyun ayında tenderə yekun vuruldu və «Amoko» tenderin qalibi oldu. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda işləməyə maraq göstərən digər şirkətlərlə əlaqələr kəsilmədi. Müsabiqə komissiyasının yekun sənədinə görə, «Amoko» Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə digər şirkətləri də «Azəri» yatağında birgə işləməyə dəvət etmək hüququna malik idi. Buna görə də qarşılıqlı razılıq əsasında Avropa və ABŞ-ın «BP/Statoyl», «Yunokal», «MakDermott», «Remko» kompaniyaları «Azəri» layihəsində əməkdaşlığa cəlb olundular. Layihədə 45%-lik paya malik olan «Amoko» üstün mövqeyini qoruyurdu ³.

Göründüyü kimi, Qərbi dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə çalışan Azərbaycan özünün siyasi maraqlarını da təmin etməyə səy göstərirdi. Belə ki, neft sənayesində əməkdaşlığa dair aparılan danışıqlarda ABŞ şirkətlərinin aparıcı rolunun saxlanılması ilə yanaşı, Avropanın nüfuzlu təmsilçisi Böyük Britaniya və habelə Norveç şirkətlərinə də yer ayrılırdı. Bu isə Qərbi ölkələri ilə daha geniş iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaradılmasına imkan verirdi. Lakin müstəqilliyin ilk illərində hökm sürən qeyri-sabit daxili vəziyyət Azərbaycan hökumətinə danışıqları başa çatdırmağa mane oldu. 1992-ci ilin martında ölkədə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi neft şirkətləri ilə danışıqlar prosesini ləngitsə də, ona son qoymadı. Çünki əməkdaşlığın həyata keçirilməsində hər iki tərəf maraqlı idi.

İyun ayında Ə.Elçibəyin Prezident seçilməsindən sonra Qərb şirkətləri ilə danışıqlar yenidən intensivləşdi. İyulun 17-də Bakıda səfərdə olmuş “BP”-nin prezidenti Con Braun müqavilənin imzalanması və əməkdaşlığın perspektivlərinə dair ətraflı müzakirələr aparmışdı ⁴.

1992-ci il sentyabrın 7-də “BP/Statoyl” alyansı ilə imzalanmış sazişə görə “Dostluq” yatağının (sonradan “Çıraq” adlandırıldı) və “Şahdəniz” perspektivli sahəsinin işlənməsi hüququ bu şirkətlərə verildi. Həmin neft yataqlarının istismarına xüsusi hüquqlar aldığına görə “BP/Statoyl” Azərbaycan hökumətinə 30 mln. dollar ödəməli idi ⁵.

Sazişin imzalanması mərasimində Böyük Britaniyanın keçmiş Baş naziri M.Tetçer də iştirak etmişdir ⁶. M.Tetçerin ilk dəfə olaraq Bakıya bu məqsədlə səfərə gəlişi Böyük Britaniya siyasi dairələrinin neft müqavilələrinin imzalanmasına böyük marağının təzahürü idi.

1992-ci ilin oktyabr ayında daha bir tanınmış şirkətlə – ABŞ təmsilçisi “Pennzoyl” ilə ARDNŞ arasında saziş imzalandı. Razılaşmaya əsasən, Azərbaycanın zəngin neft yatağı “Günəşli”nin birgə istismar hüququ Amerika şirkətinə verilirdi ⁷.

Bununla da Qərb ölkələrinin neft şirkətlərinin iştirakı ilə işlənməyə çıxarılmış dəniz neft yataqlarının çərçivəsi müəyyənləşdi. Danışıqların sonrakı gedişi məhz “Azəri”, “Çıraq”, “Şahdəniz” və “Günəşli” yataqlarının birgə işlənməsi məsələsini əhatə edirdi.

Layihənin daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və maliyyə vasitələrinə qənaət edilməsi məqsədilə “Yunokal”

şirkəti “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarında tədqiqat işlərinin birləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etdi. Bu ideya ARDNŞ tərəfindən bəyənilməyə və 1992-ci ilin noyabr ayında layihə iştirakçıları olan şirkətlərlə vahid infrastruktur – müştərək təchizat bazası, dəniz boru xətləri və terminalların birgə sistemi haqqında anlaşma memorandumu imzalandı.

Layihələrin birləşdirilməsi ilə bağlı danışıqlar 1993-cü ilin mayına qədər davam etdi. Nəhayət, iyunun 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurasının iclasında xarici neft şirkətləri ilə yataqların işlənilməsinə dair layihələrin birləşdirilməsi barədə qərar qəbul olundu. İyunun 5-də birləşmə planı haqqında bəyannamə xarici neft şirkətlərinin nümayəndələrinə təqdim edildi. Bəyannamədə şirkətlərin layihədəki pay bölgüsü müəyyənləşdirilirdi. Təsdiq olunmuş işçi qrafikə uyğun olaraq, iyunun sonuna qədər vahid müqavilənin layihəsi hazırlanmalı idi ⁸.

Razılaşmaya görə, layihədə ARDNŞ-in payı 30% təşkil edir, qalan 70% isə xarici neft şirkətləri arasında bölüşdürülürdü⁹. Lakin Azərbaycanın gəliri ARDNŞ-in layihədəki iştirak payı ilə məhdudlaşmırdı. Hazırlanmaqda olan layihənin şərtlərinə görə, yataqlardan əldə olunan gəlirlərin 70%-dən çoxu neft ehtiyatlarının qanuni sahibi olan respublikamıza çatmalı idi ¹⁰. Bununla belə, yüksək gəlir faizi hələ nəzərdə tutulan şərtlərin Azərbaycan üçün əlverişli olduğunu deməyə əsas vermir. ARDNŞ-in o zamankı prezidenti N.Əliyevin fikrincə, müqavilənin əsas zəif cəhəti ondan ibarət idi ki, “layihənin səmərəliliyinə onun dəyərinə və pul göstəricilərinə görə qiymət verilirdi. Bu

isə belə kapitaltutumlu və uzunmüddətli layihələrdə real mənzərəni xeyli təhrif edir”¹¹.

Belə ki, müqavilənin qüvvədə olduğu 25-30 il ərzində baş verən inflyasiya, neft, avadanlıq və s. qiyməti əldə olunan ümumi gəlirlərə ciddi təsir göstərir. Buna görə də həmin müddət ərzində gəlirlərin tərəflər arasında bölüşdürülməsi nisbəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni müqaviləyə əsasən gəlirlərin böyük hissəsini qazanmalı olan Azərbaycan öz payını istismar müddətinin əvvəllərində deyil, sonrakı dövrdə əldə edərdisə, həmin illərdəki inflyasiya ölkənin real qazancını xeyli aşağı salardı.

Bu baxımdan müqavilədən əldə edilən gəlirlərin pul ilə yox, neftin həcmi ilə ifadə olunması və bu qazancın mümkün qədər tez alınmağa başlanması ölkənin maraqlarına uyğundur. Müqavilə layihəsinin 1993-cü ilin iyun variantında Azərbaycanın neftlə gəlir payı 62,7 faiz təşkil edirdi. Həm də xarici şirkətlər öz gəlirlərinin çox hissəsini əvvəlki illərdə götürməli idilər¹². Buna görə də layihədə nəzərdə tutulan şərtlər Azərbaycanın mənafeləri üçün heç də əlverişli hesab edilə bilməzdi.

İyun ayında ölkədə cərəyan edən siyasi proseslər nəticəsində hakimiyyət dəyişikliyinə baş verməsi müqavilənin yekun variantının hazırlanmasına və imzalanmasına mane oldu. Baxmayaraq ki, sabiq Baş nazir P.Hüseynov istefa verdikdən beş gün sonra – iyunun 11-də müqavilənin imzalanmasına dair hökumətin razılaşma sənədinə imza atmışdı, iyunun 24-də Azərbaycan Prezidenti səlahiyyətlərini icra etməyə başlayan Heydər Əliyev xarici neft şirkətləri ilə danışıq-

ların dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi ¹³. Qərarın qəbul olunmasının əsas səbəbi müqavilə layihəsində müəyyən çatışmazlıqların və Azərbaycanın mənafeələrinə cavab verməyən şərtlərin mövcudluğu ilə bağlı məlumatların daxil olması idi. Məsələnin araşdırılması və layihənin dərinədən öyrənilməsi üçün vaxt tələb olunurdu.

Digər tərəfdən, həmin dövrdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qarabağda yenidən intensiv hücumlara başlaması hərbi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Belə durumda Heydər Əliyev Azərbaycan neftinə maraq göstərən Qərb dövlətlərinin diqqətini cəbhədə yaranmış vəziyyətə yönəltmək və təcavüzün dayandırılması üçün siyasi dəstək almağa çalışırdı.

Müqavilələrin hazırlanmasına dair danışıqların dayandırılması xarici neft şirkətləri və Qərb dövlətləri tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. Onların nümayəndələri ilə keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Heydər Əliyev danışıqların dayandırılmasının səbəblərini izah edərək “köhnə rəhbərliyin bu sahədə səriştəsizliyə və tələskənliyə yol verdiyini” bildirir, neft sərvətlərindən “ağılla istifadə edilməsinin” zəruriliyini qeyd edirdi ¹⁴.

Qərb dövlətləri öz mənafeələrini ön plana çəkərək, müqavilələrin imzalanması prosesini sürətləndirməyə çalışırdılar. ABŞ-ın energetika nazirinin müavini U.Uayt Azərbaycana səfəri zamanı Heydər Əliyev ilə keçirdiyi görüşdə “müqaviləyə tezliklə qol çəkilməsi üçün xüsusi protokol gətirdiyini” və ölkəsinin Azərbaycanda “strateji marağının olduğunu” bildirdi. Heydər Əliyev müqavilənin im-

zalanmasının əleyhinə olmadığını qeyd edərək, öz fikrini açıq və qəti şəkildə ifadə etdi: “Azərbaycanın da Amerika-da strateji marağı vardır. Bizi daha çox strateji maraqların nə dərəcədə bir-birinə uyğun gəlməsi düşündürür”¹⁵.

Göründüyü kimi, strateji məsələlərin həllində neft amili mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan dövləti özünün sosial-iqtisadi və siyasi mənafeələrinin təmin olunmasında bu amilin üstünlüklərindən maksimum yararlanmağa səy göstərirdi.

Danışıqların davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan tərəfi beynəlxalq ekspertlər qrupu yaratdı. Qrupa ABŞ, Kanada və Avropa ölkələrindən mütəxəssislər cəlb edildi. Bakıda və Londonda neft şirkətləri ilə aparılmış danışıqlar noyabrda başa çatdı. Azərbaycanı təmsil edən ekspert qrupu ilə Qərbin neft şirkətləri arasında müqavilənin yekun layihəsinin kommersiya və hüquqi şərtləri barədə protokol imzalandı. Yeni layihəyə yalnız “Azəri” və “Çıraq” yataqları daxil edilmişdi. “Günəşli” yatağı danışıqlar prosesindən çıxarılmışdı.

Müstəqil ekspertlər qrupuna rəhbərlik edən M.Manafovun bildirdiyinə görə, müqavilə layihəsinin şərtləri Azərbaycan üçün çox sərfəli idi: gəlirlərin 80%-i Azərbaycan, 20%-i isə neft şirkətləri konsorsiumuna çatırdı. Bu gəlirlər pulla ifadə olunduqda, 118 milyard dolların 94 milyardı Azərbaycanın, 24 milyardı isə xarici şirkətlərin payına düşürdü¹⁶.

Müqavilənin tezliklə imzalanmasına böyük maraq göstərən xarici şirkətlər müstəqil ekspert qrupu ilə memo-

randum imzalayaraq, onun rəyini qəbul etdiklərini təsdiqləyir və eyni zamanda, bu layihənin də imzalanmayacağı təqdirdə, Azərbaycanı tərk edərək danışıqları dayandıracaqlarını bildirirdilər. Bununla da xarici şirkət nümayəndələri Azərbaycanın mövqeyinə təsir göstərməyə və müqavilənin imzalanması prosesini sürətləndirməyə çalışırdılar.

Yeni layihənin şərtləri Azərbaycan hökuməti tərəfindən təhlil edilərək qiymətləndirildi. Müzakirələr zamanı məlum oldu ki, təqdim olunmuş layihə, müəlliflərin müsbət rəyinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının mənafeələrinə cavab vermir. Yenə də layihənin əhəmiyyəti tərəflərin gəlir payının maliyyə baxımından ümumi qiymətləndirilməsi ilə ölçülürdü. Bununla belə, gəlir neftinin bölüşdürülmə nisbətini müəyyən edən qrafik də xarici şirkətlərin maraqlarına uyğunlaşdırılmışdı.

ARDNŞ-in prezidenti N. Əliyev neft müqaviləsinin 1993-cü il noyabr variantından danışarkən qeyd edirdi ki, Azərbaycanın payı neftlə qazancda əvvəlki variantla nisbətən daha az 53,42 faiz təşkil edirdi. Eyni zamanda, hasil olunan neftin bölüşdürülmə mexanizminə görə, xarici şirkətlər ilk dövrdə daha çox neft almalı idilər. Yəni ilk 10 ildə çıxarılacaq 98 mln. ton neftin yalnız 16 mln. tonu (16,3%-i) və ya gəlirli neftin 39 faizi Azərbaycana çatmalı idi ¹⁷.

Layihənin London variantını Azərbaycanın mənafeələrinə zidd hesab edən Prezident Heydər Əliyev onu da qəbul etmədi ¹⁸. Bundan sonra Dövlət Neft Şirkətinin Azərbaycanın neft mütəxəssisləri və alimlərindən ibarət yarat-

dığı qrup məsələni yenidən öyrənərək, danışıqların aparılması prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Müzakirələrin yekunu olaraq ARDNŞ təkliflərini Prezident Heydər Əliyevə təqdim etdi.

Təklifləri təhlil edərək qiymətləndirdikdən sonra Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 4 fevral 1994-cü il tarixində “Azərbaycan Respublikasında dəniz neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin sürətləndirilməsi haqqında” sərəncam imzaladı ¹⁹. Sərəncamda qeyd olunurdu ki, xarici neft şirkətləri ilə aparılan danışıqların əsas istiqamətləri barədə ARDNŞ-in təklifləri bəyənilsin və Dövlət Neft Şirkətinə həmin şirkətlərlə birlikdə “Azəri” və “Çıraq” yataqlarının kəşfinə və işlənməsinə dair danışıqların aparılması, müqavilənin hazırlanması və bağlanması səlahiyyəti verilsin.

Beləliklə, danışıqların davam etdirilməsi bilavasitə ARDNŞ-ə həvalə olundu. Bununla da bu prosesin yeni mərhələsi başlandı. 1994-cü ilin mart ayında ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti təyin olunmuş İlham Əliyev sonralar xatırlayırdı: “Bu zaman bizim qarşımızda bir neçə əsas vəzifə dayanmışdı: birincisi, müqavilənin imzalanmasına nail olmaq. İkincisi, müqavilədə Azərbaycan üçün ən əlverişli şərtlər – həm hüquqi, həm də iqtisadi –yaratmaq. Üçüncüsü isə, müqavilənin işləməsinə nail olmaq” ²⁰.

Danışıqların gedişi böyük gərginliklə müşayiət olunurdu. Qərbin neft şirkətləri daha əlverişli şərtlər əldə etməyə, Türkiyə firması isə öz iştirak payını artırmağa çalışır, nəticədə konsorsiumda mövqelərini bir qədər də möhkəmləndirməyə can atırdılar.

İran da danışıqlar prosesinə qoşulmağa və müqavilədən pay almağa iddialı idi. Lakin ABŞ – İran münasibətlərinin dərin ziddiyyətləri onların iqtisadi əməkdaşlığını istisna edərək, amerikalıların təmsil olunduğu konsorsiuma İran şirkətinin yolunu bağlayırdı. Buna görə də cənub qonşusu ilə münasibətlərin kəskinləşməsində maraqlı olmayan Azərbaycan İrana növbəti müqavilələrdə pay ayrılması məsələsinə baxılacağını bildirdi.

Rusiya da neft müqaviləsində iştirak etmək üçün böyük səy göstərirdi. 1993-cü ilin noyabrında ARDNŞ və “Lukoyl” arasında imzalanmış sənədlər əməkdaşlığın əsasını qoydu²¹. “Lukoyl” şirkəti 1993-cü ilin aprelində yaradılmışdı və Rysiyada neft hasilatının 15%-i onun payına düşürdü²². Xəzərin hüquqi statusu məsələsindən istifadə edərək, Azərbaycana təzyiq göstərməyə çalışan Rusiya regionda neft hasilatı və nəqli sahəsində öz maraqlarını maksimum təmin etmək məqsədi güdürdü.

Rusiya tərəfi ilə aparılan danışıqların yekunu olaraq, nəhayət, 1994-cü il martın 22-də ARDNŞ konsorsiumdakı Qərb tərəfdaşlarına rəsmi surətdə bildirdi ki, “Lukoyl” şirkəti 10%-lik payla konsorsiuma daxil olmuşdur²³.

Qərbin neft şirkətləri ilə danışıqların növbəti mərhələsi Bakıda və İstanbulda davam etdirilmişdir. 1994-cü ilin iyun ayında mətbuata sızan xəbərlərdən məlum oldu ki, İstanbulda gedən danışıqlar tərəflər arasında razılıq əldə edilmədiyindən dayandırılmışdır. ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev mövqelərdə böyük fərqlərin olduğunu qeyd etmişdir. Əsasən müqavilənin kommersiya

şərtləri barədə razılığa gəlmək mümkün olmamışdır. Tərəflərin başlıca fikir ayrılığı müqavilənin ilk illərində neft gəlirlərinin bölüşdürülməsi məsələsində özünü büruzə vermişdir.

Xarici neft şirkətlərinin mövqeyi bundan ibarət idi ki, Azərbaycan öz payını yalnız Qərbi tərəfdaşları layihəyə yatırdıqları 9 milyard dollara yaxın kapitalı əldə etdikdən sonra götürməlidir. Azərbaycan tərəfi isə böyük sosial-iqtisadi problemlər qarşısında qaldığını vurğulayaraq layihədən mümkün qədər tez gəlir götürməyə çalışırdı. Danışıqlarda iştirak edən İlham Əliyev bildirirdi ki, “onun hökuməti Azərbaycanın payına düşən gəlirin tezliklə alınmasını təmin etməyən sazişi öz ölkəsində müdafiə edə bilməz”²⁴.

Beləliklə, danışıqlar prosesi gərgin müzakirələr və tərəflərin öz mövqelərini ardıcıl olaraq qorumağa çalışması şəraitində davam edirdi. Danışıqların uzanması neft müqaviləsinə dərin sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasında və beynəlxalq siyasi mövqelərinin möhkəmlənməsində mühüm amil kimi baxan Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun deyildi. Lakin Azərbaycan hökuməti bütün çətinliklərə baxmayaraq, neft müqaviləsinin daha əlverişli şərtlərlə bağlanması və ölkənin maraqlarının maksimum nəzərə alınması üçün qətiyyət göstərirdi.

Danışıqların gedişində layihənin kommersiya baxımından səmərəliliyini artırmaq üçün müxtəlif təkliflər nəzərdən keçirilir, çoxsaylı hesablamalar aparılırdı. Layihənin bütün tərəflər, xüsusən də Azərbaycan üçün daha sərfəli variantı sazişin əhatə etdiyi sahənin neft ehtiyatlarının 50 milyon ton

artırılması hesab edildi. Buna görə də layihə sahəsinin "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsi hesabına genişləndirilməsi məqsəduyğun sayıldı. Belə ki, Azərbaycan rəhbərliyi "Günəşli"nin 200 metrədən artıq dərinlikdə yerləşən sahəsinin öz texnoloji imkanları ilə istismarının qeyri-mümkünlüyünü və danışıqların daha sərfəli şərtlərlə tezliklə başa çatdırılmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, ehtiyatları 50 milyon ton qiymətləndirilən "Günəşli" yatağının dərin hissəsinin "Azəri" və "Çıraq" yataqlarına əlavə edilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Əgər "Azəri" və "Çıraq" yataqlarının istismarı nəticəsində Azərbaycanın gəliri 210 milyon ton neft (müqavilə üzrə gəlirli neftin 75%-i) olacaqdısa, "Günəşli"nin dərinlikdə yerləşən hissəsinin layihəyə əlavə olunan 50 milyon ton ehtiyatları bu payın 43 milyon ton artaraq 253 milyon tona (layihənin gəlirli neftinin 80%-nə) çatmasına şərait yaradırdı²⁵. Bununla da layihənin digər iqtisadi göstəriciləri üzrə səmərəliliyi yaxşılaşdı. Azərbaycanın ümumi payı artdıqca, müqavilənin ilk 15 illik dövründə onun əldə edəcəyi neftin həcmi də çoxalaraq 106 milyon tondan 128 milyon tona çatdı. Yəni layihənin kommersiya şərtləri daha sərfəli olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin İstanbulda razılaşdırılmış kommersiya şərtləri iştirakçıları qane etdiyinə görə, saziş imzalanana qədər bir daha dəyişdirilmədi²⁶.

Yaranmış fikir ayrılıqlarını dəf etdikdən sonra danışıqların İstanbul mərhələsi 1994-cü ilin iyul ayında başa çatdı. ARDNŞ-in hesabatını və Qərb neft şirkətləri nümayəndələrinin məlumatını öyrəndikdən sonra Azərbaycan Pre-

zidenti Heydər Əliyev danışıqların nəticəsini müsbət qiymətləndirdi. Bununla da iyulun ortalarında Bakıda tərəflər arasında danışıqların İstanbul mərhələsinin sona çatması və müqavilə layihəsinin hazırlanmasına başlanması barədə protokol imzalandı ²⁷.

Danışıqların gedişində prinsiplial məsələlərə dair razılığın əldə edilməsi, nəhayət, yekun mərhələyə qədəm qoymağa – bilavasitə müqavilə layihəsinin mətni üzərində işə başlamağa imkan verdi. Qərb tərəfdaşlarının təklifi ilə ARDNŞ danışıqların bu mərhələsini ABŞ-ın Hyuston şəhərində apardı. İyulun 21-də başlanan danışıqlar prosesi 45 gün davam etdi ²⁸.

Danışıqların Hyuston mərhələsi də gözlənilməyindən gərgin keçdi. Regiondakı geosiyasi mübarizənin təsiri özünü burada açıqlığı ilə göstərirdi. Rusiyanın konsorsiumda pay alaraq danışıqlarda iştirak etməsinə baxmayaraq, Xəzərin hüquqi statusu məsələsindən geosiyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etmək səyləri Qərb şirkətlərini daha ehtiyatlı davranmağa sövq edirdi. Digər tərəfdən, bu, Azərbaycana təzyiq üçün onların manevr imkanlarını da artırırdı. Təsadüfi deyil ki, məhz Hyustonda xarici neft şirkətləri Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı müddəanın neft müqaviləsinə daxil olunmasına israr edirdilər. Bu müddəaya görə, neft müqaviləsi imzalarsa da, Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi həll olunduqdan sonra qüvvəyə minəcəkd ²⁹.

Əlbəttə, məsələnin bu cür qoyuluşu Azərbaycanın maraqlarına zidd idi. Çünki belə halda müqavilə uzun müddət həyata keçirilmədən kağız üzərində qalardı. Tarix

də bu riskin real olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi haqqında yekun razılıq 2003-cü ildə əldə olunsada, bütövlükdə Xəzərin statusu ilə bağlı müzakirələr hələ də davam etdirilir.

Yaranmış vəziyyət danışıqların dalana dirənməsinə səbəb ola bilərdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti bunun qarşısını almaq üçün intensiv surətdə çıxış yolları axtarırdı. Belə vəziyyətdə nümayəndə heyətinin üzvü, ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev Hyustondan Vaşinqtona səfər edərək, ABŞ energetika nazirinin müavini U.Uayt ilə məsələ barədə müzakirələr apardı. Azərbaycanın konstruktiv mövqeyi konsorsiumda daha çox neft şirkəti ilə təmsil olunan ABŞ hökuməti tərəfindən qəbul olundu. Nəticədə Amerika hökumətinin tövsiyəsi ilə Qərb tərəfdaşları Xəzərin hüquqi statusu haqqında müddəanı müqavilə layihəsindən çıxardılar ³⁰.

Beləliklə, Hyustonda aparılmış müzakirələr üç ildən artıq müddətdə davam edən danışıqları yekunlaşdırmağa imkan verdi. Tərəflər bütün prinsiplial məsələləri razılaşdıraraq müqavilə layihəsini hazırlamağa nail oldular. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti danışıqların nəticəsi barədə ölkə Prezidentinə təqdim etdiyi məruzədə layihənin Azərbaycan üçün iqtisadi baxımdan əlverişli və səmərəli olduğunu qeyd edirdi.

Dövlət Neft Şirkətinin xarici neft kompaniyaları ilə apardığı danışıqların nəticələrinə dair məruzəsini nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əli-

yev 1994-cü il sentyabrın 14-də “Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində” Fərman imzaladı. Sənəddə ARDNŞ-in məruzəsi və habelə Xəzərin Azərbaycan sektorunda “Çıraq”, “Azəri” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında Dövlət Neft Şirkəti ilə “Amoko”, “BP”, “Statoyl”, “Pennzoil”, “Remko”, “Yunokal”, “MakDermott”, “Türkiyə Petrolleri”, “Lukoil” şirkətləri arasında sazişin layihəsi bəyan edilir və ARDNŞ-in prezidenti Natiq Əliyevə həmin sazişi imzalamaq barədə tapşırıq verilirdi ³¹.

Fərmanı imzaladıqdan iki gün sonra, yəni sentyabrın 16-da Prezident Heydər Əliyev brifinq keçirərək, sentyabrın 20-də Bakının “Gülüstən” sarayında neft müqaviləsinin imzalanacağını bəyan etdi ³².

Beynəlxalq aləmdə və Azərbaycanda diqqətlə izlənən danışıqlar prosesinin yekunlarına dair bu qərar böyük maraqla qarşılandı. Danışıqların uzanması və razılaşdırılmış layihənin şərtləri barədə müxtəlif rəylər və mülahizələr səsləndirilirdi. Azərbaycan dövlətinin məsələ ilə bağlı mövqeyini ifadə edən Heydər Əliyev müqavilə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının bütün arzularını əks etdirmədiyini və bu əməkdaşlıqdan daha çox mənfəət götürmək istəyinin olduğunu bildirərək, bununla belə, müştərək işin qarşılıqlı mənfəət prinsipinə əsaslandığını vurğuladı. Onun fikrincə, bu baxımdan layihə bütün iştirakçı-

ların, xüsusən Azərbaycan tərəfinin iqtisadi mənafeələrini uzunmüddətli perspektiv üçün təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft müqaviləsinin hazırlanması prosesində Azərbaycan nəinki öz iqtisadi, həm də siyasi maraqlarını qorumağa və beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirməyə səy göstərmişdir. Müqavilədə ABŞ, Qərbi Avropa, habelə qonşu Rusiya və Türkiyə dövlətləri şirkətlərinin iştirak etməsi Xəzər hövzəsində cərəyan edən gərgin geosiyasi mübarizənin Azərbaycan tərəfindən tarazlaşdırılmasının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Amma Azərbaycanla neft hasilatı sahəsində əməkdaşlığa maraq göstərən və bu sazişdən pay almaq istəyən ölkələrin sayı daha çox idi. Əgər xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 sentyabr 1994-cü il tarixli Fərmanı ilə müqavilədə beş xarici ölkəni təmsil edən doqquz neft şirkətinin iştirakı təsdiq olunmuşdusa, cəmi bir neçə gün ərzində, yəni sentyabrın 20-də müqavilənin imzalanması mərasiminə qədər daha bir ölkə – müsəlman Şərqi aparıcı dövləti olan Səudiyyə Ərəbistanının təmsilçisi “Delta – Nimir” şirkəti müqaviləyə qoşuldu. Bu şirkət “Yunokal”ın payının 15%-ni alaraq, konsorsiumda 1,68%-lik iştirak payı ilə yer tutdu ³³.

Beləliklə, Azərbaycan dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında maraqlı olduğunu nümayiş etdirirdi. Danışıqların gərgin müzakirələrlə müşayiət olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ABŞ və digər Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə hazırlığını konkret

addımlarla göstərirdi. Bunun bariz nümunəsi kimi hələ konsorsium ilə danışıqların davam etdiyi dövrdə ARDNŞ və ABŞ-ın neft kompaniyalarından biri arasında neft sənayesində əməkdaşlığa dair digər müqavilənin paralel olaraq hazırlanması və imzalanmasını qeyd etmək olar.

Məhz həmin dövrdə – 1994-cü il avqustun 10-da ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-da bu ölkənin “Yunayted BMB Qrupp” şirkəti ilə bir neçə yüz milyon barrel gücündə olan iki neft yatağının birgə işlənməsinə və istismarına dair müqavilə imzaladı³⁴. Uzaqlığı mümkünlüyü ilə 20 il müddətinə nəzərdə tutulmuş bu sənəd Azərbaycanın ABŞ şirkəti ilə imzaladığı ilk neft müqaviləsi idi. Bu addım Azərbaycanın öz neft yataqlarını Qərbi sərmayədarları ilə müştərək surətdə istismar etməyə açıq olduğunu və daha irihəcmli müqavilələr çərçivəsində əməkdaşlığa maraqlı olduğunu göstərdiyini təsdiq edirdi.

Xarici neft şirkətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq xəttini ardıcıl davam etdirən Azərbaycan Respublikası, nəhayət, 1994-cü il sentyabrın 20-də ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış tarixi hadisənin şahidi oldu. Həmin gün Bakıda “Gülüstan” sarayında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən on neft şirkəti – “Amoko”, “BP”, “Pennzoil”, “Yunokal”, “Statoyl”, “MakDermott”, “Remko”, “Türkiyə Petrolleri”, “Lukoil” və “Delta-Nimir” arasında “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş imzalandı³⁵.

Sazişə görə, neft şirkətlərinin pay bölgüsü aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: ARDNŞ – 20%, “BP” – 17,1267%, “Amoko” – 17,01%, “Lukoyl” – 10%, “Pennzoyl” – 9,8175%, “Yunokal” – 9,52%, “Statoyl” – 8,5633%, “Mak-Dermott” – 2,45%, “Remko” – 2,08%, “TPAO” – 1,75%, “Delta – Nimir” – 1,68% ³⁶.

Müqavilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə mindi. Bundan sonra onun həyata keçirilməsi üçün ardıcıl tədbirlər görülməyə başlandı.

Layihənin iqtisadi göstəriciləri sırasında, ilk növbədə, yataqlardakı neft ehtiyatlarının 511 milyon ton həcmində qiymətləndirildiyini qeyd etmək lazımdır. Müqavilə şərtlərinə görə, gözlənilirdi ki, hasil olunan neftin 253 milyon tonu Azərbaycana məxsus olacaqdır. 64 milyon ton xarici neft şirkətlərinə çatacaq, 194 milyon ton isə kapital və istismar xərclərinin ödənilməsinə sərf olunacaqdır. Yəni mənfəət neftinin 80%-i Azərbaycanın, 20%-i isə xarici şirkətlərin payına düşəcəkdir³⁷.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müqavilədə Azərbaycanın gəlirləri üç mənbədən formalaşır: 1) Təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi hüququnda əldə edilən gəlir; 2) Yataqların işlənməsinə sərmayə yatırılmasında iştiraka görə qazanılan gəlir (ARDNŞ layihədə 20%-lik pay bölgüsü ilə iştirak edərək kapital yatırmalı idi); 3) Ölkə büdcəsinə daxil olması nəzərdə tutulan konsorsiumun gəlirlərinin 25%-i həcmində vergi ayırmaları ³⁸.

Bundan başqa, neft hasilatı prosesində çıxarılacaq 55 milyard kubmetr səmt qazı təmənnasız olaraq Azərbaycana verilməli idi. Eyni zamanda, müqavilə sahəsində ehtiyatları 90 milyard kubmetr qiymətləndirilən sərbəst qaz yataqlarının istismarı da Azərbaycanın müstəsna hüquqlarına aid edilirdi. Həmin qaz ehtiyatlarının istismarı üçün Azərbaycan şirkətlərlə ayrıca müqavilə imzalaya bilərdi.

Layihənin təbii qaz ilə bağlı şərtləri sazişin Azərbaycan üçün iqtisadi əhəmiyyətini daha da artırırdı. Çünki sənədin 1993-cü ilin iyun variantında neftlə çıxarılan səmt qazı indikindən fərqli olaraq Azərbaycana satılmalı idi.

Xarici şirkətlərin Azərbaycana ödəyəcəyi bonusun məbləği əvvəlki kimi, 300 milyon dollar həcmində müəyyən edilmişdi. Lakin onun ödənilmə şərtləri və müddəti daha sərfəli və əlverişli şəkildə razılaşdırılmışdı. İmzalanmış müqaviləyə görə, bonusun 50%-i Sazişin qüvvəyə minməsindən 30 gün sonra, 25%-i hasilatın orta sutkalıq debiti 40.000 barrele çatdıqda və nəhayət, qalan 25%-i isə neft ixracat boru kəməri ilə nəql edilməyə başlayandan sonra ödənilməli idi ³⁹.

Yataqların işlənilməsi üçün o zamankı qiymətlərlə 7,5 milyard dollar kapital qoyuluşu nəzərdə tutulurdu. Sərmayənin 80%-ni xarici şirkətlər, qalan hissəsini isə müqavilədə 20% paya malik ARDNŞ qoymalı idi.

Hesablamalara görə, layihənin həyata keçirilməsindən Azərbaycanın mənfəəti o vaxtkı qiymətlərlə 34 milyard dollar, xarici şirkətlərinki isə 8 milyard dollar təşkil edəcəkdidi⁴⁰. Eyni zamanda, ARDNŞ-in prezidenti N. Əliyevin qeyd etdiyi

kimi, 30 il müddətində inflyasiya nəzərə alınmaqla, layihədən əldə olunan ümumi gəlir 157 milyard dollar qiymətləndirilir. Kapital, istismar və nəqliyyat xərcləri çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğin 81,7 milyard dolları Azərbaycana, 19,5 milyard dolları xarici şirkətlərə çatmalı idi ⁴¹.

30 il müddətinə imzalanmış saziş əsasən üç mərhələdə həyata keçirilməlidir. Birinci mərhələ (qiymətləndirmə dövrü) sənədin qüvvəyə minməsindən sonra 18 aylıq dövrü əhatə edirdi. Həmin müddət ərzində minimum proqram çərçivəsində təsdiqlənmiş məcburi işlərin görülməsi nəzərdə tutulurdu. Buraya üç qiymətləndirmə quyusunun qazılmasından tutmuş modernləşdirilmiş “Çıraq-1” platformasından ilkin neftin hasil olunmasınadək bir sıra işlər daxil idi.

İkinci mərhələ yataqların tammiqyaslı istismarına başlanması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə Sazişin parlamentdə təsdiq edilməsindən sonra 48 ay ərzində yeni platformanın tikintisi və ilk məhsuldar quyunun istifadəyə verilməsi ilə yataqların geniş işlənməsinə başlanması planlaşdırılırdı. Nəhayət, üçüncü mərhələdə layihənin qüvvəyə minməsindən 54 ay sonra konsorsiumun hasil etdiyi neftin əsas ixrac boru kəməri ilə dünya bazarlarına nəql olunmasına başlanması nəzərdə tutulurdu ⁴².

Beləliklə, müqavilədə həyata keçirilməsi zəruri hesab edilən bütün işlərin ardıcılıqla müəyyənləşdirilməsi layihənin uğurla yerinə yetirilməsinə zəmin yaradırdı.

Layihənin icrasına nəzarəti təmin etmək üçün Rəhbər Komitə formalaşdırılmalı idi. Rəhbər Komitəyə sədr Azərbaycan, katib isə podratçı tərəfindən təyin olunurdu.

Sazişin şərtlərinə görə xarici şirkətlər müqavilədəki paylarını tam və ya qismən sərbəst şəkildə özlərinin ortaq şirkətlərinə vermək hüququna malikdirlər. Amma şirkətlər hər hansı payı üçüncü tərəfə vermək üçün mütləq ARDNŞ-in razılığını almalıdırlar. Bu müddəa Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən layihədə arzuolunmaz təərəflərin iştirakının qarşısını almağa imkan verir.

Müqavilə imzalandıqdan sonra beynəlxalq aləmdə ona diqqət daha da artdı. Dünyanın bir sıra nüfuzlu neft şirkətləri layihədə pay əldə etməyə böyük maraq göstərirdilər. Bu diqqət Azərbaycan nefti ətrafında cərəyan edən qlobal iqtisadi və geosiyasi maraqların təzahürü kimi özünü göstərirdi.

1995-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın layihədəki 20 faizlik investisiya payını maliyyələşdirməsi ilə bağlı çətinliklər meydana çıxan zaman tanınmış xarici neft şirkətləri konsorsiuma qoşulmağa dair müxtəlif təkliflərlə çıxış etdilər. Aprelin əvvəlində Azərbaycan hökuməti malik olduğu 20 faizlik payın 5 faizini “Türkiyə Petrolleri Anonim Ortaqlığı” şirkətinə, 5 faizini isə ABŞ-ın “Eksson” şirkətinə verdiyini bəyan etdi. Bu qərarın qəbul olunmasında təkcə iqtisadi amillər deyil, həm də siyasi məqamlar rol oynamışdı. Belə ki, Prezident Heydər Əliyev TPAO və “Eksson” şirkətlərinin rəhbərləri ilə görüşü zamanı xüsusi olaraq vurğulamışdı ki, Türkiyə və ABŞ-ın yüksək rəsmi dairələri Azərbaycan rəhbərliyinə müraciət edərək həmin şirkətlərin uğurlu fəaliyyətinə dair zəmanət vermişlər ⁴³.

Danışıqların yekunu olaraq hazırlanmış ilk sənəd 1995-ci il aprelin 12-də Bakıda Prezident Heydər Əliyevin və Türkiyənin Baş naziri Tansu Çillərin iştirakı ilə ARDNŞ və TPAO arasında imzalandı. Sazişə görə, ARDNŞ müqavilədəki payının 5 faizini türk şirkətinə verdi. Bununla da TPAO-nun müqavilədəki payı 6,75 faizə çatdı⁴⁴.

Bu sazişin Azərbaycan üçün mühüm cəhəti ondan ibarət idi ki, TPAO ARDNŞ-in müqavilədə özündə saxladığı iştirak payının 5 faizini maliyyələşdirməyi öhdəsinə götürürdü. ARDNŞ isə bunun əvəzini gələcəkdə müqaviləyə uyğun olaraq ödəməli idi ⁴⁵.

Azərbaycanın ilk neft konsorsiumundakı payının daha 5 faizinin isə ABŞ-ın "Eksson" şirkətinə verilməsi haqqında saziş aprelin 19-da Bakıda "Gülüstan" sarayında imzalandı. ABŞ tərəfindən mərasimdə energetika nazirinin birinci müavini U.Uayt və konqresmen Q.Laflin iştirak edirdilər ⁴⁶.

Sazişin şərtlərinə görə, "Eksson" şirkəti də ARDNŞ-in müqavilədəki iştirak payının 5 faizini maliyyələşdirməyi öz üzərinə götürürdü ⁴⁷.

Bununla da ARDNŞ-in konsorsiumda əlində saxladığı 10 faizlik iştirak payının maliyyələşdirilməsi məsələsi öz həllini tapdı. Eyni zamanda, ilk konsorsiumdakı ABŞ şirkətlərinin sayı beşə çatdı.

Sonrakı illərdə layihə yenə də xarici neft şirkətlərinin maraq dairəsində idi. 1996-cı ildə Yaponiyanın "İtoçu" şirkətinin "MakDermot"un payını alaraq konsorsiuma qoşulması iştirakçı dövlətlərin coğrafiyasını daha da genişləndirdi⁴⁸. 2000-ci ildə "Remko" şirkəti layihədəki 2,0825

faizlik payını 150 milyon dollara ABŞ-ın üç şirkətinə satdı. “Amerada Hess” onun 1,0413 faizlik payını alaraq, “Delta” ilə “Delta Hess” alyansında birləşdi. “Remko”-nun payının qalan hissəsini isə “Devon Enerji” şirkəti (0,8087 faiz) və “Yunokal” (0,2325 faiz) əldə etdilər ⁴⁹.

Beləliklə, konsorsiumun tərkibinin formalaşması prosesi davam edirdi. Bu proses neft şirkətlərinin sırf kommersiya maraqları ilə yanaşı, bir sıra dövlətlərin geosiyasi maraqlarının gerçəkləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu.

Konsorsium iştirakçılarının kommersiya maraqlarına uyğun olaraq, səhm paketlərinin alqı-satqısı və layihəyə yeni şirkətlərin qoşulması nəticəsində sonralar da pay bölgüsündə yeni dəyişikliklər baş verirdi. Həmin dəyişikliklərin bəzisi hətta müəyyən rezonans doğururdu. Məsələn, 2002-ci ildə Rusiyanın “Lukoil” şirkəti 10%-lik payını Yaponiyanın “İnpeks” korporasiyasına sataraq konsorsiumdan çıxdı ⁵⁰. Rusiyanın aparıcı neft şirkətinin bu qərarının siyasi motivlərlə bağlı olmasına dair fikirlər səslənsə də, həmin sövdələşməni daha çox kommersiya maraqları ilə əlaqələndirmək doğru olardı. Çünki “Lukoil” öz payını 1,2 milyard dollara satmaqla ilkin yatırdığı sərmayədən bir neçə dəfə çox maliyyə vəsaiti əldə etdi. Digər tərəfdən, Rusiya şirkəti Azərbaycanda başqa layihələrdə, o cümlədən nəhəng “Şahdəniz” qaz yatağının işlənməsi üzrə müqavilədə iştirakını davam etdirirdi.

2011-ci ildə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən ARDNŞ də özünün formalaşmış maliyyə ehtiyatlarına söykənərək müqavilədəki iştirak payını artırmağa nail ol-

du. Belə ki, "BP" ilə danışıqların yekununa əsasən, ARDNŞ Böyük Britaniya şirkətinin "Devon Enerji"dən aldığı payın bir hissəsini əldə edərək, öz iştirak payını 1,6461% artırıb 11,6461%-ə çatdırmışdır. "Devon Enerji" malik olduğu 5,63%-lik payını 2010-cu ildə "Əsrin müqaviləsi"ndəki tərəfdaşlarına – "BP"-yə (3,29%), "Şevron"a (0,99%), "İnpeks"ə (0,96%) və "İtoçu"ya (0,38%) satmışdı. Beləliklə, 2011-ci ildə baş verən sonuncu dəyişiklikdən sonra "Əsrin müqaviləsi"ndə iştirakçıların pay bölgüsü aşağıdakı kimi formalaşmışdır: "BP" – 35,83%, ARDNŞ – 11,65%, "Şevron" – 11,27%, "İnpeks" – 10,96%, "Statoyl" – 8,56%, "Eksson" – 8%, TPAO – 6,75%, "İtoçu" – 4,3% və "Hess" – 2,72%⁵¹.

Azərbaycanın həyata keçirməyə başladığı neft strategiyasının təməl daşını qoyan müqavilə ölkənin iqtisadi, sosial, siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə yol açması və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Prezidenti B.Klinton sənədin imzalanması münasibətilə göndərdiyi təbrikdə bildirirdi ki, "Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır"⁵². Təsadüfi deyil ki, dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin nüfuzlu neft şirkətlərinin iştirakına, kapital qoyuluşunun böyük həcminə və bütövlükdə ciddi geosiyasi çəkisinə görə, layihə tezliklə beynəlxalq siyasi və iqtisadi dairələrdə "Əsrin müqaviləsi" adını aldı. Görünür, sazişin belə adlandırılmasında B.Klintonun təbrik məktubunda yuxarıda qeyd olunan fikir də böyük rol

oynamışdır. Çünki ABŞ Prezidentinin bir neçə il sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin çəkilməsinə dair son sazişlərin imzalanması münasibətilə göndərdiyi təbrik məktubuna Prezident Heydər Əliyevin 2000-ci il 6 noyabr tarixli cavabı bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Həmin cavab məktubunda Heydər Əliyev “əsas bizim tərəfimizdən 1994-cü ilin sentyabrında sizin “Əsrin müqaviləsi” adlandırdığınız müqavilənin imzalanması ilə qoyulmuş müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyası” ifadəsini xüsusi olaraq vurğulayır⁵³.

Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər sazişin Azərbaycanın tam suverenliyini əks etdirən ilk beynəlxalq iqtisadi akt olduğunu nəzərə alaraq, onu “müstəqillik müqaviləsi” adlandırırdılar⁵⁴. Bu isə həmin sənədin məhz geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyəti ilə bağlı idi.

Müqavilənin imzalanması ölkənin iqtisadi həyatında aparıcı yer tutan neft-qaz sənayesinin dirçəlişinə və davamlı inkişafına yeni perspektivlər açdı. Eyni zamanda, saziş neft sənayesi ilə bağlı olan digər sənaye sahələrinə, habelə infraqurultura investisiya qoyuluşuna güclü stimuly verir və onların inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Belə ki, dünya təcrübəsinə görə, neft sənayesinə qoyulan bir dollar iqtisadiyyatın başqa sahələrinə əlavə təqribən üç dollar sərmayə cəlb olunmasını şərtləndirir.

Xarici investisiyanın köməyi ilə yenidən qurulan neft-qaz sənayesi Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya olunmasına təkan verərək, bazar iqtisadi münasibətlərinə keçidin sürətlənməsi prosesində mühüm amilə çevrildi.

Müqavilə çərçivəsində həyat keçirilən işlər ölkəyə müasir texnika və texnologiyaların gətirilməsini, müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətli sayılırdı.

Ölkə iqtisadiyyatına irihəcmli investisiya axınına yol açan layihə Azərbaycanın sosial simasının da nəzərəcarpaçaq şəkildə dəyişməsinə təsir etməli idi. Nəinki neft-qaz sənayesində, eləcə də digər sənaye və infrastruktur sahələrində çoxsaylı iş yerlərinin yaradılması labüd idi. Bu isə iqtisadi böhranın doğurduğu kütləvi işsizliyin azalmasına, əhalinin məşğulluq probleminin tədricən həll olunmasına və sosial-rifah halının yüksəlməsinə şərait yaratmaqla, cəmiyyətdəki sosial gərginliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilərdi.

Nəhəng müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan hökuməti taleyüklü iqtisadi və siyasi qərarların qəbul edilməsinə qadir olduğunu nümayiş etdirdi və ölkədaxili siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə ciddi töhfə verdi. Bu addımla da ölkə ictimaiyyətinin diqqətini və bütün potensialını yeni sosial-iqtisadi bazanın yaradılmasına, müstəqil dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə yönəlmiş quruculuq fəaliyyətinə istiqamətləndirdi. İnkişaf və sosial rifahla bağlı ümidlərin möhkəmlənməsi isə ölkədə ictimai-siyasi atmosferin sağlamlaşmasına, qarşıdurma əhval-ruhiyyəsinin və psixoloji gərginliyin tədricən aradan qalxmasına, sabit inkişafa olan inamın artmasına xidmət edirdi.

Xarici şirkətlər konsorsiumu ilə sazişi imzalamaqla Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqilliyini və öz re-

surslarının tam sahibi olduğunu göstərdi. Eyni zamanda o, iqtisadiyyatın xarici investisiyalar üçün açıq olmasını təsdiq etməklə, dünya ölkələri ilə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq yolu seçdiyini sübut edirdi. Bu addım müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş Azərbaycanın beynəlxalq imicinin formalaşması və mövqelərinin möhkəmlənməsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunmalıdır.

Hələ müstəqil dövlət kimi beynəlxalq arenaya çıxmamış hərbi təcavüzə məruz qalaraq, torpaqlarının bir hissəsini itirməsi Azərbaycan qarşısında ərazi bütövlüyünün bərpa yoluyla dünya birliyinin ədalətli mövqeyinin formalaşdırılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qoyurdu. Bu baxımdan müqavilə konsorsiumda təmsil olunmuş ölkələr – ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və nəhayət, Yaponiya ilə münasibətlərin inkişafına geniş yol açır.

Azərbaycan həmin ölkələr ilə maraqların uzlaşdırılmasına birtərəfli qaydada ümid bəsləməirdi. Eyni fikirlər müqavilənin imzalanması münasibətilə konsorsiuma daxil olan ölkələrin rəhbərlərindən və hökumət üzvlərindən alınmış təbrik məktublarında da ifadə olunurdu. Belə ki, ABŞ Prezidenti B.Klinton müqavilənin ölkələr arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəyini bildirərək qeyd edirdi ki, “Azərbaycan neftinin işlənməsi Dağlıq Qarabağ regionunun daxilində və onun ətrafında uzun müddət sürən münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində mühüm rol oynaya bilər”⁵⁵.

Konsorsiumda öz şirkətləri ilə təmsil olunan Böyük Britaniyanın Baş naziri Con Meycorun təbrik məktubunda isə müqavilə iki dövlət arasındakı əlaqələrin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilirdi. Baş nazir göstərirdi ki, Birləşmiş Krallıq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması, “bölgənin bütün xalqlarının təhlükəsizlik və tərəqqinin bəhrəsini görməsi şərti ilə ədalətli və möhkəm sülhün bərqərar olmasında fəal rol oynamağa hazırdır”⁵⁶.

Beləliklə, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tərəqqisində, xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması və inkişafında, habelə dünya birliyi dövlətləri sırasında mövqelərinin möhkəmləndirilməsində mühüm amil kimi çıxış edir.

Ölkədaxili mürəkkəb ictimai-siyasi və iqtisadi kataklizmlərlə, Ermənistanın hərbi təcavüzü, dünyanın güc mərkəzlərinin gərgin geosiyasi mübarizəsi ilə müşayiət olunan və xarici neft şirkətləri ilə üç ildən artıq davam edən danışıqlar iddialı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa və Azərbaycanın milli mənafeələrinə söykənən sazişin imzalanması ilə sona çatdı. Azərbaycan iqtisadi tənəzzül və siyasi böhrandan milli dirçəliş yoluna çıxmaq fürsəti qazandı. Bu fürsətdən lazımınca bəhrələnmək üçün qarşıda gərgin və məqsədyönlü fəaliyyət dövrü dururdu.

1.3 Xarici neft şirkətləri ilə yeni müqavilələrin imzalanması. Neft strategiyasının formalaşması

“Əsrin müqaviləsi” xarici neft şirkətləri ilə genişmiqyaslı qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın əsasını qoydu. Qərbin

nüfuzlu neft şirkətlərinin Bakıda uzunmüddətli fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın xarici sərmayələr üçün yüksək riskli məkan olması haqqında o vaxtadək hökm sürən təsəvvürlərin aradan qalxmasına təkan verdi. Həmin dövrdə “Əsrin müqaviləsi”nin iştirakçıları ilə yanaşı, digər neft kompaniyalarının da Azərbaycanın Xəzər sektorundakı karbohidrogen yataqlarının işlənməsinə böyük maraq göstərdiyi müşahidə olunurdu. Azərbaycan hökuməti həmin maraqların artması və ölkənin mənafeləri ilə uzlaşdırılması üçün ardıcıl səylər göstərirdi. Belə ki, beynəlxalq aləmdə “neft təkcə yanacaq, enerji vasitəsi deyil, həm də siyasi, strateji komponentə çevrilir”¹, dövlətlərin iqtisadi və geosiyasi maraqlarının tənظیمlənməsində mühüm rol oynayırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər ilk böyük müqavilə Azərbaycan neftçiləri tərəfindən kəşf olunmuş neft yatağı üzrə imzalanmışdırsa, digər kompaniyalarla aparılan sonrakı danışıqlar karbohidrogen ehtiyatlarının olduğu ehtimal edilən perspektiv strukturların kəşfiyyatı və istismarı məsələlərini əhatə edirdi. Yəni həmin bloklarda yatağın açılıb-açılmayacağı aparılacaq kəşfiyyat işlərinin nəticələrindən asılı idi.

“Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” (“AÇG”) müqaviləsindən sonra “Qarabağ” və “Şahdəniz” perspektiv blokları üzrə danışıqlar intensiv xarakter aldı. “AÇG” müqaviləsinin hazırlanması zamanı ARDNŞ-in əldə etdiyi böyük təcrübə digər müqavilələrin hazırlanması prosesində mühüm rol oynadı. Azərbaycan xarici tərəfdaşlarla hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş (HPBHS) əsasında əməkdaşlıq qurmağa üstünlük verirdi. Düzdür, 1990-cı illərin bi-

rinci yarısında xarici investorlarla dörd müştərək müəssisə yaradılmışdı. Lakin onlar quru yataqlarını əhatə edirdi və az kapital tutumlu idi². Daha irihəcmli investisiyaların tələb olunduğu dəniz yataqlarında işin HPBHS prinsiplərinə söykənən müqavilələrlə aparılması Azərbaycan üçün sərfəli hesab edilirdi. Çünki HPBHS-i səciyyələndirən əsas şərtlərə görə, xarici investorlar kommersiya riskini öz üzərinə götürərək kəşfiyyat işlərini aparır və həmin dövrdə ARDNŞ-in müqavilədəki iştirak payını maliyyələşdirirlər. Eyni zamanda, Azərbaycana müəyyən olunmuş bonuslar ödənilir. Əgər işlər uğurla nəticələnərsə, yəni gözlənilən kommersiya əhəmiyyətli ehtiyatlar aşkarlanmazsa və layihə dayandırılırsa, xarici şirkətlərin məsrəfləri ödənilmir. Bununla belə, kəşfiyyat sahəsində yataq açılacağı təqdirdə, müqavilədən əldə olunan mənfəətin 70-80%-i və səmt qazının hamısı pulsuz olaraq Azərbaycana çatır.

Müqavilələrin mütləq şərtlərindən biri də yerli kadrların işə götürülməsi ilə bağlıdır. Müəyyən olunmuş qrafikə görə, əməliyyat kompaniyalarındakı yerli işçilərin payı bütün səviyyələrdə bir neçə il ərzində 50%-dən 90%-dək artmalıdır³.

Bütün müqavilələr üçün güzəştli mənfəət vergisi tətbiq olunur. İlk müqavilədə mənfəətdən tutulan vergi 25% idisə, sonrakı sazişlərdə onun həcmi 32%-ə qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası müqavilədə iki formada təmsil olunur. Bir tərəfdən, təbii sərvətlərin sahibi kimi, hökumət adından (ARDNŞ-in təmsalında) xarici tərəfdaşlarla müqavilə imzalayır, digər tərəfdən isə xarici neft şirkətləri konsorsiumunda müəyyən paya malik neft şir-

kəti ilə iştirak edir. Beləliklə, Azərbaycanın müqavilədəki gəlirləri əsasən iki mənbədən formalaşır. Birinci mənbə, yəni hökumətin müqavilədə tərəfdaş kimi çıxış etməsi həmin gəlirlərin əsasını təşkil edir. ARDNŞ-in konsorsiumdakı iştirak payının həcminə uyğun olaraq isə gəlirlərin ikinci hissəsi müəyyənləşir.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığa dair danışıqların növbəti obyektı “Qarabağ” perspektiv strukturu idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Qarabağ” strukturunun və ona bitişik sahələrin “LUKoyl”, “Acip”, “LUK-Acip” və “Pennzoyl” ilə birlikdə kəşfiyyatı və işlənməsinin əsas prinsipləri barədə ARDNŞ-in təkliflərini bəyənərək, ona həmin sahənin kəşfiyyatı və işlənməsinə dair xarici neft şirkətləri ilə danışıqların aparılması, müqavilənin hazırlanması və bağlanması səlahiyyətinin verilməsi haqqında 4 avqust 1995-ci il tarixli sərəncam imzaladı⁴.

Xarici neft şirkətləri ilə danışıqlar həmin ilin noyabr ayında başa çatdı. 1995-ci il noyabrın 10-da “Gülüstən” sarayında ARDNŞ ilə “LUKoyl”, “Acip”, “LUK-Acip”, “Pennzoyl” və ARDNŞ Ortaq Kommersiya Şirkəti arasında “Qarabağ” perspektiv strukturunun və onu əhatə edən ərazinin kəşfiyyatına, işlənməsinə və hasilatın pay bölgüsünə dair saziş imzalandı⁵.

“Xəzər” Beynəlxalq Neft Şirkəti adı ilə tanınan ikinci konsorsiumda “LUKoyl” (Rusiya) 12,5%, “Acip” (İtaliya) 5%, “LUK-Acip” (Rusiya-İtaliya) 45%, “Pennzoyl” (ABŞ) 30%, ARDNŞ 7,5% iştirak payı aldılar⁶.

“Qarabağ” blokunda 85-150 milyon ton neft ehtiyatlarının olması proqnozlaşdırılırdı. Müqavilənin iqtisadi səmərəliliyi 18%-dən çox qiymətləndirilirdi. Buna uyğun olaraq Azərbaycanın gəlirlərinin 65%-dən 80%-ə qədər olacağı nəzərdə tutulurdu. Müqavilə 25 il müddətinə imzalanmışdı və onun həyata keçirilməsi üçün 1,7 milyard dollardan artıq kapital qoyuluşu planlaşdırılırdı⁷.

“Əsrin müqaviləsi”ndə təmsil olunan “LUKOyl” və “Pennzoyl”dan fərqli olaraq, “Acip” şirkəti Azərbaycanda fəaliyyətə ikinci dəniz neft müqaviləsində iştirak etməklə başlamışdır. İtaliyanın tanınmış neft şirkətlərindən olan “Acip”in “Qarabağ” strukturu ilə bağlı müqavilədə böyük pay alması Azərbaycanla İtaliya arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin inkişafına mühüm təsir göstərə bilən amil kimi qiymətləndirilməlidir. “Acip”in müqaviləyə cəlb olunması ilə Azərbaycanın əlaqələr qurduğu Avropanın böyük dövlətlərinin çərçivəsini genişləndirmək xətti müşahidə olunur.

İkinci müqavilədə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də ARDNŞ-in “Əsrin müqaviləsi”ndəkinə nisbətən daha az – 7,5% pay alması idi. Məhz bu amil bir sıra digər məsələlərlə yanaşı, parlamentdə müzakirələr zamanı müqavilənin iqtisadi və siyasi baxımdan qeyri-sərfəli olmasına dair fikirlərin irəli sürülməsinə rəvac verdi. Lakin ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev Azərbaycanın gəlirlərinin formalaşmasında sazişdəki pay bölgüsünün əsas rol oynamadığını qeyd edərək, respublikanın ikinci müqavilədən gəlirlərinin 12 milyard dollar olacağını bildirdi⁸.

1996-cı il fevralın 13-də Milli Məclisdə “Qarabağ” strukturu üzrə neft müqaviləsinin təsdiq olunması ilə onun həyata keçirilməsinə icazə verildi⁹.

Həmin dövrdə Azərbaycan hökuməti eyni zamanda başqa bir perspektiv struktur – “Şahdəniz” blokuna dair xarici neft şirkətləri ilə danışıqlar aparırdı. Hələ 1984-1992-ci illərdə Azərbaycan neftçiləri göstərilən ərazidə layihə dərinliyi 6500 metr olan üç quyuyu qazmağa başlamışlar da, maliyyə çətinliyi və texniki səbəblərə görə qazma işlərini başa çatdırma bilməmişdilər. Müstəqilliyin ilk illərində “BP-Statoyl” alyansı bu struktura böyük maraq göstərdiyi üçün 1992-ci ildə ARDNŞ xarici şirkətlərlə danışıqlara başlamışdı. Həmin il sentyabrın 7-də imzalanmış sazişə əsasən, “BP-Statoyl” alyansına “Şahdəniz”in işlənməsi üçün danışıqlar aparması barədə müstəsna hüquq verilmişdi¹⁰. 1994-cü ildə “Türkiyə petrolları” şirkəti də bu alyansa qoşuldu.

1995-ci ildə danışıqlar prosesi sürətləndirilmiş və ARDNŞ əldə olunan nəticələri ümumiləşdirərək, “Şahdəniz” perspektiv strukturunun xarici neft şirkətləri ilə birlikdə kəşfiyyatı və işlənməsinin əsas prinsipləri barədə təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etmişdir. Təklifləri nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 4 oktyabr 1995-ci il tarixli sərəncamı ilə “Şahdəniz”in kəşfiyyatı və işlənməsinə dair danışıqların aparılması, müqavilənin hazırlanması və bağlanması səlahiyyətini ARDNŞ-ə vermişdir¹¹.

Ötən illər ərzində müqavilələrin hazırlanması sahəsində yaxşı təcrübə toplamış ARDNŞ danışıqları 1996-cı ilin mayında başa vuraraq, hazırlanmış sənədin layihəsini ölkə prezidentinə təqdim etmişdir¹². Layihə hökumət tərəfindən müzakirə olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 iyun 1996-cı il tarixli Fərmanı ilə bəyənilmiş və ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyevə xarici neft şirkətləri ilə “Şahdəniz” perspektiv sahəsinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair Sazişi imzalamaq tapşırılmışdır¹³.

Bu tapşırıqdan iki gün sonra, 1996-cı il iyunun 4-də “Gülüstan” sarayında ARDNŞ ilə “BP”, “Elf Akiten”, “Statoyl”, “LUKoyl”, “Türkiyə petrolları” və İranın “Oyl İndastris İnciniring ənd Konstrakşn” (OİEK) şirkətləri arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Şahdəniz” perspektiv sahəsinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair Saziş imzalandı¹⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcə danışıqların yekununa görə, “BP”, “Statoyl” və “Türkiyə petrolları” müqavilədə 60%, ARDNŞ isə 40% payla iştirak edirdilər. Lakin danışıqların sonrakı mərhələsində Rusiya, İran və Fransa hökumətlərinin müraciətlərini nəzərə alan Azərbaycan rəhbərliyi ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarını əsas götürərək, həmin dövlətlərin müvafiq olaraq “LUKoyl”, “OİEK” və “Elf Akiten” şirkətlərini müqaviləyə cəlb etmək haqqında qərar qəbul etdi. Bununla da ARDNŞ-in 40%-lik iştirak payı həmin şirkətlərlə bərabər olaraq bölüşdürüldü. Beləliklə, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki

perspektiv strukturların işlənməsi üzrə xarici neft şirkətləri ilə bağladığı üçüncü neft müqaviləsində şirkətlərin iştirak payları aşağıdakı kimi razılaşdırıldı: “BP” – 25,5%, “Statoyl” – 25,5%, ARDNŞ – 10%, “LUKOyl” – 10%, “Elf Akiten” – 10%, “OİEK” – 10%, “Türkiyə petrolları” – 9%¹⁵.

Bu şirkətlərin müqavilədə yer almasını onunla izah etmək olar ki, Azərbaycan müxtəlif ölkələrin regionda kəşifşən geostrateji maraqlarını neytrallaşdırmağa və öz mənafeləri ilə uzlaşdırmağa çalışırdı. Əvvəla, Rusiyanın regiondakı əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi maraqlarını inkar etmək qeyri-mümkün idi. Xəzərin hüquqi statusu, Ermənistanın təcavüzü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kimi məsələlərin, regional inkişafın digər proseslərinin tənzimlənməsində Rusiya ilə konstruktiv, ardıcıl əməkdaşlıq xətti yürüdülməsi Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun idi.

“Elf Akiten” şirkətinin təmsil etdiyi Fransanın dünyanın aparıcı dövlətlərindən biri, habelə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi, Azərbaycanda maraqlarının təmin olunması və qarşılıqlı əlaqələrin hərtərəfli inkişafı zamanın zəruri tələbi olaraq meydana çıxmışdı.

Nəhayət, Xəzəryanı bölgədə və Cənubi Qafqazda öz maraqlarını gerçəkləşdirməyə çalışan İran hələ ilk sazişdə – “Əsrin müqaviləsi”ndə pay almaq niyyətində idi. Lakin əvvəlki iki müqavilədə ABŞ şirkətlərinin təmsil olunması İran şirkətinin konsorsiuma daxil olmasına imkan vermədi. Bütün qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulmasına çalışan Azərbaycan İranla neft sənayesi sahəsində əməkdaşlığa üçüncü müqavilədə – ABŞ şirkətlərinin

yer almadığı “Şahdəniz” sazişində yol açdı. 2001-ci ilin dekabrında isə “OİEK” müqavilədəki payını başqa İran şirkətinə – “NİKO”ya verdi¹⁶.

“Şahdəniz” perspektiv strukturu Azərbaycanın Xəzər sektorunda dənizin 50-500 metr dərinliyində yerləşir. Müqavilə imzalanan dövrdə onun qaz ehtiyatları 400 milyard kubmetr, qaz kondensatı – 200 milyon ton, neft ehtiyatı isə – 100 milyon ton qiymətləndirilirdi¹⁷.

Müqavilənin şərtinə görə, perspektiv sahənin kəşfiyyatı və işlənməsi üçün tələb olunan 4 milyard dollar sərmayənin 90%-i xarici şirkətlər tərəfindən qoyulmalı idi. ARDNŞ-in 10%-lik iştirak payını isə Fransanın “Elf Petroleum Azərbaycan B.V.” şirkətinin (“Elf Akiten”in törəməsi) maliyyələşdirməsi nəzərdə tutulurdu.

Proqnozlaşdırılan 34 milyard kubmetr səmt qazı pul-suz olaraq Azərbaycana verilirdi. Müqavilənin iqtisadi modelinə görə, yataqdakı karbohidrogen ehtiyatları gözlənildiyindən artıq olardısı, Azərbaycanın gəlirləri də müvafiq qaydada çoxalacaqdı. Sazişin yerinə yetirilmə müddəti 30 il müəyyən edilmişdi.

“Şahdəniz” üzrə müqavilənin Milli Məclisdə təsdiqi ərəfəsində müzakirəsi zamanı və hətta təsdiqdən sonrakı dövrdə onun iqtisadi sərfəliliyi, Azərbaycanın siyasi mənafeələrinə uyğunluğu barədə geniş mübahisələr açıldı, müxtəlif arqumentlər irəli sürüldü. Müzakirələr “Şahdəniz” müqaviləsindən kənara çıxaraq, hələ danışıqların aparıldığı sonrakı neft sazişlərini də əhatə etdi.

Göründüyü kimi, “Şahdəniz” perspektiv strukturunun əsasən qaz ehtiyatları ilə zəngin olması ehtimal edilirdi. Təbii qaza illik tələbatı 12 milyard kubmetr olan Azərbaycanda həmin dövrdə qaz hasilatının ilbəl kəskin azalması ölkənin sosial-iqtisadi problemlərini ağırlaşdırırdı. ARDNŞ-in hesablamalarına görə, əgər yeni yataqlar istifadəyə verilməzdisə, qaz hasilatının 1996-cı ildəki 6,6 milyard kubmetrdən 2010-cu ildə 4,2 milyard kubmetrə qədər azalması gözlənilirdi¹⁸. Buna görə də “Şahdənizin” xarici neft şirkətləri ilə müqavilə əsasında işlənməsi respublikanın qaz ehtiyaclarını yaxın perspektivdə ödəməklə yanaşı, digər problemlərin həllinə böyük töhfə verə bilirdi.

Bununla belə, müqavilənin tənqidçiləri ARDNŞ-in iştirak payının 10%-ə qədər azalmasını, ilk müqavilələrin səmərə verməsini gözləmədən ardıcıl olaraq yeni müqavilələrin imzalanmasını Azərbaycanın mənafeələrinə zidd və gələcək nəsillərin neft sərvətlərindən məhrum edilməsi kimi qiymətləndirirdilər. Bu mövqenin tərəfdarları qeyd edirdilər ki, ARDNŞ-in neft müqavilələrində kiçik payla iştirak etməsi Azərbaycanın milli sərvətinin müftə olaraq əcnəbilərin ixtiyarına keçməsinə şərait yaradır. Onların fikrincə, bir neçə müqavilədən əldə edilən gəlir hesabına gələcəkdə mövcud yataqları sərbəst şəkildə istismar etmək olardı¹⁹.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu o dövrdə zahirən inandırıcı görünə bilirdi. Lakin problemin mahiyyətinin bir qədər dərinədən araşdırılması həmin fikirlərin əsaslı olmadığını göstərirdi. Əvvəla, yuxarıda qeyd edildiyi kimi,

gəlirlər hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişin məlum mexanizminə uyğun olaraq bölüşdürülür. Bilavasitə “Şah-dəniz”lə bağlı məsələyə aydınlıq gətirən ARDNŞ-in rəsmi məlumatında bildirilirdi ki, neft şirkətinin iştirak payı nəzərə alınmadan Azərbaycan dövləti bu müqaviləyə görə karbohidrogenlərin 65-70%-ni əldə etməlidir²⁰. Yatağın ehtiyatlarının çox olacağı aşkarlanarsa, Azərbaycana çatacaq payın həcmi də artacaq. Digər tərəfdən, Azərbaycanın o zamankı ağır sosial-iqtisadi vəziyyətinin və kəskin maliyyə qıtlığının konsorsiumdakı yüksək iştirak payını maliyyələşdirməyə imkan verməməsi ARDNŞ-in ilk müqavilələrdə daha kiçik payla təmsil olunmasını şərtləndirirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın müqavilələrdəki iştirak payı kəşfiyyat dövründə xarici neft şirkətləri tərəfindən maliyyələşdirilir. Kəşfiyyat işləri yatağın açılması ilə nəticələnərsə, müqavilənin həyata keçirildiyi sonrakı dövrdə – istehsal prosesində Azərbaycan iştirak payını artıq öz vəsaiti hesabına maliyyələşdirməlidir. O dövrdə hələ lazımi maliyyə mənbələrinə malik olmayan Azərbaycan gələcəkdə bütün müqavilələr üzrə yüksək iştirak payını ödəmək iqtidarında deyildi.

Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, həyata keçirilən müqavilələr əsasən 8-10 ildən sonra irihəcmli real gəlirlər əldə etməyə imkan verir²¹. Buna görə də bir neçə neft müqaviləsi ilə kifayətlənərək, uzun illərdən sonra onlardan gələn gəlirləri digər perspektivli neft-qaz sahələrinin işlənməsinə sərf etməklə sosial-iqtisadi böhran məngənəsində sıxılan ölkənin dirçəlişinə ümid

bəsləmək olmazdı. Çünki neft-qaz strukturlarının kəşfiyyatı və işlənməsi böyük kapital qoyuluşu tələb etdiyinə görə, ilk layihələrdən əldə olunan gəlirləri əsasən yeni karbohidrogen ərazilərinin öyrənilməsi və işlənməsinə yönəltmək lazım gələrdi. Həm də yüksək geoloji riskləri də qiymətləndirmək zəruri idi. Belə ki, işlərin uğursuz nəticələncəyi təqdirdə dəyəcək iqtisadi ziyanın miqyası böyük ola bilərdi. Belə halda isə iqtisadiyyatın başqa sahələrinin inkişafı və sosial problemlərin həlli üçün lazımı maliyyə vəsaiti olmadığından həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi daha uzun müddətə təxirə salınardı. Azərbaycan dövlətinin mənafeləri isə həmin dövrdə ölkənin bütün potensialından çevik və səmərəli istifadə etməklə iqtisadi inkişaf mexanizmlərinin hərəkətə gətirilməsini tələb edirdi. Bu baxımdan neft müqavilələrinin ardıcıl imzalanması Azərbaycanın dinamik sosial-iqtisadi inkişafı üçün geniş perspektivlər açırdı. Əgər həmin dövrdə ölkənin kəskin ehtiyac duyduğu investisiya qoyuluşunun əsas mənbəyi olan bu imkanlardan vaxtında və səmərəli istifadə olunmasaydı, Azərbaycan iqtisadiyyatı iflas təhlükəsi ilə üzləşə bilərdi. Sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına və genişmiqyaslı inkişaf yoluna çıxmaq üçün zəruri kapitalın əldə edilməsinə imkan yaradan neft-qaz sərvətlərinin “gələcək nəsillərə qayğı” adı altında qorunub saxlanması nə bugünkü, nə də gələcək nəsillərin mənafeələrinə uyğun idi.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin sürətlə inkişafı o zaman yancaq kimi istifadə olunan daş kömürün tətbiq sahəsini xeyli

məhdudlaşdıraraq, neft məhsullarının əsas enerji mənbəyi və yanacaq vasitəsi kimi istifadəsinə səbəb oldu. Hazırkı dövrdə elm və texnikanın inkişaf templəri, alternativ enerji mənbələrinin axtarışı sahəsində intensiv işlər 50-100 il sonra neftin indiki strateji enerjidaşıyıcısı rolunu saxlayacağına təminat vermir. Belə dəyişiklik baş verərsə, hazırda Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyətə malik “qara qızıl” ehtiyatları çox da uzaq olmayan perspektivdə həmin rolunu itirə bilər. Buna görə də çəkinmədən mövcud neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli surətdə istifadə edilməsi daha məqsəduyğun hesab olunmalıdır.

Azərbaycanın “açıq qapı” siyasəti yürüdərək, xarici neft şirkətləri ilə imzaladığı müqavilələr əsasında uzunmüddətli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratması ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarına cavab verirdi. Hələ həmin illərdə ekspertlər qeyd edirdilər ki, Azərbaycanın neft potensialının tükənmə təhlükəsi haqqında danışmaq tezdir. Məsələn, münasibət bildirən akademik Azad Mirzəcanzadə müsahibələrinin birində deyirdi: “Azərbaycanın neft ehtiyatı barədə narahat olmağa dəyməz. Əgər biz ildə 40 milyon ton neft çıxarsaq, bu təxminən 50 il üçün bəs edər. Həm də hələ işlənməmiş kifayət qədər yataqlar var. Məsələn, dünya ölkələrinin əksəriyyətinə qurudan neft mezozoy qatlarından çıxarılır. Bizdəsə bu qatlar hələlik işlənməmiş qalır”²².

1996-cı ildə ARDNŞ-in rəsmi məlumatlarına görə, Azərbaycanda kəşf olunmuş neft ehtiyatları 2 milyard ton təşkil edirdi²³. Onun yalnız ilk müqaviləyə görə təsdiqlən-

miş 511 milyon tonu “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yatağında xarici şirkətlərlə birgə işlənirdi. Qalan iki müqavilədə isə – “Qarabağ” və “Şahdəniz” perspektiv strukturlarında hələ proqnozlaşdırılan ehtiyatlardan söhbət gedirdi. Burada kəşfiyyat işləri uğurla nəticələnməyi təqdirdə, onları kəşf olunmuş ehtiyatlar sırasına əlavə etmək olardı. Azərbaycanın potensialı haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün ARDNŞ-in son dövrdəki rəsmi məlumatına diqqət yetirmək lazımdır. 2011-ci ilə aid olan məlumata əsasən, Azərbaycanın təsdiq olunmuş karbohidrogen ehtiyatları 4,5 milyard ton şərti yanacaq (2 milyard ton neft, 2,5 trilyon kubmetr qaz), proqnozlaşdırılan ehtiyatları isə 2 milyard ton neft, 3,5 trilyon kubmetr qaz, yəni ümumilikdə 10 milyard ton şərti yanacaq həcmindədir²⁴.

Beləliklə, Azərbaycanın karbohidrogen resursları özünün yanacaq-enerji tələbatını ödəmək və xarici şirkətlərlə uzunmüddətli əməkdaşlığı davam etdirmək üçün geniş perspektivlərə yol açır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycan hökuməti dünyanın aparıcı dövlətlərinin maraq dairəsinə daxil olan Xəzərin yanacaq-enerji ehtiyatlarına həm də qarşıda duran geosiyasi vəzifələrin həlli yolunda mühüm amil kimi baxırdı. İlk müqavilələrdə beynəlxalq aləmdə həlledici rol və regionda daha çox təsir imkanları olan dövlətlərin geniş təmsil olunmasına şərait yaratmaqla, Azərbaycan Respublikası siyasi maraqlarının təmin edilməsinə – beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə çalışırdı.

Bu baxımdan elə 1996-cı ilin sonunda Azərbaycanın dəniz blokları üzrə növbəti – dördüncü müqavilənin imzalanması da ölkənin geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlmişdi. Həmin il dekabrın 14-də “Gülüstan” sarayında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Dan ulduzu” və “Əşrəfi” perspektiv strukturlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə dair ARDNŞ ilə ABŞ-ın “AMOKO”, “Yunokal”, Yaponiyanın “İtoçu” və Səudiyyə Ərəbistanının “Delta” şirkətləri arasında müqavilənin imzalanması mərasimi keçirilmişdir²⁵. Sazişin şərtlərinə görə, konsorsiumda iştirak payları aşağıdakı şəkildə bölüşdürülmüşdü: “AMOKO” – 30%, “Yunokal” – 25,5%, “İtoçu” – 20%, ARDNŞ – 20%, “Delta” – 4,5%²⁶.

Hesablamalara əsasən, bu strukturlarda neft ehtiyatları 150 milyon ton həcmində qiymətləndirilirdi. Layihənin həyata keçirilməsinə 2 milyard dollara yaxın vəsaitin xərclənməsi nəzərdə tutulurdu. Sənəd 25 il müddətinə imzalanmışdı. Neft hasilatının 2003-cü ildə başlanması planlaşdırılırdı. Karbohidrogen ehtiyatlarının həcmindən, kapital qoyuluşunun miqdarından və s. amillərdən asılı olaraq, Azərbaycanın müqavilədən əldə edəcəyi gəlirlərin 65-70%-dən 80%-dək və daha artıq ola biləcəyi proqnozlaşdırılırdı²⁷.

“Nord Abşeron” (“Şimali Abşeron”) Əməliyyat Şirkəti adı ilə fəaliyyət göstərən konsorsiumun tərkibindəki bütün şirkətlər ilk neft sazişi olan “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak edirdilər. Lakin dördüncü müqaviləni fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarət idi ki, ilk dəfə olaraq

ABŞ şirkətləri iştirak payının mütləq çoxluğuna malik olmuşdular. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ndə dörd ABŞ şirkətinin payı 40%-ə yaxın idisə, “Dan ulduzu” – “Əşrəfi” müqaviləsində Amerikanın iki şirkəti – “AMOKO” və “Yunokal”ın payı 55,5% təşkil edirdi. Bu konsorsiumda Amerika şirkətlərinin ümumi payın böyük hissəsinə sahib olması ABŞ hökuməti tərəfindən təqdir olunurdu. Təsadüfi deyil ki, imzalanma mərasimində ABŞ nümayəndə heyətinə başçılıq edən prezident Bill Klintonun xüsusi nümayəndəsi Y. Kalitski öz çıxışında bu məqamı ayrıca vurğulamışdır²⁸.

Digər mühüm cəhət ondan ibarət idi ki, Yaponiya şirkəti ilk dəfə müqavilədə təsisçi kimi çıxış edirdi. “Əsrin müqaviləsi”nə iki il sonra kiçik payla qoşulmuş “İtoçu” dördüncü neft müqaviləsində ilk gündən daha böyük – 20%-lik payla iştirak edirdi. Dünyanın siyasi və iqtisadi güc mərkəzləri ilə əməkdaşlığın qurulması və inkişafı xəttini yeridən Azərbaycan hökuməti bu dairəni genişləndirərək, Yaponiya ilə də münasibətlərin möhkəmlənməsi üçün iqtisadi təməl yaradırdı. Bu amil Azərbaycanın neft strategiyasını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri idi.

İlk üç müqavilədə iştirak edən Rusiya şirkətlərinin bu sazişdə yer almamasını da, yuxarıda göstəriləni kimi, xarici siyasət xəttinin mahiyyəti ilə əlaqələndirmək olar. Artıq Rusiyanın maraqlarının əvvəlki müqavilələrlə əsasən təmin olunduğunu hesab edən Azərbaycan hökuməti digər dövlətlərlə əlaqələrin çərçivəsini genişləndirirdi.

Nəhayət, “Dan ulduzu” – “Əşrəfi” müqaviləsi ARDNŞ-in iştirak payının artması baxımından da diqqəti cəlb edirdi. Əvvəlki illərdə iştirak payı 10%-lik həddi aşmadığı halda, dördüncü müqavilədə ARDNŞ 20%-lik paya malik idi. Bu da neft strategiyasında Azərbaycanın mövqelərinin güclənməsi ilə bağlı baş verən dəyişikliyin göstəricisi idi.

Qeyd olunan fikri həm də onunla əsaslandırmaq olar ki, imzalanma mərasimindən sonra ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev bildirmişdi ki, “müqavilə ARDNŞ tərəfindən irəli sürülmüş prinsiplər əsasında imzalanmış və bu prinsiplər növbəti müqavilələrdə də gözləniləcəkdir”²⁹. Yəni xarici şirkətlərlə danışıqlar prosesində Azərbaycan hökuməti artıq müəyyən prinsiplərə söykənən formalaşmış mövqedən çıxış etməyə başlamışdı. Əgər ilk müqavilələrin hazırlanması dövründə bir çox mühüm məsələlər xarici şirkətlərlə daha geniş müzakirələrin nəticəsində razılaşdırılırdısa, indi danışıqlar Azərbaycanın irəli sürdüyü layihə şərtləri ətrafında aparılırdı. Bu baxımdan həmin dövrdə ABŞ-ın “Şevron” şirkəti ilə “Z.Tağıyev” (“Abşeron”) strukturunun işlənməsinə dair aparılan danışıqları qeyd etmək olar. Mətbuatın yaydığı məlumata görə, 1996-cı ilin noyabrında ARDNŞ “Şevron” şirkətinin təqdim etdiyi təklifləri cavabsız qoyaraq, danışıqların yalnız Azərbaycan tərəfinin irəli sürdüyü layihə əsasında aparılacağına mümkünliyünü bildirmişdi. Əks halda, ARDNŞ-in hazırladığı saziş layihəsi maraqlı göstərən digər şirkətlərə təklif olunacaqdı³⁰.

Beləliklə, mətbuat orqanlarında qeyd edildiyi kimi, “ARDNŞ-in oyun qaydalarını müəyyən etməsi” Azərbaycan Respublikasının keçdiyi inkişaf yolu ilə bağlı idi. Əvvəla, Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət sabitləşmiş, ölkənin beynəlxalq inteqrasiya prosesi sürətlənmiş, xarici sərmayələrin təminatı sahəsində ardıcıl addımlar atılmış və investisiya riski aradan qalxmağa başlamışdı. Digər tərəfdən, transmilli şirkətlərin diqqətini Xəzərin yanacaq-enerji ehtiyatlarına yönəldə bilən Azərbaycan xarici sərmayəçilər arasında özünün manevr imkanlarını artıran rəqabət mühiti yaratmışdı. Eyni zamanda, artıq həmin dövrdə ARDNŞ-in də müqavilələrin hazırlanması sahəsində böyük təcrübə topladığını qeyd etmək lazımdır.

Göstərilən amillər Azərbaycanın neft strategiyasına müəyyən dəyişikliklərin edilməsini, xarici investorlarla əməkdaşlığın növbəti mərhələsində daha da möhkəmlənmiş mövqelərdən çıxış etməsini şərtləndirirdi.

Əlbəttə, iqtisadi vəzifələrlə yanaşı, siyasi məqsədlər də neft strategiyasının tərkib hissəsi idi. Bu amil “Lənkəran-dəniz” və “Talış-dəniz” perspektivli strukturların kəşfiyyatı və işlənməsinə dair danışıqlar prosesində bir daha özünü aydın göstərdi. Qeyd olunan ərazilərdə əməkdaşlığa dair danışıqların aparıldığı “Elf Akiten” və “Total” şirkətləri Fransanı təmsil edirdilər. Beşinci dəniz neft müqaviləsinin 1997-ci il yanvarın 13-də Prezident Heydər Əliyevin Fransaya rəsmi səfəri zamanı Parisin Yelisey sarayında Fransa Prezidenti Jak Şirakin iştirakı ilə imzalanması onun siyasi əhəmiyyətini qabarıq büruzə verirdi³¹.

Mərəsimdə çıxış edən Jak Şirak müqavilənin Parisdə imzalanmasını yüksək qiymətləndirərək, Azərbaycan Prezidentinin bu addımını Fransaya dostluq münasibətinin əlaməti kimi gördüyünü bildirdi. Onun sözlərinə görə, “bu, iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi istiqamətində atılmış addımdır”³².

Layihə mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik idi. İki strukturun neft ehtiyatları 50-60 milyon ton qiymətləndirilirdi. Layihənin həyata keçirilməsi üçün 1,5 milyard dollar kapital qoyuluşu nəzərdə tutulurdu. Müqavilə 25 il müddətinə imzalanmışdı. “Elf Akiten” şirkəti layihənin operatoru olaraq 25% pay almışdı. “Total” isə 10%-lik paya sahib olmuşdu. ARDNŞ öz əlində 25% iştirak payı saxlamışdı. Qalan payın bölüşdürülməsi üçün ABŞ-ın “Mobil”, Almaniyanın “Demineks” və Cənubi Koreyanın “Deu” şirkətləri ilə danışıqlar aparılırdı³³.

Müzakirələrin gedişində ARDNŞ bəzi şirkətlərin təkliflərini məqsədəuyğun hesab etmədiyi üçün danışıqlar prosesinə yeni tərəfdaşları cəlb etdi. Nəticədə “Demineks” (Almaniya), “Fina Neftqaz” (Belçika) və “OİEK” (İran) şirkətləri 1997-ci ilin yayına qədər beşinci müqaviləyə qoşuldular. Sənədin 1997-ci il iyunun 13-də Milli Məclisdə təsdiq olunması ilə onun həyata keçirilməsinə icazə verildi³⁴.

Müqavilənin həyata keçirilməsi mərhələsində Fransa və Belçika şirkətlərinin birləşməsi prosesi baş verdi. Konsorsium iştirakçıları səhm paylarını aşağıdakı kimi bölüşdürdülər: “Totalfinaelf” – 35%, “Vinterşal” (“Demineks”) – 30%, ARDNŞ – 25%, “OİEK” – 10%³⁵.

Beləliklə, beşinci müqavilə fransız şirkətlərinin mütləq üstünlüyü ilə imzalanırsa da, sonradan “Demineks” şirkətinin bu layihəyə qoşulması ilə Azərbaycanın neft müqavilələrindəki tərəfdaşları sırasına Avropanın daha bir nüfuzlu dövləti – Almaniya əlavə olundu. Bu isə müqavilənin iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini bir az da artırır. İranın “OİEK” şirkəti isə “Şahdəniz”dən sonra sayca ikinci müqavilədə pay alır.

1997-ci ili Fransaya rəsmi səfərlə başlayan və Parisdə beşinci neft müqaviləsinin imzalanması mərasimində iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev həmin ilin ikinci yarısında Rusiya və ABŞ-a da rəsmi səfərlər etdi. Bu səfərlərin gedişində yenə də neft hasilatı sahəsində əməkdaşlığa dair növbəti müqavilələrin imzalanması mərasimi keçirildi. Səfərlərin coğrafiyasına diqqət yetirdikdə, marşrutun təsadüfən seçilmədiyini aydın olur. Fransa, Rusiya və ABŞ Cənubi Qafqazda və Xəzər dənizində strateji maraqlarını təmin etməyə səy göstərən nüfuzlu dövlətlər idi. Eyni zamanda, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan hər üç dövlətlə siyasi və iqtisadi əlaqələri gücləndirməyə çalışan Azərbaycan Respublikası neft amilindən istifadə etmək niyyətini gizlətmirdi.

1997-ci il iyulun 3-də Moskvada Kremldə Prezident Heydər Əliyevin və Prezident Boris Yeltsinin iştirakı ilə ARDNŞ və “LUKOyl” arasında Xəzər dənizindəki “D-222” (“Yalama”) perspektivli strukturunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş imzalandı³⁶.

Az sonra “LUKOyl” və ABŞ-ın “ARKO” kompaniyasının yaratdığı ortağ şirkət – “LUKARKO” layihədə 60% iştirak payı ilə operator kimi işlərin həyata keçirilməsinə başladı. ARDNŞ isə 40%-lik paya malik idi. Ehtiyatları 100 milyon ton qiymətləndirilən strukturun işlənməsinə 1,5-2 milyard dollar sərmayə qoyuluşu nəzərdə tutulurdu³⁷.

Bir gün sonra – iyulun 4-də Moskvada Prezident Heydər Əliyev və Rusiya hökuməti sədrinin birinci müavini Boris Nemtsovun iştirakı ilə daha bir neft müqaviləsinin imzalanması mərasimi keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti və Rusiyanın “LUKOyl” və “Rosneft” şirkətləri arasında “Xəzər dənizindəki “Kəpəz” yatağının daxil olduğu Azərbaycan bloku üzrə kəşfiyyat, işlənmə və hasilatın pay bölgüsü barədə sazişin əsas kommersiya prinsipləri və müddəaları haqqında müqavilə” imzalandı³⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilənin əhatə etdiyi sahə əvvəlki müqavilələrdən fərqli olaraq perspektivli struktur deyil, Azərbaycan neftçilərinin apardıqları kəşfiyyat işləri nəticəsində 1988-ci ildə kəşf olunmuş neft yatağı idi. İmzalanmış sənəd bu yatağın birgə işlənməsi və pay bölgüsü barədə əsas sazişin başlıca müddələrinin hazırlanması üçün çərçivəni müəyyənləşdirirdi.

Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında və etimadın gücləndirilməsində mühüm yer tutan neft amili dünyada fəvqəldövlət statusu qazanmış ABŞ-la iqtisadi əməkdaşlığın qurulması və siyasi əlaqələrin möhkəmlənməsi sahəsində də ciddi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Təsadüfi deyil ki, 1997-ci il avqustun 1-də Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a başlamış rəsmi səfərinin ilk günündə Ağ evdə ARDNŞ ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı üç perspektivli sahə – “Abşeron” strukturu üzrə ABŞ-ın “Şevron”, “Naxçıvan” strukturu üzrə “Eks-son”, “Oğuz” bloku üzrə “Mobil” şirkəti arasında kəşfiyyat, birgə işlənmə və hasilatın pay bölgüsü haqqında üç saziş imzalandı³⁹.

Bundan başqa, həmin gün ARDNŞ ilə “Amoko” arasında bağlanmış dördüncü müqavilə isə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “İnam” perspektivli strukturu üzrə dəniz qazının aparılması üçün ABŞ şirkətinə müstəsna hüquqlar verirdi.

Müqavilələrin diqqət çəkən əsas cəhəti iştirakçıların ARDNŞ-lə yanaşı, yalnız Amerika şirkətlərinin olması idi. Bundan başqa layihədəki pay ARDNŞ ilə tərəfdaş şirkət arasında bərabər olaraq 50% : 50% nisbətində bölünürdü⁴⁰. Bu isə ARDNŞ-in bağladığı müqavilələrdə əldə etdiyi ciddi tərəqqi kimi qiymətləndirilirdi.

Həmin il sentyabrın əvvəllərində Fransanın “Total” şirkəti “Abşeron” müqaviləsinə qoşularaq 20% pay aldı. “Şevron” 30%, ARDNŞ isə 50%-lik payla iştirakını davam etdirdi⁴¹.

O dövrdə “Abşeron” müqaviləsində 20%-lik paya, mətbuatın yaydığı məlumatlara görə, “Royal Datç Şell”, “LUKOyl”, “TPAO” və başqa şirkətlər də maraq göstərirdilər. Lakin həmin iddiaçıların, o cümlədən özünün iqtisadi güdrəti ilə seçilən nüfuzlu “R.D.Şell” kompaniyasının

kənarda qalması və Minsk qrupunun həmsədri Fransanın "Total" şirkətinə üstünlük verilməsi neft müqavilələrinin bağlanması həm də siyasi amilin mühüm rol oynadığını bir daha təsdiq edirdi⁴².

ABŞ-da imzalanmış müqavilələrdən bəhs edərkən, bir il sonra bəzi fəvqəlmilli şirkətlərin birləşməsi məsələsinə də diqqət yetirmək lazımdır. 1998-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətlərinin kəskin düşməsi şəraitində (1 barrel 10-11 dollaradək ucuzlaşmışdı) "Amoko" "BP" ilə, "Mobil" isə "Eksson"la birləşdi⁴³. Buna görə də Azərbaycanın həmin şirkətlərlə indiyədək imzaladığı bütün müqavilələrdə onların iştirak payı müvafiq olaraq "BP"-yə və "Eksson-Mobil"-ə keçdi.

Birləşməni doğuran səbəblər iqtisadi amillərlə bağlı olsa da, bu hadisələrin dünyadakı geosiyasi proseslərə təsir göstərəcəyinə dair fikirlər irəli sürülürdü. Xüsusən ABŞ-ın nəhəng "Amoko" şirkətinin "BP" tərəfindən udulmasının Vaşinqtonun Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsindəki nüfuzunun azalmasına səbəb olacağı bildirilirdi. Lakin Amerikanın digər şirkətlərinin Xəzər hövzəsinin neft ehtiyatlarının işlənməsinə dair müqavilələrdə böyük paya malik olması və bu sahədə iştirakın genişlənməsinə yönəlmiş strategiyası onun regiondakı geosiyasi mövqelərini möhkəmləndirəcəyi perspektivlərindən xəbər verirdi.

Digər tərəfdən, Azərbaycan hökuməti də Amerika şirkətlərinin ölkədəki fəaliyyətindən qarşılıqlı olaraq öz siyasi məqsədlərini güdürdü. Belə ki, o dövrdə neft müqavilələrində iştirak edən ABŞ şirkətləri öz ölkələrindəki nüfuz-

larına görə, Azərbaycana qarşı təzyiqlərin aradan qaldırılmasında və regiondakı siyasi proseslərin tənzimlənməsində mühüm rol oynaya bilərdilər.

Təsadüfi deyil ki, Amerika mətbuatının da yazdığı kimi, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri ərəfəsində “Vaşinqtonda, Ağ evdə neft şirkətləri ilə erməni lobbisi arasında şiddətli mübarizə baş vermişdir”⁴⁴. Amerika Erməni Milli Komitəsinin Heydər Əliyevin səfərini və Ağ evdə qəbulunu pozmaq cəhdləri iflasa uğramışdı.

“Faynenşl tayms” qəzeti yazırdı ki, Heydər Əliyevin “Prezident B.Klinton ilə görüşü və Azərbaycan tərəfindən 10 milyard dollar məbləğində qiymətləndirilən bir sıra neft müqavilələrinin imzalanması Birləşmiş Ştatların ən yaxın və hörmətli tərəfdaşlarından biri kimi Azərbaycanın xüsusi statusunu təsdiqləmiş səfərin zirvəsi oldu”⁴⁵.

Rusiya mətbuatı da Prezident Heydər Əliyevin ABŞ səfəri zamanı neft müqavilələrinin imzalanmasına geniş yer ayırırdı. Səfərin və neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın qiymətləndirilməsində iqtisadi amillərdən daha çox geosiyasi cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. “İzvestiya” qəzeti yazırdı ki, Heydər Əliyev “Amerikanın korporasiyalarını Azərbaycanın neft layihələrinə bağlamağa nail oldu. Bu isə Qarabağ münaqişəsinin sərfəli həlli üçün mühüm rol oynayır”⁴⁶.

Amma söhbət yalnız Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsindən yox, həm də neft şirkətlərinin Xəzərdəki fəaliyyəti ilə bağlı ABŞ-ın regiondakı geosiyasi nüfuzunun

artmasından gedirdi. Rusiya mətbuatı ABŞ-da güclü Azərbaycan lobbisinin formalaşmasında neft şirkətlərində mühüm mövqelər tutan keçmiş hökumət üzvlərinin – B.Skukroft, Z.Bjezinski, C.Beyker, L.Bentsen və başqalarının fəaliyyətini ayrıca vurğulayırdı. Qeyd olunurdu ki, bunun nəticəsində “ABŞ-ın nüfuzlu erməni lobbisi ilk dəfə itkilər verir”, Amerika Cənubi Qafqazda Rusiyanın zəifləməsi hesabına öz təsirini gücləndirir⁴⁷.

Həqiqətən də, Xəzər dənizinin neft-qaz yataqlarından geostrateji maraqların təmin olunması məqsədilə istifadə edilməsi Moskvada iyul ayında imzalanmış neft müqaviləsi ətrafında cəmi bir ay sonra – elə həmin Vaşinqton səfəri günlərində cərəyan edən mübahisələrdə özünü aydın şəkildə büruzə verdi. Rusiya mətbuatının yazdığına görə, “Rosneft” avqustun 1-də “Kəpəz” yatağına dair Rusiya-Azərbaycan layihəsindən çıxdı. Buna səbəb həmin yatağa (Türkmənistan onu “Sərdar” adlandırır) iddialı olan Türkmənistanın etirazları idi. Rusiya hökuməti sədrinin müavini V.Serov müqavilənin ləğv olunması barədə Türkmənistan Prezidenti S.Niyazovu məlumatlandırmışdı⁴⁸.

Rusiya və Türkmənistanın Xəzər dənizindəki “ayrı-ayrı sahələrin birtərəfli qaydada tutulması ilə razı olmadığı” iki ölkə prezidentinin Moskvadakı görüşündə də təsdiq olunmuşdu. Bu məlumata istinad edən qəzetin fikrincə, Azərbaycan regionda formalaşan Rusiya, Türkmənistan, İran və Qazaxıstan aylansına güzəştə getməyə məcbur olacaqdır.

Göründüyü kimi, Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin “açıq” qalmasından istifadə edən Xəzəryanı dövlətlər

Azərbaycanın maraqlarının pozulması hesabına hövzədə özlərinin geosiyasi və geoiqtisadi mənafeələrini təmin etmək və ya gücləndirmək xətti yeridirdilər.

Lakin Azərbaycan Respublikası öz mövqeyindən geri çəkilmək fikrində deyildi. ARDNŞ-in 1997-ci il avqustun 20-də və sentyabrın 12-də yaydığı bəyanatlarda bildirilirdi ki, “Kəpəz” yatağı ilk dəfə 1959-cu ildə Azərbaycan geoloqları və geofizikləri tərəfindən aşkar edilmişdir. Bu sahə 1970-ci ildə SSRİ-də aparılmış sektor bölgüsünə əsasən, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundadır. Buna görə də bütün işgüzar dairələri və xarici şirkətləri xəbərdar edən ARDNŞ bildirirdi ki, “xarici şirkətlər “Kəpəz” yatağına və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən digər perspektivli bloklara dair Türkmənistanın elan etdiyi tenderdə iştirak edəcəyi təqdirdə, müvafiq tədbirlər görmək və addımlar atmaq hüququnu özündə saxlayır”⁴⁹.

“Kəpəz”lə bağlı mübahisələr Azərbaycanın sektor bölgüsünə dair mövqeyinin haqlı olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, bu mövqeyə qarşı çıxan Rusiya və Türkmənistan “Kəpəz” yatağının sonuncuya məxsus olduğunu bildirməklə, Xəzər dənizinin sektorlara bölünməsinin zəruriliyini dolaşmasıyla etiraf edirdilər. İki ölkə prezidentlərinin 7 avqust 1997-ci ildə keçirilən görüşündə B.Yeltsin və S.Niyazov Xəzərin sektor bölgüsünə dair ilk dəfə razılığa gəlmişdilər⁵⁰.

Ölkə daxilində müəyyən dairələrin xarici neft şirkətləri ilə yeni neft-qaz müqavilələrinin imzalanmasına qarşı mövqelərinə və bəzi Xəzəryanı dövlətlərin təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti müstəqil dövlət ma-

raqlarına cavab verən neft strategiyasını ardıcıl şəkildə həyata keçirirdi.

Aşağıdakı cədvəl xarici neft kompaniyaları ilə əməkdaşlığın dinamikasını xronoloji ardıcılıqla əks etdirir.

**Azərbaycan Respublikasının imzaladığı beynəlxalq
neft-qaz müqavilələri⁵¹
(01.06.2014-cü ilədək olan vəziyyət)**

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı sahələr

№	Müqavilənin adı, imzalanma tarixi və yeri	İştirakçıların pay bölgüsü %-lə	İcra vəziyyəti
1.	2.	3.	4.
1.	“Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” 20.09.1994 Bakı	“BP” – 35,83 ARDNŞ – 11,65 “Şevron” – 11,27 “İnpeks” – 10,96 “Statoyl” – 8,56 “Eksson” – 8 TPAO – 6,75 “İtoçu” – 4,3 “Hess” – 2,72	Həyata keçirilir
2.	“Qarabağ” 10.11.1995 Bakı	“LUK-Acip” – 45 “Pennzoyl” – 30 “LUKoyl” – 12,5 ARDNŞ – 7,5 “Acip” – 5	Xitam verilib 23.02.1999

“Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı

1.	2.	3.	4.
3.	“Şahdəniz” 04.06.1996 Bakı	“BP” – 28,8 “Statoyl” – 15,5 ARDNŞ – 16,7 “LUKOyl” – 10 “NİKO” – 10 TPAO – 19	Həyata keçirilir
4.	“Dan ulduzu”, “Əşrəfi” 14.12.1996 Bakı	“BP” (“AMOKO”)–30 “Yunokal” – 25,5 ARDNŞ – 20 “İtoçu” – 20 “Delta Hess” – 4,5	Xitam verilib mart 2000
5.	“Lənkəran - dəniz” “Talış-dəniz” 13.01.1997 Paris	“Totalfinaelf” – 35 “Vinterşal” (“Demineks”)–30 ARDNŞ – 25 “OİEK” – 10	Xitam verilib dekabr 2001
6.	“Yalama - Samur” (“D-222”) 03.07.1997 Moskva	“LUK-ARKO” – 80 ARDNŞ – 20	Xitam verilib 15.05.2009
7.	“Naxçıvan” 01.08.1997 Vaşinqton	ARDNŞ – 50 “Eksson-Mobil” – 50	Xitam verilib yanvar 2006
8.	“Abşeron” 01.08.1997 Vaşinqton	ARDNŞ – 50 “Şevron” – 30 “Totalfinaelf” – 20	Xitam verilib 2005

1.	2.	3.	4.
9.	“Oğuz” 01.08.1997 Vaşinqton	ARDNŞ – 50 “Eksson-Mobil” – 50	Xitam verilib 21.10.2003
10.	“Kürdaşı” 02.06.1998 Bakı	ARDNŞ – 50 “Acip” – 25 “Mitsui” – 15 TPAO – 5 “Repsoyl” – 5	Xitam verilib 30.12.2001
11.	“İnam” 21.07.1998 London	ARDNŞ – 50 “BP” – 25 “Şell” – 25	Xitam verilib 21.12.2008
12.	“Araz”, “Alov”, “Şərq” 21.07.1998 London	“ENCANA” – 40 ARDNŞ – 15 “BP” – 15 TPAO – 15 “Statoyl” – 10 “Eksson-Mobil” – 5	Qüvvədədir İcrası başlanmayıb
13.	“Yanan Tava”, “Atəşgah” “Muğan- dəniz” 25.12.1998 Bakı	ARDNŞ – 50 “CAPEKS” – 22,5 “İNPEKS” – 12,5 “TEYKOKU” – 7,5 “İTOÇU” – 7,5	Xitam verilib 2003
14.	“Zəfər”, “Məşəl” 27.04.1999 Vaşinqton	ARDNŞ – 50 “Eksson-Mobil” – 30 “Konoko Filips” – 20	Xitam verilib yanvar 2006

“Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı

1.	2.	3.	4.
15.	“Savalan”, “Dalğa”, “Lerik-dəniz”, “Cənub” 27.04.1999 Vaşinqton	ARDNŞ – 50 “Eksson-Mobil” – 30 Vakant pay – 20	Qüvvəyə minməyib
16.	“Abşeron” 27.02.2009 Bakı	ARDNŞ – 40 “Total” – 40 “Qaz de Frans” – 20	Həyata keçirilir
17.	“Bahar”, “Qum Dəniz” 22.12.2009 Bakı	“Bahar Enerji” – 80 ARDNŞ – 20	Həyata keçirilir
18.	“Şəfəq”, “Asiman” 07.10.2010 Bakı	ARDNŞ – 50 “BP” – 50	Həyata keçirilir

Qurudakı yataqlar

№	Müqavilənin adı, imzalanma tarixi və yeri	İştirakçıların pay bölgüsü %-lə	İcra vəziyyəti
1.	2.	3.	4.
1.	“Qərbi Abşeron” 10.08.1994 Vaşinqton	“BMB oyl ink” – 100	Xitam verilib 2000
2.	“Cənub-Qərbi Qobustan” 02.06.1998 Bakı	“Komonvels”– 40 “Yunion Teksas” – 40 ARDNŞ – 20	Həyata keçirilir
3.	“Kürsəngi”, “Qarabağlı” 02.06.1998 Bakı	ARDNŞ – 50 “SiEn ODiSi”–25 “Forçunmayt”–25	Həyata keçirilir
4.	“Muradxanlı”, “Cəfərli”, “Zərdab” 21.07.1998 London	ARDNŞ – 50 “Remko” – 50	Xitam verilib dekabr 2001
5.	“Padar” (“Haramı”) 27.04.1999 Vaşinqton	ARDNŞ – 20 “Qlobal Enerji”–80	Həyata keçirilir
6.	“Mişovdağ”, “Kəlaməddin” 12.09.2000 Vaşinqton	ARDNŞ – 15 “Qlobal Enerji” – 85	Həyata keçirilir

“Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı

1.	2.	3.	4.
7.	“Zığ”, “Hövсан” 09.01.2001 Bakı	“LUKOyl” – 50 ARDNŞ – 50	2005-ci ildə “LUKOyl” müqavilədən çıxıb
8.	“Pirsaat” 04.06.2003 Bakı	ARDNŞ – 20 “Şenqli oyl” – 50 “Midl ist” – 30	Həyata keçirilir
9.	“Qaraçuxur” 18.06.2004 Bakı	“Noble Skai Ltd” – 75 ARDNŞ – 25	Həyata keçirilir
10.	“Binəqədi”, “Qırməki”, “Çaxnaqlar”, “Sulutəpə”, “Masazır”, “Fatmayı”, “Şabandağ”, “Sianşor” 29.09.2004 Bakı	“AZEN” – 75 ARDNŞ – 25	Həyata keçirilir
11.	“Suraxanı” 19.11.2005 Bakı	“Rafi oyl” – 75 ARDNŞ – 25	Həyata keçirilir
12.	“Zığ”, “Hövсан” 03.11.2006 Bakı	“Rusneft” – 75 ARDNŞ – 25	Həyata keçirilir
13.	“Kürovdağ” 03.02.2009 Bakı	“AZEN” – 75 ARDNŞ – 25	Həyata keçirilir

1.	2.	3.	4.
14.	“Neftçala”, “Xıllı”, “Dürovdağ- Babazanan” 03.02.2009 Bakı	“Qlobal Enerji” – 85 ARDNŞ – 15	Həyata keçirilir
15.	“Balaxanı”, “Sabunçu”, “Ramana”, “Kürdəxanı”, 03.06.2010 Bakı	“UQE Lanser PTİ. Ltd” – 75 ARDNŞ – 25	Həyata keçirilir

Tərtib olunmuş cədvəldən göründüyü kimi, 1998-ci ildə rekord sayda – yeddi yeni müqavilə imzalanmışdı. Onlardan dördü Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı perspektiv sahələri, üçü isə quru əraziləri (“Cənub-qərbi Qobustan”, “Kürsəngi-Qarabağlı” və “Muradxanlı”) əhatə edirdi. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri ondan ibarət idi ki, həmin müqavilələrin beşində ARDNŞ 50%-lik payla iştirak edirdi. Yəni Azərbaycan xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq prosesində getdikcə özünü inamlı hiss edir və mövqelərini möhkəmləndirirdi. Eyni zamanda, əvvəlki müqavilələrdə iştirak edən şirkətlərlə əməkdaşlığı davam etdirən Azərbaycan tərəfdaş ölkələrin coğrafiyasını geniş-

ləndirir, yeni şirkətlərlə əlaqələr qururdu. Müqavilələrə Kanada və İspaniya şirkətləri (“Komonvels oyl ənd qaz”, “Albert Enerji”, “Repsoyl”), bir neçə il sonra isə digər tərəfdaşların iştirak payını satın alan Çin kompaniyaları (“SiEnODiSi”, “Forçunmayt”) qoşulmuşdular.

“Yanan Tava”, “Muğan-dəniz” və “Atəşgah” bloku üzrə müqavilədə isə (25 dekabr 1999-cu il) ARDNŞ-ın tərəfdaşları yalnız yapon şirkətləri idi. 50 %-lik iştirak payının ARDNŞ-ə məxsus olduğu bu müqavilədə Yaponiyanın 4 şirkəti – “CAPEKS”, “İNPEKS”, “TEYKOKU” və “İTOÇU” qalan 50 %-i öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Beləliklə, Yaponiya şirkətlərinin Xəzər neftinə artan marağı Azərbaycan ilə əməkdaşlığın genişlənməsində öz təzahürünü tapırdı.

Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığı prosesində diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri xitam verilmiş “Abşeron” neft müqaviləsinin əhatə etdiyi sahəyə investorların yenidən böyük maraq göstərməsi idi. 1997-ci ildə ARDNŞ ilə “Total” və “Şevron” arasında imzalanmış müqavilə üzrə aparılmış kəşfiyyat işləri nəticəsində kommersiya əhəmiyyətli ehtiyatlar aşkar edilmədiyindən saziş 2005-ci ildə qüvvədən salınmışdı⁵². İşlərin dayandırılmasından bir neçə il sonra “Total” şirkəti “Abşeron” blokunda yenidən kəşfiyyat işlərinin aparılması təklifi ilə ARDNŞ-ə müraciət etdi. Danışıqların yekunu olaraq 2009-cu il fevralın 27-də ARDNŞ ilə “Total” arasında “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Abşeron Dəniz Blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında” saziş imzalanmışdır⁵³.

Sazişə görə, ARDNŞ 40%, “Total” isə 60% pay aldı. Müqavilə həmin il mayın 22-də parlamentdə təsdiq olunaraq Prezident Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır⁵⁴. Bununla da hüquqi qüvvəyə minən sazişin həyata keçirilməsinə icazə verilmişdir.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, “Abşeron” böyük qaz ehtiyatlarına malik idi. Onların fikrincə, “Abşeron”un təbii qaz ehtiyatı hətta Xəzər dənizində nəhəng qaz yatağı hesab olunan “Şahdəniz”in (1,2 trilyon kub metr) ehtiyatlarından çox ola bilərdi.

Təsadüfi deyil ki, bu müqavilədə başqa şirkətlər də pay almağa çalışırdılar. Aparılan danışıqların yekununda 2009-cu ilin iyun ayında Fransanın digər kompaniyası – “Qaz de Frans SUEZ” “Total”ın malik olduğu payın 20%-ni alaraq “Abşeron” bloku üzrə müqaviləyə qoşuldu⁵⁵.

Göründüyü kimi, xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq əsasən Xəzər dənizində yerləşən əraziləri əhatə edir və hasilatın pay bölgüsü haqqında sazişlər çərçivəsində həyata keçirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın xarici tərəfdaşları ilə işbirliyində üstünlük verdiyi bu müqavilə modeli ilk dəfə hələ “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ərəfəsində qurudakı neft yataqlarının işlənməsinə dair razılaşmada tətbiq olunmuşdu. Belə ki, 1994-cü il avqustun 10-da Vaşinqtonda ARDNŞ ilə ABŞ-ın “BMB oyl ink” şirkəti arasında “Qaradağ”, “Korgöz” və “Umbakı” yataqları (Qərbi Abşeron) üzrə imzalanmış müqavilə hasilatın pay bölgüsü prinsipinə əsaslanırdı. Bununla belə, dənizdəki bloklar haqqında müqavilələrdən fərqli olaraq,

bu saziş daha az kapital tutumlu olması ilə səciyyələndiyindən Milli Məclisin təsdiqi prosedurundan keçməyərək, qüvvəyə minən hasilatın pay bölgüsü haqqında yeganə sənəd oldu⁵⁶.

1959-cu ildən istismar olunan müqavilə sahəsinin neft ehtiyatları böyük deyildi və hesablamalara görə 21 milyon ton həcmində qiymətləndirilirdi. Sazişə görə, bütün iştirak payına sahib olan “BMB oyl ink” şirkətinə çıxarılacaq neftin 49%-i, Azərbaycana isə 51%-i çatmalı idi⁵⁷.

İlk gündən maliyyə məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkən şirkət nəzərdə tutulan kəşfiyyat işlərini tam miqyasda yerinə yetirə bilmədi. Artıq 1999-cu ilin əvvəllərində şirkətin fəaliyyətinin dondurulması ilə bağlı xəbərlər dolaşırdı⁵⁸.

Sonrakı dövrdə öz işini səmərəli qura bilməyən “BMB oyl ink” 2000-ci ildə fəaliyyətini dayandırdı⁵⁹.

Beləliklə, xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq sahəsində ilk addım olsa da, bu müqavilə özünün iqtisadi göstəricilərinə və siyasi əhəmiyyətinə görə nəzərə çarpan çəkiyə malik deyildi. Bu baxımdan, əlbəttə, birincilik “Əsrin müqaviləsi”nə məxsus idi.

Bununla belə, həmin illərdə, yəni 1990-cı illərin birinci yarısında xarici neft şirkətləri Azərbaycanın qurudakı neft yataqlarına da maraq göstərirdilər. Lakin quru yataqları üzrə müqavilələr hasilatın və investisiya qoyuluşunun kiçik həcmli olması səbəbindən böyük “əks-səda” doğurmur və müştərək müəssisələr yaradılmaqla həyata keçirilirdi.

İlk belə müəssisələrdən biri 1993-cü ildə ARDNŞ ilə Türkiyənin "Atilla Doğan Petrol" şirkəti arasında keçmiş "Neftçalanef" NQÇİ-nin bazasında yaradılmışdı. "Anşad Petrol" adı ilə təsis olunmuş müştərək müəssisə "Neftçala", "Xıllı", "Durovdağ" və "Babazanan" neft yataqlarının istismarı sahəsində fəaliyyət göstərməli idi. Müəssisə fəaliyyətə başladıqdan bir neçə il sonra iştirakçıların sayı artdı. Belə ki, 1995-ci ildə Malayziyanın "Land and General Bernhard" şirkəti "Atilla Doğan Petrol"un layihədəki iştirak payının 17,15%-ni alaraq "Anşad Petrol"un tərkibinə daxil oldu⁶⁰. Bundan sonra "Atilla Doğan Petrol" şirkəti öz əlində 31,85%-lik pay saxlayırdı. ARDNŞ-in payı isə əvvəlki kimi 51% idi⁶¹.

1994-cü ildə "Kəlaməddin" yatağı üzrə Türkiyənin "Petrolinq" şirkəti ilə müştərək "Azpetoyl" müəssisəsi (ARDNŞ - 49%, "Petrolinq"- 51%) və "Ramana" yatağının işlənməsi məqsədilə Almaniyanın "Qrünvald" şirkəti ilə "Azgeroyl" müştərək müəssisəsi (ARDNŞ- 40%, "Qrünvald"- 60%) yaradıldı⁶².

Quru yataqlarının birgə müəssisələr vasitəsilə Türkiyə və Almaniya şirkətləri ilə işlənməsi prosesinə həmin dövrdə İngiltərə şirkətləri də qoşulmağa başladılar. İngiltərənin "Vaytholl interneşnl treyders" şirkəti ilə aparılan danışıqlar nəticəsində 1995-ci ildə "Şirvanneft" NQÇİ-nin bazasında müştərək müəssisə yaradıldı. Neft ehtiyatları 120 mln. Tondan çox qiymətləndirilən "Kürovdağ" yatağında fəaliyyət göstərəcək "Şirvanoyl" müştərək müəssisəsində ARDNŞ 49%, "Vaytholl" isə 51% iştirak payı aldılar⁶³.

1997-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Şirvanoyl” 30 il müddətinə yaradılmışdı. Şirkətin vəzifəsi 100-dək köhnə quyunu tezliklə bərpa etmək, gündəlik neft hasilatını 600 tondan 1000 tona çatdırmaq üçün yeni quyular qazmaqdan ibarət idi. Plan üzrə hasil olunmuş neft ARDNŞ-ə təhvil verilməli idi. Plandan artıq istehsal edilən karbohidrogen xammalının əvvəlcə İngiltərə şirkətinin xeyrinə 60:40 nisbətində, sonra isə Azərbaycan tərəfinin xeyrinə 70:30 nisbətində bölünməsi nəzərdə tutulurdu⁶⁴.

“Şirvanoyl”un fəaliyyətə başlaması ilə quru yataqlarının işlənməsi üzrə ARDNŞ-in xarici neft şirkətlərilə yaratdığı müştərək müəssisələrin sayı dördə çatdı. Bu müəssisələr, bir qayda olaraq, səmərəsiz istismar olunan yataqlarda kiçik kapitalla malik xarici şirkətlərlə birgə qurulurdu. O dövrdə həmin yataqlarda hasil olunan neftin həcmi ölkə üzrə ümumi neft istehsalının 3%-dən az idi⁶⁵.

Müştərək müəssisələrin bir neçə illik fəaliyyət təcrübəsi göstərdi ki, həmin formada davam etdirilən əməkdaşlıq səmərəli deyil. Belə müəssisələrin təsis olunmasına dair qanunvericilik bazası, onların fəaliyyətinin kommersiya-hüquqi rejimi müəssisələr üçün zəruri olan ixrac və idxal azadlığına təminat yaratmır, istehsalın inkişafına, sərmayə qoyuluşunun artırılmasına stimül vermirdi.

Hətta ilk illərdə ARDNŞ ilə müştərək şirkətlər arasında yaranmış borc problemi sonuncuların fəaliyyətinin uğurlu təşkilinə ciddi əngəllər törədirdi. Çünki müqaviləyə görə, bütün müştərək müəssisələr aylıq plan üzrə hasil olunan nefti Azərbaycanın daxili bazarındakı qiymətlərlə

ARDNŞ-ə satmalı idilər. Plandan artıq çıxarılan nefti isə üçüncü tərəfə daha sərfəli qiymətə satmaq olardı. Lakin ARDNŞ aldığı neftin əvəzini ödəmədiyinə görə, borc ilə dən-ilə artırdı. Bu isə MM-in fəaliyyətinə böyük problemlər yaradırdı.

Nəhayət, uzun müzakirələrdən sonra 1999-cu ilin əvvəllərində ARDNŞ ilə müştərək şirkətlər hasil olunmuş neftin satışı üzrə tərəfləri qane edən qərar qəbul etdilər. Müştərək müəssisələr hasil olunan bütün xammalı sərbəst satmaq hüququ aldılar. Yaranmış borcların isə müştərək müəssisələrin elektrik enerjisi və yanacaq xərclərinin, habelə vergilərin dövlət büdcəsinə tədricən ARDNŞ tərəfindən ödənilməsi yolu ilə silinməsi barədə razılıq əldə edildi⁶⁶.

Qəbul olunmuş qərarlar vəziyyətdən səmərəli çıxış yolu sayılmırdı. Artıq həmin dövrdə müştərək müəssisələrin hüquqi-kommersiya rejiminin dəyişdirilməsi və tərəfdaşlıq münasibətlərinin hasilatın pay bölgüsü sazişi əsasında qurulması barədə qəti mövqe formalaşmışdı. “Kəlaməddin” və “Mişovdağ” neft yataqları üzrə saziş quru yataqlarında fəaliyyət göstərən müştərək müəssisənin yeni kommersiya-hüquq rejiminə keçirilməsi sahəsində atılan ilk addım idi⁶⁷.

Beləliklə, aparılan danışıqların nəticəsi olaraq, 2000-ci il sentyabrın 12-də Vaşinqtonda ARDNŞ ilə ABŞ-ın “Monkrif oyl” və Türkiyənin “Petoyl” şirkətləri arasında “Kəlaməddin” - “Mişovdağ” yataqlarında hasilatın pay bölgüsü haqqında saziş imzalandı. İmzalanma mərasimin-

də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, ABŞ Konqresinin senatoru Key Beli Hadçison və hökumət nümayəndələri iştirak edirdilər⁶⁸.

Sazişə görə, iştirak payı aşağıdakı kimi bölüşdürüldü: ARDNŞ- 15%, “Monkrif oyl”- 49,7%, “Petoyl”- 35,3%. ABŞ-ın “Monkrif oyl” şirkəti layihədə “Qarasu Development Kompani” şirkəti vasitəsilə təmsil olunacaqdı⁶⁹.

İlk mərhələdə layihəyə 60-80 milyon dollar vəsaitin yönəldilməsi ehtimal olunurdu. Yeni quyuların qazılması və s. işlərin yerinə yetirilməsi zərurəti yaranacağı təqdirdə xərclərin 200-300 milyon dollara çatacağı proqnozlaşdırılırdı.

Gündəlik neft hasilatı 400 ton təşkil edən “Kəlaməddin” - “Mişovdağ” yatağının neft ehtiyatları 20-30 milyon ton həcmində qiymətləndirilirdi⁷⁰.

25 il müddətinə imzalanmış layihədə Azərbaycanın mənfəəti artaraq 91,5%-ə çatmışdı. Müştərək müəssisədə işləyən 882 nəfərlik heyət saziş qüvvəyə minəndən sonra yeni yaradılmış əməliyyat şirkətində işlə təmin edilirdi. Sazişdə investisiya qoyuluşunu və istehsalın genişləndirilməsini stimullaşdıran mexanizm müəyyənləşdirilmişdi. Belə ki, müştərək müəssisədən fərqli olaraq, əməliyyat şirkəti iki ildən gec olmayaraq hasilatı 50% artırmaq və hasilatın səviyyəsi iki dəfə yüksələnədək ARDNŞ-in iştirak payını maliyyələşdirmək öhdəliyi götürmüşdü⁷¹.

Şərtə görə, əməliyyat şirkəti hasil etdiyi nefti yerli qiymətə uyğun surətdə ARDNŞ-ə təhvil verməli idi. Əməliyyatçı apardığı yeni qazma işləri nəticəsində hasil olunan

nefti işə sərbəst şəkildə ixrac etmək hüququna malik idi. Saziş Milli Məclisdə müzakirə olunduqdan sonra 25 oktyabr 2000-ci il tarixində təsdiq edildi⁷².

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə dünya bazarında neftin qiymətində ciddi artımın baş verməsi nisbətən kiçik neft layihələrinə də investorların diqqətini cəlb edirdi. 2000-ci ilin sentyabr ayında London və Nyu-York birjalarında xam neftin hər barreli 1998-ci ildəki 10 dollardan 37 dollara çatmışdı. Bu, son on il ərzində ən yüksək qiymət idi. ABŞ-ın işə qarışması ilə OPEK-in neft hasilatını və ixracını bir qədər artırması qiymətin 4 dollar azalaraq 33 dollara düşməsinə gətirib çıxardı⁷³.

Neftin belə bahalaşması ABŞ və Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi problemlər yaradırdı. Həmin ölkələr ağır iqtisadi böhranın astanasında idilər. Bu ölkələrdən fərqli olaraq, neft qiymətlərinin sıçrayışı Azərbaycan üçün əlavə gəlir imkanları açmışdı. 1999-cu ilin dekabrından başlayaraq "Əsrin müqaviləsi"ndən mənfəət nefti alan Azərbaycan onun satışından qazandığı valyutanı Dövlət Neft Fondunda toplayırdı. Artıq 2000-ci ilin sentyabr ayında bu fondda yığılan maliyyə vəsaitinin həcmi 205 milyon ABŞ dollarından çox idi⁷⁴.

2009-cu ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən daha iki müştərək müəssisə- "Anşad Petrol" və "Şirvanoyl" ləğv edilərək yeni əməliyyat şirkətləri yaradıldı. Həmin müştərək müəssisələrin işlədiyi yataqların yeni kommersiya-hüquqi prinsiplər əsasında istismarı ilə bağlı aparılan danışıqların yekunu olaraq, 2009-cu il fevralın 3-də

“Azərbaycan Respublikasında Kürövdağ yatağının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, Qlobal Enerji Azərbaycan Limited və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti arasında saziş” və “Azərbaycan Respublikasında Neftçala, Xıllı, Durovdağ-Babazanan neft yataqlarının və Muğan monoklinalın cənub-qərb qanadının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, Neftçala Investments Limited və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti arasında saziş” imzalandı⁷⁵. Hər iki saziş parlamentdə müzakirə edildikdən sonra mayın 22-də təsdiq olundu və onların həyata keçirilməsinə icazə verildi⁷⁶.

2011-ci il mayın 6-da Milli Məclis quru yataqlarına dair daha bir müqaviləni – “Azərbaycan Respublikasında Balaxanı-Sabunçu-Ramana və Kürdəxanı neft yataqlarının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, UQE-LANSER PTİ LTD və ARDNŞ-in Ortaq Neft Şirkəti arasında sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə” qanun layihəsini müzakirə olunduqdan sonra təsdiq etdi⁷⁷. Bununla da “Azgeroyl” müştərək müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi Ramana neft yatağı yeni yaradılmış əməliyyat şirkətinin ixtiyarına keçdi.

Həmin gün Milli Məclis Azərbaycanda daha bir böyük qaz yatağının işlənməsinə dair müqavilənin qüvvəyə minməsi barədə qərar qəbul etdi⁷⁸. 2010-cu il oktyabrın 7-də “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Şəfəq-Asiman” dəniz blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay

bölgüsü haqqında” ARDNŞ ilə “BP” arasında imzalanmış bu saziş son illərdə “Abşeron” müqaviləsindən sonra ikinci böyük müqavilə hesab olunurdu. Perspektivli strukturun ehtiyatları 500 milyard kubmetr qaz və 65 milyon ton kondensat həcmində qiymətləndirilirdi. 30 illiyə imzalanmış müqavilədə ARDNŞ və “BP” hərəyə 50%-lik paya malik idilər⁷⁹.

Bu müqavilə Azərbaycanın dəniz yataqlarına xarici şirkətlərin hələ də böyük maraq göstərmələrini təsdiq eməklə bərabər, “BP”-nin ARDNŞ-lə əməkdaşlıq əlaqələrini daha da genişləndirmək niyyətini nümayiş etdirirdi.

Göründüyü kimi, dəniz yataqlarında Qərbin fəvqəlmillə kompaniyaları hakim mövqə tuturdular. Quru yataqlarına isə Qərb şirkətləri ilə yanaşı bir sıra Şərq ölkələrinin, o cümlədən Çinin neft kompaniyaları da maraq göstərirdilər. Xüsusilə bu ölkənin ikinci böyük neft şirkəti olan “Şenqli oyl” “Pirsaat” yatağında və Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin “Midl ist” kompaniyası ilə birlikdə yaratdığı “Noble Skai Ltd”nin tərkibində “Qaraçuxur” yatağında iştirak payının çox hissəsinə sahib olmaqla ARDNŞ-lə tərəfdaşlıq edirdi⁸⁰.

ARDNŞ-in imzaladığı beynəlxalq sazişlərə görə, Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə qoyulacaq sərmayənin həcmi də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına göstərilən təsiri baxımından diqqəti cəlb edirdi. Hesablamalara əsasən, bütün müqavilələrin uğurla həyata keçiriləcəyi təqdirdə ölkənin neft-qaz sənayesinə 60 milyard ABŞ dolları həcmində xarici sərmayənin yatırılacağı proqnozlaşdırılırdı⁸¹. Bu isə Azərbaycana müasir texnologiyaların gətirilməsinə, iqtisadiyyatın qabaqcıl

sahəsi olan neft-qaz sənayesinin və bütün infrastrukturun yenidən qurulmasına geniş perspektivlər açdı.

Beləliklə, ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında imzalanmış neft-qaz müqavilələrini nəzərdən keçirərkən, Azərbaycan hökumətinin neft strategiyasının bir sıra əsas cəhətlərini müşahidə etmək olar.

Əvvəla, ardıcıl imzalanan müqavilələr tədricən geniş coğrafi məkanı – ABŞ və Kanadadan Çin, Malayziya və Yaponiyayadək, Böyük Britaniya və Norveçdən İran və Səudiyyə Ərəbistanınadək müxtəlif dövlətləri və geosiyasi regionları əhatə edirdi.

Eyni zamanda, müqavilələrə müxtəlif ölkələri təmsil edən çoxsaylı şirkət və fəvqəlmilli kompaniyalar qoşulurdu.

Bununla yanaşı, ilk müqavilələrdə daha az payla iştirak etmək taktikası seçən Azərbaycan qarşıya böyük strateji məqsədləri reallaşdırmaq vəzifəsi qoymuşdu. Getdikcə dünyanın nəhəng şirkətləri və aparıcı dövlətlərini neft-qaz layihələrinə cəlb etməklə özünün geosiyasi və geoiqtisadi niyyətlərini həyata keçirməyə başlayan Azərbaycan hökuməti bir neçə ildən sonra müqavilələrdəki payını tədricən artıraraq 50%-ə çatdırdı. Eyni zamanda, çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrin hazırlanmasında qazanılmış təcrübə və möhkəmlənmiş mövqelər 1990-cı illərin ikinci yarısından etibarən ARDNŞ-ə danışıqlarda öz şərtlərini diqtə etməyə imkan yaradırdı.

Müqavilələrdə ABŞ şirkətləri və “BP” daha üstün mövqelərə malik idilər. Bir qədər sonra Fransa və Yaponiya şirkətləri fəallığı artırmağa başlayaraq, bəzi layihələrdə

böyük iştirak payına sahib olurlar. Hətta 1998-ci ilin dekabrında imzalanmış müqavilədə iştirak payı yalnız ARDNŞ və Yaponiya şirkətləri arasında bölüşdürülür. Bununla belə, “BP” və Amerika şirkətlərinin müqavilələrdə davamlı surətdə yer alması ilə hakim mövqelərini qorumaları Azərbaycanda xarici şirkətlər üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradıldığını göstərir.

Rusiya şirkətləri (“LUKOyl”) ardıcıl olaraq ilk üç müqavilədə iştirak etsə də, sonra altıncı müqavilə istisna olmaqla, uzun müddət – 2001-ci ilədək heç bir layihəyə qoşulmurlar. Bu, Rusiyanın Azərbaycandakı neft müqavilələrində iqtisadi maraqlarının hələlik təmin olunması kimi qiymətləndirilsə də, onun geosiyasi maraqlarının tamamilə gerçəkləşməsindən bəhs etmək doğru olmazdı.

Mühüm nəticələrdən biri kimi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətlərini, o cümlədən də region ölkələrini (Rusiya və İranı), habelə fəvqəlmilli şirkətləri Xəzərin neft-qaz yataqlarının işlənməsi üzrə müqavilələrə cəlb edərək, böyük mübahisələr yaradan Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsini de-fakto həll etdi. Azərbaycanın neft strategiyası Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsində əsas maneə olaraq ortaya atılmış hüquqi status məsələsinin ölü nöqtədən tərpənməsinə və dənizin dibinin sektor bölgüsü prinsipinin qonşu dövlətlər tərəfindən qəbul olunmasına (Rusiya və Qazaxıstan ilə razılığı təsdiq edən müqavilə imzalandı, Türkmənistan və İran ilə sektor bölgüsünün koordinatlarına dair danışıqlar aparılır) gətirib çıxardı.

Təhlil göstərir ki, irihəcmli investisiya qoyuluşu tələb olunan böyük ehtiyatlara malik dəniz blokları üzrə müqavilələr ötən əsrin 90-cı illərində (1999-cu ilədək) imzalanıb. Yəni həmin dövrdə Azərbaycanın və tərəfdaş ölkələrin iqtisadi və geosiyasi maraqlarının konturları müəyyənləşib, onların uzlaşma nöqtələri üzə çıxıb. 2000-ci illərin başlanğıcından daha az kapitaltutumlu və nisbətən kiçik ehtiyatları olan quru yataqları üzrə müqavilələr imzalanaraq həyata keçirilib. Yalnız 2008-ci ildən etibarən yenidən böyük perspektivi olan dəniz yataqları xarici neft şirkətlərinin maraq dairəsinə gəlir.

Müqavilə üzrə yatırılması nəzərdə tutulan sərmayənin həcmi neft-qaz sənayesinin ölkə iqtisadiyyatında lokomotiv rolunu stimullaşdıracağına əminlik yaradırdı. Bu isə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Nəhayət, neft-qaz müqavilələrinin iqtisadi əhəmiyyəti onların siyasi rolunu şərtləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, sazişlərin imzalanma mərasimində, bir qayda olaraq, ölkə prezidentləri və ya hökumət nümayəndələri iştirak edirdilər, ya da ki, dövlət və hökumət başçıları təbrik məktubları göndərirdilər. Bir sıra hallarda müqavilələrin ali dövlət iqamətgahlarında (Kremlə, Ağ evdə, Yelisey sarayında və s.) imzalanması onların siyasi çəkisinin göstəricisi kimi qəbul olunurdu.

II FƏSİL

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”NİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ. NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

Müqavilə qanuni qüvvəyə mindikdən dərhal sonra onun yerinə yetirilməsi sahəsində intensiv işlər başlandı. Sazişin icra olunmasına başçılıq etmək məqsədilə yaradılmış Rəhbər Komitə 1995-ci il yanvarın 24-də ilk iclasını keçirdi. Həmin iclasda cari il üçün iş proqramı və 105 milyon dollar həcmində büdcə təsdiq edildi ¹.

Müqavilə şərtlərinin icrasına dair işlər bir neçə mərhələdə aparılmalı idi. İlk mərhələdə məcburi işlərin minimum proqramında əksini tapmış tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi planlaşdırılırdı. Ümumilikdə məcburi işlərin minimum proqramının yerinə yetirilməsinə sazişin qüvvəyə mindiyi gündən etibarən 30 ay vaxt ayrılırdı ².

Həmin proqrama uyğun olaraq, 1995-ci ildə müqavilə ərazisində üçölçülü seysmik kəşfiyyatın və geotexniki tədqiqatların aparılması, kəşfiyyat quyularının qazılması, ekoloji vəziyyətin öyrənilməsi və “Çıraq-1” platformasının ilkin neft hasilatında istifadəyə yararlığı baxımından qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Müqavilənin həyata keçirilməsi üçün xarici neft şirkətlərinin və Azərbaycanın mütəxəssislərindən ibarət icraedici orqan – Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradılmışdı.

ABƏŞ proqrama əsasən müəyyənləşdirilmiş vəzifələri ardıcıl surətdə yerinə yetirirdi. Seysmik kəşfiyyat işləri tenderdə qalib gəlmiş “Kaspian Geofizikal” Azərbaycan-Amerika müştərək müəssisəsi tərəfindən görülürdü. Həmin işlərdə ABŞ və İngiltərədə təcrübə keçmiş Azərbaycan mütəxəssisləri fəal iştirak edirdi.

Dəniz dibinin öyrənilməsi üçün aparılan geotexniki tədqiqatlarda ARDNŞ-in müəssisələrinin və ölkəmizin digər təşkilatlarının potensialından istifadə olunurdu.

Ətraf mühitin öyrənilməsi nəticəsində müqavilə sahəsində ekoloji durumun təmiz olması müəyyənləşdirildi. Bu isə müqavilənin həyata keçiriləcəyi dövrdə ekoloji vəziyyətin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

1995-ci ildə məcburi işlərin minimum proqramı çərçivəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri “Çıraq-1” platformasının qiymətləndirilməsi idi. ARDNŞ və ABƏŞ mütəxəssislərinin ətraflı tədqiqatlarının yekunu olaraq, ABƏŞ “Çıraq-1” platformasının “beynəlxalq standartlara uyğun təmir edilməsinin texniki cəhətdən mümkünlüyü haqqında rəy” verdi. Rəhbər Komitə həmin rəyi iyun ayında müzakirə edərək təsdiqlədi³.

1995-ci il iyunun 8-də konsorsiumun Rəhbər Komitəsi üzvlərinin Prezident Heydər Əliyevlə görüşündə “Çıraq-1” platformasının istifadəyə yararlığı barədə məlumat verildi və bununla da ilkin neftin 1996-cı ildə çıxarılmasının mümkünlüyü qeyd olundu. Lakin bu məqsədə çatmaq üçün indi qarşıda duran əsas vəzifənin neftin ixrac marşru-

tunun müəyyənləşdirilməsi və məsələnin həlli sahəsində lazımı tədbirlərin görülməsindən ibarət olduğu bildirildi ⁴.

1995-ci ilin oktyabr ayında Rəhbər Komitənin ilkin neftin ixracı üçün Rusiya və Gürcüstan ərazilərindən istifadə olunması barədə qərar qəbul etməsi həm də ilkin neftin hasilatı layihəsinin həyata keçirilməsinə başlamağa imkan yaratdı ⁵.

Müqavilə üzrə nəzərdə tutulan məcburi işlərin yerinə yetirilməsi və ilkin neftin hasilatının təmin olunması üçün zəruri infrastrukturun yaradılması, o cümlədən müasir dəniz qazma qurğularının tikilməsi vacib idi. Bu məqsədlə ABƏŞ müəyyən etdiyi proqrama uyğun olaraq müvafiq tədbirlər görürdü.

Neft-qaz hasilatı sahəsində yeni infrastrukturun qurulması işində Azərbaycan neft sənayesinin əvvəlki dövrdə malik olduğu maddi-texniki baza mühüm rol oynayırdı. Bu baxımdan 1981-ci ildə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda fəaliyyətə başlamış “Xəzərdənizneft” yarımaldma qazma qurğusunun ABƏŞ-ə icarəyə verilməsi mövcud texniki potensialın səmərəli istifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

ABƏŞ həmin qurğunu müasir tələblərə uyğun olaraq əsaslı təmir edərək, modernləşdirmə işlərini başa çatdırdıqdan sonra 1996-cı il avqustun 24-də istifadəyə verdi. Müqavilənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı bütün işləri daim nəzarətdə saxlayan Prezident Heydər Əliyev qazma qurğusunun istifadəyə verilməsi mərasimində iştirak etdi. Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə üzən qazma qurğuya yeni – “Dədə Qorqud” adı verildi ⁶.

ABŞ-ın “Santa-fe” şirkətinin Azərbaycan mütəxəssisləri ilə birgə apardığı yenidənqurma işlərindən sonra “Dədə Qorqud” qazma qurğusu texniki cəhətdən müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırıldı. Əgər qurğu əvvəllər dənizin 200 metrədək dərinliyində 6 min metrlik quyu qazmaq imkanına malik idisə, modernləşmədən sonra bu göstəricilər müvafiq olaraq 475 metr və 7600 metrə qədər artmışdı ⁷.

“Xəzərdənizneft” üzən qazma qurğusunun 40 milyon dollar sərf olunmuş əsaslı təmiri və modernləşdirilməsində iştirak edən mütəxəssislərin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bu işlərə cəlb olunmuş 356 nəfərin 50 nəfəri xarici vətəndaşlar, digərləri isə Azərbaycan mütəxəssisləri idi. Onlar ABŞ, Böyük Britaniya və başqa ölkələrdə təlimlər keçərək qabaqcıl təcrübəyə yiyələnmiş, sonralar neft sənayesində yeni texnologiyaların tətbiqində yaxından iştirak etmişlər ⁸.

“Dədə Qorqud” qazma qurğusunun həm “Əsrin müqaviləsi”nin, həm də digər neft-qaz müqavilələrinin həyata keçirilməsində fəal istifadə olunması nəzərdə tutulurdu. Lakin sonrakı dövrdə aydın oldu ki, yalnız bu qurğunun köməyi ilə Azərbaycanın xarici tərəfdaşlarla imzaladığı müqavilələr çərçivəsindəki qazma işlərini vaxtında yerinə yetirmək mümkün olmayacaq. Müxtəlif neft konsorsiumlarının qazma qurğusundan növbəlilik prinsipi əsasında ardıcılıqla istifadə etmək barədə qərarı müqavilələrin icrasını ciddi nəzarətdə saxlayan Prezident Heydər Əliyevin kəskin etirazına səbəb oldu. Belə ki, 1997-ci il aprelin 5-də “Qarabağ” neft strukturu üzrə müqavilənin

yerinə yetirilməsi gedişinə həsr olunmuş müşavirədə Heydər Əliyev qazma işlərinin sürətləndirilməsi və vaxtında aparılması üçün yeni qurğuların tikilməsinin zəruriliyini təkidlə qeyd etmişdir. O, ARDNŞ-in prezidentinə ləngimələrlə bağlı öz iradlarını bildirərək, bu sahədə təcili tədbirlərin görülməsi üçün Baş nazirə konkret tapşırıqlar vermişdir⁹.

Məhz həmin tapşırıqdan sonra xarici neft şirkətləri də müqavilələrin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi məqsədilə maddi-texniki bazanın gücləndirilməsinə diqqətə artırdılar. “Şahdəniz” perspektiv strukturu üzrə konsorsium köhnəlmiş “Şelf-5” qazma qurğusunu təmir edərək modernləşdirdi. Smeta dəyəri 194 milyon dollar olan “İstiqlal” adlandırılmış üzən yarım dalma qazma qurğusunun istismara verilməsi mərasimi 1998-ci il sentyabrın 2-də keçirildi. ARDNŞ-in gəmi təmiri zavodunda yenidən qurulmuş “İstiqlal” qazma qurğusu dənizin dərinliyi 700 metrə çatan sahələrdə 7620 metr dərinlikdə quyular qazmağa imkan verir¹⁰.

Bunun ardınca Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər neft şirkətlərinin sifarişi ilə tikilmiş üçüncü qazma qurğusu istismara buraxıldı. 2000-ci il avqustun 29-da Prezident Heydər Əliyevin iştirakı ilə “Qurtuluş” qurğusunun açılış mərasimi keçirildi. Onun tikintisinə 175 milyon dollar vəsait qoyulmuşdu. İlk dəfə olaraq bütövlükdə Bakıda quraşdırılmış qazma qurğusu dənizin 105 metrədək dərinliyində işləyərək 7620 metrdən artıq dərinliyi olan quyular qaza bilir¹¹.

Neft şirkətlərinin arsenalında müasir standartlara uyğun üç qazma qurğusunun olmasına baxmayaraq, Xəzərin daha dərin hissələrində yerləşən perspektiv strukturlarda (“Alov”, “Şərq”, “Zəfər”, “Məşəl” və s.) kəşfiyyat-qazma işlərini aparmaq üçün daha təkmil qazma qurğusu tələb olunurdu. Bu məqsədlə tikilmiş “Lider” üzən qazma qurğusu 2003-cü il iyulun 24-də istismara verildi ¹². Ümumi dəyəri 250 milyon dollar olan və ən müasir texnologiyalar əsasında qurulmuş “Lider” yarımdayma üzən qazma qurğusu əvvəlkilərdən daha böyük və texniki göstəricilərinə görə üstün idi. Xəzərin istənilən dərinliyində işləməyə qadir olan bu qurğu dənizin 75-1025 metr dərinliyinə malik hissələrində 9144 metrədək kəşfiyyat quyuları qazmağa hesablanmışdır.

Beləliklə, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində görülən işlər neft-qaz sənayesində yeni və qabaqcıl standartlara uyğun infrastrukturun yaradılmasına təkan verdi. Ardıcıl olaraq dörd üzən qazma qurğusu Azərbaycan mütəxəssislərinin yaxından iştirakı ilə dəniz neftçilərinin istifadəsinə verildi. Müasir texnologiyaların tətbiqi kəşfiyyat-qazma işlərinin sürətlə və səmərəli şəkildə aparılmasına şərait yaratdı.

“Əsrin müqaviləsi”nin ardıcıl həyata keçirilməsi neft-qaz sənayesinin mövcud potensialının dirçəldilməsinə, yenidən qurulmasına və daha da güclənməsinə yol açdı. Nəhəng layihənin ilk mərhələsi olan məcburi işlərin minimum proqramının reallaşması dövründə 10-dan artıq gəmi, o cümlədən “Azərbaycan” kran gəmisini, “İsrafil Hüseynov” boruduzən gəmisini, “Neft-qaz-62”, “Neft-qaz-64”,

“Təbriz Xəlilbəyli”, “Nərçə”, “Aura” və s. təmir edilmişdir.

Eyni zamanda Zığ dəmir-beton boru örtüyü zavodu, xarici mütəxəssislər üçün yaşayış binaları, ABƏŞ-in ofisi və s. tikilmiş və ya yenidən qurulmuşdur ¹³.

Məcburi işlərin minimum proqramının uğurla icra edilməsi paralel olaraq ilkin neftin hasilatı layihəsinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Həmin layihə aşağıdakı işlərin görülməsini nəzərdə tuturdu: “Çıraq-1” platformasının yeni avadanlıqlarla təchiz edilərək, neft-qaz hasilatı üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi; platformadan sahilə 185 km uzunluğunda neft və “Neft Daşları”nadək 50 km məsafədə qaz kəmərlərinin çəkilməsi; neftin texnoloji emalı və saxlanması üçün Səngəçal terminalının tikilməsi; xam neftin ixracı məqsədilə Rusiya və Gürcüstan ərazilərindən keçən iki ixrac neft kəmərinin çəkilməsi ¹⁴.

“Əsrin müqaviləsi”nə görə, ilkin neftin hasilatı sazişin qüvvəyə minməsindən keçən 18 ay ərzində, yəni 1996-cı ilin ikinci yarısından təmin olunmalı idi ¹⁵. Qarşıda belə biz vəzifənin durduğunu konsorsiumun fəaliyyətinin başlanğıcında ABƏŞ-in prezidenti T.Adams da təsdiq edirdi ¹⁶. Lakin işlərin gedişində həmin tarix bir neçə dəfə dəyişdirilərək təxirə salındı. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Başlıca səbəb neftin ixrac marşrutunun seçilməsi və tranzit ölkələrlə razılığın əldə olunmasının ləngiməsi idi.

Bununla əlaqədar konsorsium üzvlərinin ilkin neft hasilatı layihəsinin icrası qrafikinə yanaşmaları da dəyişmişdi. Onlar işlərin sürətinin ixrac boru kəmərinin hazırlı-

ğı ilə bağlı olduğunu bəyan edirdilər. ABƏŞ-in prezidenti T.Adams 1996-cı ilin dekabrında bildirdi ki, neftin nəqlinə dair Rusiya ilə hökumətlərarası sənədlərin 1995-ci il iyulun 1-dək imzalanacağı güman olunurdu. İlk neft layihəsi isə həmin tarixdən etibarən 18 ay ərzində yerinə yetirilməli idi ¹⁷.

Göründüyü kimi, T.Adamsın yuxarıdakı fikri ilə məsələyə 1994-1995-ci illərdəki yanaşması arasında ciddi fərq var. Bunu layihənin gerçəkləşməsi prosesində meydana çıxan müxtəlif siyasi, təşkilati və texniki problemlərlə izah etmək olar.

Həmin dövrdə T.Adams etiraf edirdi ki, ABƏŞ-in ixrac marşrutları barədə qərar qəbul etdiyi 1995-ci ilin oktyabrından Rusiya ilə hökumətlərarası sazişin imzalandığı 1996-cı ilin fevralınadək ilk neft layihəsi ilə bağlı bütün işlər dayandırılmışdı ¹⁸. Belə ki, ixrac marşrutunun qeyri-müəyyənliyi layihənin dolğun şəkildə işlənməsinə mane olurdu. Buna görə də hökumətlərarası sazişlərin imzalanmasına qədər ilk neftin hasilatı layihəsi sənəd kimi mövcud deyildi.

Rusiya ilə aparılan danışıqlar 1996-cı ilin əvvəllərində, nəhayət, Azərbaycan neftinin bu ölkə ərazisi ilə ixrac olunması barədə yekun qərarın qəbul olunması ilə nəticələndi. 1996-cı il fevralın 16-da Bakıda Azərbaycanda çıxarılaçaq neftin Rusiya ərazisindən keçən şimal marşrutu ilə nəqlinə dair sənədlər imzalandı ¹⁹.

Bununla da ilk neftin hasilatı layihəsinin və bütövlükdə “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsində mühüm

mərhələ başlandı. Belə ki, “Çıraq-1” platformasında hasil ediləcək ilkin neft layihəsi üzrə işlər daha konkret plan əsasında sürətləndi. Neftin ixracı haqqında müvafiq sənədlər imzalandıqdan sonra konsorsium ilkin neftin hasilatı layihəsini tam təsdiq edərək, onun icrasına başladı.

İlkin neftin hasilatı üçün nəzərdə tutulan 18 aylıq qrafiki ABƏŞ-in məhz ixraca dair yekun sənədlərin imzalanması günündən hesablamasını 1997-ci ilin fevralında Prezident Heydər Əliyevin yanında keçirilən toplantıda konsorsiumun vitse-prezidenti V.Voltsun dediyi sözlər bir daha təsdiq edir. İlkin neftin 1997-ci il avqustun 28-də hasil olunacağını bildirən konsorsiumun nümayəndəsi öz çıxışında göstərdi: “Biz ilkin neft hasilatı layihəsinin tam təsdiqini yalnız ötən il fevralın 19-da almışıq, buna görə də 18 ay ərzində elə bir səviyyəyə nail olmağa çalışırıq ki, bu işlər dünyanın ənənəvi neftli hövzələrində adətən üç ildə yerinə yetirilir”²⁰.

Beləliklə, ilkin neftin hasilatı qrafikində gecikmənin əsas səbəbi aydın olur. Buna baxmayaraq, məcburi işlərin minimum proqramı nəzərdə tutulan rejimdə yerinə yetirilirdi. Yuxarıda qeyd olunan toplantıda ABƏŞ nümayəndələri həmin proqram çərçivəsindəki öhdəliklərin böyük əksəriyyətinin icra olunduğunu bildirərək, qalan işlərin müəyyən olunmuş vaxtda, yəni 1997-ci ilin iyun ayında başa çatdırılacağını bir daha əminliklə vurğuladılar²¹.

Eyni zamanda, həmin toplantıda ilkin neft layihəsi üzrə qazılan sınaq quyularının yüksək göstəriciləri barədə məlumat verildi. ABƏŞ rəhbərləri qazılmış iki sınaq quyusu

sunun nəticələrinə görə, yataqda əvvəllər nəzərdə tutulduğundan çox ehtiyatların olduğunu təsdiqlədilər²².

Bir qədər sonra konsorsium üzvləri bildirdilər ki, aparılmış kəşfiyyat işləri müqavilə sahəsində neft ehtiyatlarının 511 milyon ton yox, ən azı 640 milyon ton olmasını sübut edib²³.

ABƏŞ “Əsrin müqaviləsi”nin ilkin mərhələsində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində tədbirləri davam etdirirdi. İlkin neftin hasilatı layihəsi üzrə planlaşdırılmış işlər əsasən 1997-ci ilin sentyabrında başa çatdırılmışdı. Səngəçal terminalı xam nefti qəbul etməyə hazır idi²⁴.

Şimal ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsi istifadəyə verilsə də, kəməre doldurulmuş neft 1997-ci ilin fevral ayında Rusiya sərhədinə çataraq dayanmışdı. Yalnız boru kəmərinin Rusiya hissəsindəki işlər yekunlaşandan sonra 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan nefti iki ölkə sərhədini aşaraq Novorossiysk limanına doğru irəlilədi²⁵. Gürcüstan ərazisi ilə boru kəmərinin tikintisi hələ davam edirdi.

Həm Şimal ixrac marşrutunun istifadəyə verilməsinin ləngiməsi, həm də Xəzər dənizində hava şəraitinin kəskin əlverişsiz keçməsi ilkin neftin hasilatı ilə bağlı işləri yenə iki aydan artıq müddətə təxirə saldı.

Meydana çıxan çətinliklər və görülən işlərin yekunları barədə 1997-ci il sentyabrın 4-də Prezident Heydər Əliyevə məlumat verən T.Adams “Çıraq-1” platformasında ilk istismar quyusunun qazılmasını həmin ayın sonuna qədər başa çatdıracaqlarını bildirdi. O, buna əminliyini ifadə

edərək, konsorsium tərəfindən ilkin neftin hasilatı gününü Heydər Əliyevin seçməsinə xahiş etdi.

Azərbaycanda neftin dənizdən çıxarılmasının 50 illik yubileyinə hazırlığı nəzərə alan Heydər Əliyev 1949-cu il noyabrın 7-də Neft Daşlarında ilk neftin çıxarılması münasibətilə konsorsiumun “Çıraq-1”-də istismara başlamasını simvolik olaraq həmin günə təyin etdi ²⁶.

Bununla da son qərar qəbul olundu və bütün səylər işlərin uğurla yekunlaşmasına yönəldi. Nəhayət, çətinliklər dəf olunaraq 1997-ci il noyabrın 7-də “Çıraq-1” platformasından ilkin neft hasil edildi və sahilə çəkilmiş sualtı boru kəmərinə ötürüldü ²⁷.

Beləliklə, Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığının ilk mərhələsi uğurla başa çatdı. Çoxsaylı siyasi, iqtisadi və texniki problemləri ardıcılıqla aradan qaldıran Azərbaycan hökuməti xarici tərəfdaşları ilə birlikdə müasir dövrün ən nəhəng neft layihələrindən birinin gerçəkləşməsinə nail oldu.

1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya günündə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində ilkin neftin çıxarılması münasibətilə təntənəli mərasim keçirildi ²⁸. Mərasimdə Prezident Heydər Əliyevlə yanaşı Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmaz, ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Norveç, Ukrayna və başqa ölkələrin yüksək səviyyəli nümayəndələri iştirak edirdilər.

Müxtəlif dövlətlərin, habelə Avropa Komissiyası və Avropa Birliyi nümayəndələrinin bu mərasimdə iştirakı

“Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsinin beynəlxalq aləmdə mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşdığını təsdiq edirdi.

Həmin gün 100 min tonluq neft çənləri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi və s. ibarət Səngəçal terminalının da açılışı transmilli şirkətlərlə uğurlu əməkdaşlığın təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir²⁹.

“Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirildiyi 3 il müddətində Azərbaycana qoyulmuş xarici sərmayənin həcmi artmış, ölkədə fəaliyyətə başlamış əcnəbi şirkətlərin sırası genişlənməmişdi. Bu isə Azərbaycanın iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmiş yerli müəssisələrin fəaliyyətini canlandırmışdı. ABƏŞ-in verdiyi məlumata görə, üç il ərzində konsorsium Azərbaycanda 1 milyard dollar sərmayə yatırmışdır³⁰.

Həmin dövrdə “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsi prosesinə dünyanın müxtəlif ölkələrindən 400-dən artıq şirkət qoşulmuşdur. Neft müqaviləsi ilə bağlı sifarişlərin yerinə yetirilməsində 72 Azərbaycan müəssisəsi də iştirak etmişdir. Onlar ümumilikdə 163 milyon dollar həcmində qiymətləndirilən iş görmüşlər³¹. Konsorsiuma məxsus ilk neft Şimal boru kəməri ilə ixrac olunmalı idi. “Çıraq” platformasından hasil olunan ilkin neft 1998-ci il fevralın 28-də Azərbaycan-Rusiya sərhədini keçərək Novorossiysk limanına çatmış, martın sonlarında isə tankerə yüklənərək dünya bazarına çıxarılmışdır³².

“Çıraq-1” platformasından neft hasilatı başlanmasına baxmayaraq, ilkin neft layihəsi çərçivəsində nəzərdə tutulan bütün vəzifələr tam yerinə yetirilməmişdi. Yalnız 1999-cu

ilin aprelində Qərb ixrac boru kəmərinin və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa terminalının istifadəyə verilməsilə ilkin neft hasilatı layihəsi başa çatdırıldı³³.

Beləliklə, “Əsrin müqaviləsi”nin ilkin mərhələsi bütün çətinlikləri dəf edərək uğurla sona yetdi. İndi qarşıda layihənin tammiqyaslı işlənməsi ilə bağlı geniş vəzifələr dururdu. Lakin 1998-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi konsorsiumun planlarına ciddi təsir göstərərək, yataqların tammiqyaslı işlənməsi ilə bağlı qərarın təxirə salınmasına səbəb oldu³⁴.

Neftin qiymətinin azalması meyilləri növbəti ildə də davam edirdi. 1999-cu ilin fevral ayında dünya bazarında bir barrel neftin qiyməti son 25 il ərzində ən aşağı həddə - 10 dollara düşmüşdü³⁵. Bu isə şirkətləri irihəcmli sərmayə qoyuluşundan çəkindirirdi.

Qiymət böhranı Əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı qərar qəbulunun ləngiməsinə də təsir edirdi. İxrac imkanlarının məhdudluğu isə neft hasilatının ciddi artımını nəzərdə tutan yataqların tammiqyaslı işlənməsi layihəsinin icrasına başlamağa mane olurdu.

Dünya bazarında neftin qiymətinin hələ uzun müddət aşağı səviyyədə qalacağı proqnozlaşdırılsa da, 1999-cu ilin mart-aprel aylarından etibarən neftin fyuçers müqavilələrinin qiymətlərində artım meyilləri müşahidə olunmağa başladı. Bir barrel neftin qiymətinin böhrandan əvvəlki 17,18 dollar həddinə çatmadığına baxmayaraq, həmin meyllərin davam etməsi nəticəsində aprel ayında Brent markalı neftin qiyməti 14,68 dollara yüksəlmişdi³⁶. Artım

dinamikası sonrakı dövrdə davam etmiş və ilin sonunda bir barrel neftin qiyməti 25 dollara qədər qalxmışdı ³⁷.

Qiymətlərin yüksəlmə meyilləri neft şirkətlərinin fəaliyyətində müəyyən canlanma yaradırdı. Artıq 1999-cu ilin mart ayında ABƏŞ prezidenti D.Vudvord “AÇG” yatağının tammiqyaslı işlənməsi üzrə “Faza-1” layihəsinin konsepsiyasının hazırlandığı barədə məlumat vermişdi.

Konsorsium “Faza-1” layihəsinin həyata keçirilməsi ilə 2003-2004-cü illərdə gündəlik hasilatın 250-300 min barrele çatdırılmasını planlaşdırırdı. Bununla belə, konsorsiumun prezidenti “Faza-1” çərçivəsində hasil ediləcək neftin nəqli üçün Əsas ixrac boru kəmərinin tikilməsinə zərurətin olmadığını bildirirdi. Onun fikrincə, hələlik mövcud olan Şimal və Qərb boru kəmərlərinin ötürmə imkanlarını artırmaqla həmin dövrdə hasil olunan neftin dünya bazarlarına daşınmasını təmin etmək mümkün olardı. Sonrakı mərhələlərdə neft hasilatının daha da artacağı təqdirdə, ƏİBK-nin tikintisi tələb olunacaqdı ³⁸.

“Faza-1” layihəsinin icrasına 2,1-2,6 milyard dollar sərmayə yatırılması nəzərdə tutulurdu. Bu mərhələdə hasilatın artırılması əsasən “Azəri” yatağında qazılan quyular hesabına əldə olunmalı idi. Burada istifadəyə veriləcək 48 quyunun istismarı sayəsində illik hasilatı 12-15 milyon ton artırmaqla “Çıraq” yatağından çıxarılan neftlə birlikdə ümumi hasilatı ildə 17-20 milyon tona çatdırmaq planlaşdırılırdı. “Azəri” platformasından Səngəçal terminalına yeni sualtı boru kəmərinin çəkilməsi və Səngəçal terminalının genişləndirilməsi də nəzərdə tutulurdu. Diqqəti çə-

kən məqamlardan biri də “Faza-1”-in icrası nəticəsində layihənin iqtisadi səmərəliliyinin artmasının gözlənilməsi ilə bağlı idi. Belə ki, görüləcək bütün tədbirlərin yekunu kimi “Azəri” yatağından hasilatın maya dəyəri bir barrele görə 2 dollar həddində olacaqdı ³⁹.

“Faza-1” layihəsi üzrə neft hasilatına 2002-ci ilin sonuna qədər başlanacağı gözlənilirdi. Bununla belə, ilkin neftin çıxarılması ilə Azərbaycanca neft hasilatı ildən-ilə artmağa başlamışdı. Lakin qaz hasilatında gerilik davam edirdi. Aşağıdakı cədvəldən hasilatın dinamikasını müşahidə etmək olar⁴⁰:

İllər	Neft, mln.ton	Qaz, mlrd. m³
1995	9,2	6,6
1996	9,1	6,3
1997	9,1	6,0
1998	11,4	6,0
1999	13,8	6,0
2000	14,0	5,6

Göründüyü kimi, neft hasilatında 1998-ci il dönüş ili olmuş və sonrakı illərdə bu yüksəliş davam etmişdir. Artım ABƏŞ-in hasilatı hesabına baş vermişdir. İlkin neftin çıxarıldığı 1997-ci ilin noyabrından 1998-ci ilin sonuna qədər “Çıraq” yatağından 2,4 milyon ton, 1999-cu ildə isə 5 milyon tondan artıq neft hasil olunmuşdu ⁴¹. Qaz hasilatı sahəsində tənəzzülün lavam etməsini ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev “yataqların köhnəlməsi, qazılan quyuların başa

çatdırılmaması, mövcud kompressor stansiyalarının güc imkanlarının lazımı səviyyədə olmaması” ilə izah edirdi ⁴².

1998-ci ildə “Çıraq -1” yatağından çıxan səmt qazının həcmi gündə 1 milyon 350 min kubmetrə çatırdı. Bu isə gözləniləndən çox olduğu üçün ARDNŞ özünün mövcud texniki imkanları hesabına onun hamsını sahilə nəql edə bilmirdi. Buna görə də gündə 350 min kubmetr səmt qazı havaya buraxılırdı ⁴³. Bu isə ildə 126 milyon kubmetr qaz itkisi demək idi. Sonrakı illərdə yeni boru kəmərinin çəkilməsi və kompressorların quraşdırılması nəticəsində bu itkilərin qarşısını almaq mümkün oldu.

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində görülən işlərin gedişinə əsasən Azərbaycanın ilk mənfəət neftinin 2000-ci ilin əvvəllərində alacağı gözlənilirdi. Lakin layihənin uğurla icrası və dünya bazarında neftin qiymətinin tədricən yüksələrək 1999-cu ilin sonunda 25 dollara (bir barrel) çatması konsorsiuma daxil olan şirkətlərin əməliyyat və kapital xərclərinin daha tez ödənilməsinə imkan verdi. Bununla da 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın payına 135 min ton həcmində ilk mənfəət neftinin ayrılması üçün şərait yarandı ⁴⁴.

Azərbaycanın ilk mənfəət nefti həmin il dekabr ayının 22-də “Totalfina” şirkəti tərəfindən alınaraq Supsa limanından dünya bazarına çıxarıldı ⁴⁵.

Bu, Azərbaycanın neft strategiyasında mühüm mərhələnin başlanğıcı idi. Ölkə xəzinəsi neft müqaviləsindən artıq ilk real gəlirini əldə etməyə başlamışdı. Xarici neft şirkətləri ilə səmərəli əməkdaşlıq öz bəhrəsini verirdi. İlk mənfəət neftindən Azərbaycanın qazancı 25 milyon dollar

təşkil etmişdir. Lakin neftin qiymətinin 25-26 dollar səviyyəsində qalacağı təqdirdə, 2000-ci ildə mənfəət neftinin satışından ölkənin 100-150 milyon dollar əldə edəcəyi proqnozlaşdırılırdı ⁴⁶.

Bütövlükdə isə 1999-cu ilin sonuna qədər “Əsrin müqaviləsi”nin icrası nəticəsində Azərbaycanın gəliri daha çox olmuşdur. ABƏŞ prezidenti D.Vudvordun qeyd etdiyi kimi, həmin vaxtadək xarici şirkətlər layihəyə 2 milyard dollardan artıq kapital yönəlmişdilər. Bonus, yerli işçilərin əmək haqqı, vergilər, ölkə şirkətlərinin müqavilə gəlirləri və s. daxil olmaqla Azərbaycanın ümumi qazancı 1999-cu ilin sonunadək 900 milyon dollara çatmışdır ⁴⁷.

Bundan əlavə, Azərbaycanda müasir texnologiyalarla iş təcrübəsinə yiyələnmiş peşəkar yerli kadrların formalaşması xüsusi qeyd olunmalıdır. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən yeni təcrübə amili həm də yalnız bilavasitə neftçi mütəxəssislərə deyil, eyni zamanda layihənin həyata keçirilməsi ilə müəyyən bağlılığı olan müxtəlif dövlət orqanlarına və sahibkarlıq subyektlərinə şamil edilə bilər. Belə ki, qərbin biznes dairələri ilə birgə iş vərdişlərinin qazanılması həm hökumət strukturlarının, həm də yerli mütəxəssislərin fəaliyyətinin dünya standartlarına uyğun şəkildə qurulmasına kömək edirdi.

“AÇG” layihəsi çərçivəsində ilk mənfəət nefti əldə edildikdən sonra yataqların tammiqyaslı işləməsinə hazırlığa diqqət daha da artmışdı. 2000-ci ilin sentyabrında ABƏŞ prezidenti bildirdi ki, gələn ilin ortalarında “Faza-1” layihəsinin icrası üçün qərar verilə bilər. Onun konsepsi-

yasının əsas müddələri təsdiq olunaraq şirkətlərin rəyini almaq üçün müzakirəyə verilməmişdi ⁴⁸.

Lakin D.Vudvordun da etiraf etdiyi kimi, “tammiqyaslı işlənmənin sürəti düzgün hesablanmamışdı”. Intensiv müzakirələrin getməsinə baxmayaraq, texniki və təchizat məsələlərinin, ixrac problemlərinin həll olunmaması qərarın qəbulunu ləngidirdi.

“Faza-1” üzrə çıxarılan neftin yalnız Qərb və Şimal boru kəmərlərinin ötürmə gücünün artırılması hesabına ixrac edilməsinə dair konsorsiumun mövqeyini qəbul etməyən Azərbaycan hökuməti BTC Əsas ixrac boru kəmərinin tikintisində ısrarlı idi. Buna görə də BTC-nin inşası ilə bağlı işlərin gecikməsi tammiqyaslı işlərin birinci mərhələsinin təxirə salınmasına təsir edirdi. Çünki BTC-nin istifadəyə verilməsi vaxtı ilə “Faza-1” çərçivəsində hasilatın qrafikinə uzlaşdırılması lazım gəlirdi. Bu isə həmin dövrdəki planlaşdırmaya görə, 2004-cü ilin sonuna nəzərdə tutulurdu ⁴⁹.

“Faza-1” üzrə hasilata başlanılması həm səhmdarlar, həm də Azərbaycan üçün gəlirlərin ciddi artımını vəd edirdi. Hesablamalara görə bir barrel neftin qiymətinin 25 dollar səviyyəsində qalacağı təqdirdə, Azərbaycanın mənfəətinin 2000-2004-cü illərdəki illik 150 milyon dollardan 2006-cı ildə bir milyard dollara yüksəlməsi gözlənilirdi ⁵⁰.

Layihə ilə bağlı bütün məsələlər razılaşdırıldıqdan sonra 2001-ci il avqustun 30-da yataqların tammiqyaslı işlənməsinin birinci mərhələsinə başlanılmasına dair sazişin imzalanması mərasimi keçirildi. Sənədi ABƏŞ-in prezidi

denti D.Vudvord və ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev imzaladılar ⁵¹.

Mərasimdə çıxış edən Prezident Heydər Əliyev sazişin imzalanmasını “neft strategiyasında yeni eranın başlanğıcı” kimi qiymətləndirdi. O, indiyədək görülən işlərin əhəmiyyətini qeyd edərək, bu sənədin “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsində həlledici xarakter daşdığını bildirdi⁵².

Layihənin icrası haqqında qərarın ləngiməsinin səbəblərindən bəhs edən Heydər Əliyev bunun ixrac məsələlərinə dair razılığın gec əldə olunması ilə bağlı olduğunu vurğuladı. Onun fikrincə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəməri barədə şirkətlərin tərəddüdünün aradan qalxması və tikinti işlərinə başlanması haqqında sazişlərin imzalanması “Faza-1” layihəsinin icrasına imkan yaratdı.

Layihənin yerinə yetirilməsi Azərbaycana sərmayə qoyuluşunun artmasına yol açırdı. Bu işə neft sənayesinin dinamik inkişafına təkan verməli idi. Əgər ilkin neft layihəsinə 2 milyard dollar sərf olunmuşdusa, tammiqyaslı işlənmənin birinci mərhələsinə daha çox – 3,4 milyard dollar investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulmuşdu⁵³.

Hesablamalara görə, “Faza-1” layihəsi çərçivəsində neft hasilatının ildə 18,7 milyon tona çatacağı və Azərbaycanın 16 milyard dollar vəsait əldə edəcəyi gözlənilirdi⁵⁴. Layihə üzrə neftin çıxarılması vaxtı 2004-cü ilin sonundan 2005-ci ilin ilk rübünə keçirilirdi. Bu işə planlaşdırılan neft həcmi ixrac edə biləcək BTC boru kəmərinin həmin vaxt istifadəyə veriləcəyi ilə əlaqələndirilirdi.

Beləliklə, indiki mərhələdə yatırılacaq xarici sərmayə 3000-dən artıq yeni iş yerinin açılmasına, neft avadanlıqları istehsal edən yerli müəssisələrin, ARDNŞ-in gəmilərinin, digər dəniz obyektlərinin imkanlarından istifadə olunmasına şərait yaradaraq, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərməli idi.

Xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq Azərbaycan neft sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulmasına və hasilatın yüksəlməsinə əlverişli imkanlar açdı. Aparılan kəşfiyyat işləri “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının daha böyük potensiala malik olduğunu göstərirdi. “Faza-1” layihəsinin icrasına başladıqdan sonra həmin yataqlarda sübut olunmuş neft ehtiyatlarının 640 milyon tondan 730 milyon tona qədər artdığı təsdiq edildi⁵⁵. Mütəxəssislərin fikrincə, bu, son hədd deyildi.

Tammiqyaslı işlənmənin birinci mərhələsi ilə eyni zamanda ikinci mərhələnin də hazırlıq işləri görülürdü. Birinci mərhələdə “Azəri” yatağının mərkəz hissəsində neft hasilatı aparılmalı idisə, “Faza-2” həmin yatağın şərq və qərb hissələrinin də istismara cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu.

Dünya neft bazarında əlverişli şəraitin davam etməsi “AÇG” yataqlarının tammiqyaslı işlənməsi proqramını ardıcıl həyata keçirməyə imkan verirdi. 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçaldə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac neft boru kəmərinin təməlqoyma mərasimi ilə eyni vaxtda “Əsrin müqaviləsi”nin tammiqyaslı işlənməsinin ikinci mərhələsi haqqında saziş imzalandı ⁵⁶.

“Faza-2” layihəsinə sanksiya verilməsi işlərin miqyasının genişlənməsini, sərmayə qoyuluşunun və hasilatın artırılmasını şərtləndirirdi. İkinci mərhələdə əlavə olaraq 5,2 milyard dollar investisiya yatırılması nəzərdə tutulurdu. Həmin investisiya iki platformanın tikilməsinə, istismar quyularının qazılmasına, Səngəçal terminalına qədər 30 düymlük neft kəmərinin çəkilməsinə, Səngəçal terminalının genişləndirilməsinə və s. yönəldilməli idi ⁵⁷.

Proqrama uyğun olaraq qərbi və şərq “Azəri”-də neft hasilatı müvafiq surətdə 2006-cı ilin 2-ci rübündə və 2007-ci ilin 2-ci rübündə başlanmalı idi. Bununla da hasilatın həcmnin ildə 20 milyon ton artaraq 40 milyon tona çatacağı gözlənilirdi ⁵⁸.

Beləliklə, neft strategiyası sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdu. Yataqların tammiqyaslı işlənməsinin 1-ci və 2-ci mərhələsi çərçivəsində dünyanın qabaqcıl texnologiyasının Azərbaycanca gətirilməsi, neft-qaz sənayesində müasir infrastrukturun yaradılması və bu prosesdə Azərbaycanın sənaye potensialından (Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu, ARDNŞ-in gəmi təmiri zavodu, neft donanması və s.) istifadə olunması tədricən geniş xarakter alırdı.

“Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirildiyi on il ərzində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə qoyulmuş xarici sərmayənin həcmi görülmüş işlərin miqyası haqqında aydın təsəvvür yarada bilər. Həmin dövrdə bu sahəyə 9 milyard dollar məbləğində xarici investisiya yönəldilmişdir ⁵⁹. Bununla da ölkədə neft-qaz sənayesinin dinamik inkişafı tə-

min olunmuş, xarici neft şirkətləri ilə uzunmüddətli səmərəli əməkdaşlığın möhkəm təməli yaradılmışdır.

Məhz qarşılıqlı etimada və faydalı əməkdaşlıq prinsipi-nə söykənən işbirliyi nəticəsində mürəkkəb geosiyasi, maliyyə-iqtisadi, texniki problemlər ardıcıl şəkildə həll edilir, layihənin icrası sahəsində davamlı tədbirlər görüldü .

ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyevin “Əsrin müqaviləsi”nin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Verdiy məlumata görə, “Faza-1” layihəsi çərçivəsində “Mərkəzi Azəri” platformasını sahil ilə birləşdirən neft və qaz kəmərlərinin inşası tam başa çatdırılmış, platformanın özünün quraşdırılması isə yekun mərhələsinə daxil olmuşdu. “Faza-2” üzrə nəzərdə tutulan işlər qrafikə uyğun olaraq yerinə yetirilirdi.

“Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinin ilk iki mərhələsinin planlı şəkildə gerçəkləşdirilməsi onun yekun – “Faza-3” mərhələsinə keçməyə imkan yaradırdı. Buna görə də 2004-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə “Faza-3” layihəsinin icrasına başlanılmasına dair sənəd imzalandı ⁶⁰.

Əlbəttə, yataqların tammiqyaslı işlənməsinin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi, o cümlədən “Faza-3”-ə dair həlledici qərarın qəbul olunması neftin dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin edən ixrac imkanlarının yaradılması ilə bilavasitə bağlı idi. Bu işlər paralel şəkildə aparılırdı. Təsadüfi deyil ki, ABƏŞ-in prezidenti D.Vudvord sənədin imzalandığı gün BTC ixrac boru kəmərinin tikintisindəki irəliləyiş haqqında məlumat verərək, layihənin 85 faizinin başa çatdırıldığını xüsusi qeyd etmişdir ⁶¹.

“Faza-3” layihəsi “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən sahəsinin və “Çıraq” yatağının qərb hissəsinin işlənməsini nəzərdə tuturdu. Bu mərhələdə görülmək işlərə kapital qoyuluşunun həcmi 4,7 milyard ABŞ dolları məbləğində qiymətləndirilirdi. “Günəşli” yatağında ilk neftin çıxarılması 2008-ci ilin ortalarına planlaşdırılırdı. Bununla 2009-cu ilədək “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində gündəlik hasilatın bir milyon barreldən çox, yəni ildə 50 milyon ton səviyyəsinə çatdırılacağı gözlənilirdi ⁶².

Eyni zamanda, Səngəçal terminalının daha da genişləndirilməsi istiqamətində əlavə işlər görülməli idi. Burada üçüncü xam neft çəni və ikinci qaz texnoloji emal qurğusu quraşdırılacaqdı. Bununla da dünyanın ən böyük terminallarından birinə çevrilən bu obyektin gündəlik tutumu 1,2 milyon barrele çatacaqdı. Həm də əldə edilən səmt qazının bütünlüklə ARDNŞ-ə təhvil verilməsi üçün lazımı şərait yaradılacaqdı.

Ümumiyyətlə, “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlərin vaxtında həll olunması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi Azərbaycan hökumətinin prioritet vəzifələrindən biri hesab edilirdi. Konsorsiumun fəaliyyətinə hərtərəfli kömək göstərən hökumət, həm də işlərin gedişini ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin “Mərkəzi Azəri” yatağından ilk neftin hasilatına başlanması mərasimində iştirakı da neft layihəsinin ölkə həyatındakı mühüm əhəmiyyətinin və bu sahədə görülmə işlərə hökumətin xüsusi diqqətinin təzahürü idi.

İcrasına 2001-ci ilin avqustunda qərar verilmiş “Faza-1” layihəsinin nəzərdə tutulan qrafik üzrə yerinə yetirilməsi 2005-ci il fevralın 18-də “Mərkəzi Azəri” platformasında ilk neftin hasil olunmasına imkan yaratdı. Bununla da “AÇG” yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinin birinci mərhələsinə başlandı ⁶³.

On ildən artıq müddətdə gərgin fəaliyyət hesabına həyata keçirilən neft strategiyası yeni və mühüm inkişaf dövrünə qədəm qoyurdu. Görülən işlərə nəzər salan ABƏŞ-in prezidenti V.Vudvord “Mərkəzi Azəri”-də istismara verilən neft quyusunu “BP-nin dünyada işlətdiyi ən məhsuldar quyu” kimi xarakterizə etmişdi. Bu, konsorsiumun Azərbaycanda səmərəli fəaliyyətinin göstəricilərindən biri idi.

Xarici tərəfdaşlarla birgə işi yüksək qiymətləndirən Prezident İlham Əliyev isə bildirmişdi ki, “bütün çətinliklərə, maneələrə baxmayaraq, çətin geosiyasi vəziyyətdə Azərbaycan Xəzər dənizinin özünə məxsus olan sektorda uğurlu işləyibdir, qarşıda duran bütün vəzifələr həyatda öz əksini tapıbdır” ⁶⁴.

Beləliklə, neft strategiyası dönmədən həyata keçirilir, öz praktiki nəticələrini verirdi. Yataqların geniş istismarı mərhələsinin başlanması müasir infrastrukturun qurulmasını sürətləndirir və neft hasilatının artmasını stimullaşdırırdı.

Statistik göstəricilər neft-qaz hasilatı sahəsində vəziyyəti daha dolğun canlandırmağa kömək edir⁶⁵:

İllər	Neft, mln.ton	Qaz, mlrd.m³
2001	14,9	5,5
2002	15,3	5,1
2003	15,4	5,1
2004	15,5	5,0
2005	22,2	5,7

Göründüyü kimi, neft hasilatı 2001-2004-cü illərdə az da olsa, tədricən artmış, 2005-ci ildə isə sıçrayış baş vermişdir. Belə kəskin artım 2005-ci ildə tammiqyaslı işlənmənin başlanması ilə izah olunur. Sonrakı dövrdə bu dinamika daha yüksək templə davam edir. Neft hasilatının yüksəlişi dənizdəki yataqların istismarı hesabına əldə edilirdi. Çünki qurudakı yataqlardan illik hasilat 1,6-1,7 mln.ton səviyyəsində bərqərar olmuşdu.

Qaz hasilatı sahəsində isə vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Burada yalnız 2005-ci ildə cüzi artım müşahidə olunur.

Neft hasilatının artması ilə yanaşı, ixrac problemlərinin həlli üçün zəruri tədbirlər davam etdirilirdi. Bu baxımdan 2005-ci il xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıqda daha bir nailiyyətin əldə olunması ilə yadda qaldı. Belə ki, mayın 25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirildi. Boru kəmərinin neftlə doldurulmasına başlandı.

Həmin mərasimdə qeyd olundu ki, "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində yataqların tammiqyaslı işlənməsinin birinci mərhələsinin tikinti işləri sona çatdırılmış, ikinci mərhələdə isə işlərin 65,4 faizi görülmüşdür ⁶⁶.

Sonrakı dövrdə layihənin icrası artan sürətlə davam etdirilmiş və qarşıya qoyulan vəzifələr qabaqlayıcı qrafiklə yerinə yetirilmişdir. Buna görə də “Faza-2” layihəsi üzrə işlər vaxtından əvvəl yekunlaşdırılmış və qurulan platformalar istifadəyə hazır vəziyyətə gətirilmişdir. 2006-cı il yanvarın 5-də “Qərbi Azəri”-də, noyabrın 14-də isə “Şərqi Azəri”-də neft hasilatına başlandı⁶⁷. Bu isə qarfikin nəzərdə tutulduğundan 6-7 ay tez yerinə yetirilməsi demək idi.

Dünya bazarlarında neftin əlverişli qiymətinin formalaşdığı şəraitdə layihənin ardıcıl həyata keçirilməsi həm Azərbaycanın, həm də onun xarici tərəfdaşlarının maraqlarına cavab verirdi. O zaman müxtəlif hesablamalara görə, əgər beynəlxalq bazarda neftin bir barrelinin qiyməti orta hesabla 50 dollar səviyyəsində qalardısı, 20 il ərzində neft layihəsindən Azərbaycanın gəliri 140 milyard dollar təşkil edəcəkd⁶⁸.

Həmin dövrdə neftin qiymətinin artan sürəti verilən proqnozların özünü daha dolğun doğruldacağına əminlik yaradırdı. Belə ki, 2006-cı ilin ikinci yarısında bir barrel neftin qiyməti 70 dolları ötmüşdü ⁶⁹.

Mövcud vəziyyət neft şirkətlərinin fəaliyyətinə əlavə stimül verirdi. Təsadüfi deyil ki, “AÇG” yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinin üçüncü mərhələsi (“Faza-3” layihəsi) çərçivəsində tikinti işləri vaxtından əvvəl yerinə yetirildi. Nəhayət, 2008-ci il aprelin 22-də “Dərinsulu Günəşli”-də neft hasilatına başlanıldı ⁷⁰.

Bununla da “Əsrin müqaviləsi”nin tammiqyaslı işlənməsi üzrə aparılan işlər yekun mərhələsinə qədəm qoydu.

Bu isə, öz növbəsində, neft və qaz hasilatının dinamik olaraq yüksəlməsi ilə müşayiət olunurdu.

Statistik göstəricilər hasilatın artım dinamikasını əyani şəkildə izləməyə imkan verir⁷¹:

İllər	Neft, mln.ton	Qaz, mlrd.m³
2006	32,3	9,1
2007	42,6	17,0
2008	44,5	23,4
2009	50,4	23,7
2010	50,8	26,4

Göründüyü kimi, “Faza-2” və “Faza-3” layihələri çərçivəsində hasilatın başlanması neft-qaz çıxarılmasına nəzərəcarpacaq surətdə təkan verdi. Neft hasilatı, demək olar ki, 2009-2010-cu illərdə pik səviyyəsinə çatdı. Qaz hasilatının çoxalması qismən texniki təkmilləşmələrlə bağlı olsa da, əsasən “Şahdəniz” yatağında istismarın başlanması ilə əlaqədar idi.

Həmin dövrdə ARDNŞ üzrə neft hasilatının səviyyəsi ildən-ilə tədricən azalırdı. Əgər 2006-cı ildə təxminən 9 milyon ton neft çıxarılmışdısa, 2007-ci ildə bu göstərici 8,8 milyon ton, 2008-ci ildə isə 8,7 milyon ton təşkil etmişdir. 2009-cu ildə hasilat qismən artaraq 9,5 milyon tona çatsa da, 2010-cu ildə yenidən azalaraq 8,5 milyon tona düşmüşdür⁷².

ARDNŞ-in qaz hasilatı nisbətən artsa da, bu inkişaf elə də çox deyildi. Belə ki, 2006-cı ildə 4,5 mlrd.m³ təşkil edən

qaz hasilatının həcmi 2009-cu ildə 6,9 mlrd.m³-ə, 2010-cu ildə 7,2 mlrd.m³-ə çatmışdır ⁷³.

Beləliklə, ARDNŞ neft və qaz hasilatının müəyyən səviyyədə sabitləşməsinə nail olsa da, ciddi irəliləyiş baş vermirdi. Bu sahədəki əsaslı yüksəliş xarici neft şirkətlərinin fəaliyyəti ilə bağlı idi.

Xarici tərəfdaşlarla davam etdirilən əməkdaşlıq səmərəli nəticələr verirdi. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində aparılan axtarış-kəşfiyyat işləri həmin yataqlardakı ehtiyatları yenidən qiymətləndirərək, 1 milyard ton neft və 350 milyard m³ qaz həcmində olduğunu təsdiq etdi ⁷⁴.

Yataqlarda neft ehtiyatlarının gözlənildiyindən çox olması, habelə illik neft hasilatının və dünya bazarında neftin qiymətinin ardıcıl yüksəlməsi Azərbaycanın müqavilədən əldə etdiyi gəlirin həcmi artırır. Bu amillər həm də Azərbaycanın mənfəət neftini daha tez, yəni 1999-cu ilin dekabr ayından almasını şərtləndirmişdir.

Müqavilənin həyata keçirildiyi ilk dövrdə mənfəət nefti təxminən 75:25 faiz nisbətində xarici şirkətlərin xeyrinə bölünürdü. Bu da layihənin kapital və əməliyyat məsrəflərinin həmin şirkətlərin öhdəsinə düşməsi ilə bağlı idi. Lakin müqavilənin uğurla icrası nəticəsində xarici tərəfdaşların investisiya yatırımlarının daha erkən qaytarılması ilə əlaqədar olaraq, mənfəət neftinin bölüşdürülməsi nisbəti gözlənilən vaxtdan daha əvvəl tədricən Azərbaycanın xeyrinə dəyişməyə başladı. Artıq 2008-ci ilin ortalarından etibarən “AÇG” yataqları üzrə mənfəət neftinin pay bölgüsü 75:25 faiz nisbətində Azərbaycan hökumətinin xeyrinə dəyişmişdir ⁷⁵.

Göstərilən faktlar neft strategiyasının real nəticələrinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Bu özünü ölkə həyatının sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, humanitar, maliyyə-texniki sahələrində aydın şəkildə əks etdirirdi.

Bununla belə, 2010-cu ildə pik həddinə çatan neft hasilatı 2011-ci ildən kəskin olaraq azalmağa başlamışdır. Belə ki, ölkə üzrə neft hasilatı birdən-birə 5,1 milyon ton azalaraq 45,6 milyon tona düşmüş, 2012-ci ildə isə bu geriləmənin davam etməsi nəticəsində çıxarılan neftin həcmi 43,4 milyon ton təşkil etmişdir⁷⁶.

Neft hasilatındakı tənəzzül ümumilikdə ölkənin iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Buna görə də yaranmış vəziyyət Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi. Məsələyə münasibət bildirən Prezident İlham Əliyev bu geriləmənin əsas səbəblərini "AÇG" yataqlarının istismarını həyata keçirən konsorsiumun operatoru "BP" şirkətinin kobud səhvləri ilə əlaqələndirmişdir⁷⁷.

Ölkə üzrə neft hasilatında azalma meyilləri 2011-ci ildən müşahidə olunsa da, "AÇG" yataqlarında işləyən ABƏŞ-in fəaliyyətində tənəzzül əlamətləri özünü 2009-cu ildən göstərməyə başlamışdı. Yəni mənfəət neftinin bölüşdürülməsində pay nisbəti Azərbaycanın xeyrinə dəyişdikdən sonra müqavilə sahəsində hasilatın sabit saxlanması üçün lazımi tədbirlər görülməmiş, "BP"-nin rəhbərlik etdiyi konsorsiumun fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşmüşdü.

ABƏŞ-in fəaliyyətindəki neqativ təzahürlərə diqqət yönəldən Prezident İlham Əliyev verilən proqnozların özünü doğrultmadığını vurğulayaraq, fikirlərini konkret

rəqəmlərlə əsaslandırır. Belə ki, 2009-cu ildə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində 46,8 milyon ton neft hasilatı proqnozlaşdırıldığı halda, faktiki hasilat 40,3 milyon ton təşkil etmişdir. Eyni vəziyyət sonrakı illərdə də müşahidə edilmişdir. 2010-cu ildə gözlənilən 42,1 milyon ton əvəzinə 40,6 milyon ton, 2011-ci ildə isə 40,2 milyon ton əvəzinə daha az – 36 milyon ton neft hasil olunmuşdur. 2012-ci ilin proqnozu bundan da aşağı, yəni 35,6 milyon ton həcmində verilsə də, yerinə yetirilməmiş və həmin ilin hasilat səviyyəsi 33 milyon tona çatmamışdır ⁷⁸.

Əlbəttə, neft sənayesində yaranmış böhranlı vəziyyət Azərbaycan hökumətini qane edə bilməzdi. Çünki xarici şirkətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə sadıq olan Azərbaycan Respublikası onların səhvi nəticəsində ciddi maliyyə itkiləri ilə üzləşmişdi. Əgər həmin dövrdə neftin bir barrelinin 100 dollardan baha olduğu nəzərə alınarsa, Azərbaycanın ən azı 8,1 milyard dollar ziyan çəkdiyini qeyd etmək olar ⁷⁹.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xarici neft şirkətləri ilə uzunmüddətli əməkdaşlığı yüksək qiymətləndirərək, davam edən işbirliyinin bütün iştirakçıların maraqlarına uyğun olduğunu vurğulamışdır. Uğurlu biznes layihəsi kimi həyata keçirilən “Əsrin müqaviləsi”nə 2012-ci ilə qədər xarici şirkətlər tərəfindən 28,7 milyard dollar investisiya yatırılmışdır. Görülən işlərin əvəzində isə həmin dövrdə konsorsium 73 milyard dollar gəlir əldə etmişdir⁸⁰.

Prezident İlham Əliyev əməkdaşlığın şərtlərinə və əsas prinsiplərinə söykənərək, yol verilmiş səhvlərin aradan

qaldırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi: “Bizə verilən səhv proqnozlar qəbuledilməzdir. Dövlət Neft Şirkətinə verilən yalan vədlər qəbuledilməzdir. Dünya biznesində, biznesin bu səviyyəsində belə münasibətlərə yer yoxdur... Mən hesab edirəm ki, bu məsələ ilə bağlı çox ciddi dəyişikliklər edilməlidir”⁸¹.

Böyük səylər hesabına uğurla həyata keçirilən “Əsrin müqaviləsi”nin potensial imkanlarından tam istifadə olunmaması Azərbaycan hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Çünki ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına güclü təkan vermiş bu layihə qüvvədə olacağı 30 illik müddətin ikinci yarısına yenicə qədəm qoymuşdu. Onun belə tezliklə öz səmərəsini itirməsi Azərbaycanın maraqlarına uyğun deyildi.

Prezident İlham Əliyevin kəskin tənqidi öz təsirini göstərdi. 2012-ci ilin oktyabr ayında “BP” və ARDNŞ nümayəndələrinin London və Bakıda keçirdiyi iki görüşdə “AÇG” yataqlarında hasilatın artırılması ilə bağlı məsələlər müzakirə olunmuş və işlərin intensivləşdirilməsi üçün tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir⁸².

Nəzərdə tutulan texniki-təşkilati tədbirlər layihənin səmərəliliyinin artırılmasına və hasilatın optimallaşdırılmasına yönəlmişdir.

Noyabrın 2-də “BP – Azərbaycan” şirkətinin regional prezidenti vəzifəsini tutan R.Cavanşirin yerinə Q.Birell təyin olundu⁸³. Bu addım konsorsiumun işinin yenidən təşkil olunması sahəsində göstərilən təşəbbüs kimi qiymətləndirilməlidir.

Eyni zamanda, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasilatın sabitləşməsinə və yataqlardakı layların neft verimini

maksimuma çatdırmağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sürətləndirilmişdi. İcrasına 2010-cu ilin martında başlanılmış “Çıraq neft layihəsi” üzrə tikinti işləri daha intensiv xarakter almışdı. Layihəyə görə, “Qərbi Çıraq” platformasının quraşdırılması planlaşdırılırdı.

Ümumi dəyəri 6 milyard dollar qiymətləndirilən “Çıraq neft layihəsi”nin 4 milyard dolları platformadakı qurğuların inşasına və ilkin qazma proqramına sərf olunmalı idi. Qalan maliyyə vəsaiti isə sonrakı dövrdə hasilat quyularının qazılması üçün nəzərdə tutulurdu ⁸⁴.

Neft hasilatına başlanması 2013-cü ilin dekabr ayına gözlənilirdi. İşlər, demək olar ki, qrafik üzrə yerinə yetirilirdi. Nəhayət, “Qərbi Çıraq”-da ilk neft 2014-cü ilin yanvar ayında hasil olundu ⁸⁵.

Bununla da “AÇG” yataqlarında neft hasilatının sabitləşdirilməsi və daha uzun müddətə yüksək səviyyədə saxlanması proqnozlaşdırılırdı.

Platformanın tikintisi bütünlüklə Azərbaycanda – Bakı Dərin Özüllər Zavodunda və Bibiheybətədəki tikinti-quraşdırma sahəsində həyata keçirilmişdi. Tikinti işlərinə cəlb edilmiş 4 min nəfərin 90 faizə qədərini yerli işçilər təşkil etmişdir.

“AÇG” yataqlarının işlənməsinə sərmayə qoyuluşunun artırılması və yeni texnologiyaların istifadə olunması neft hasilatının sabitləşməsinə müsbət təsir göstərirdi. Belə ki, 2013-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” üzrə gözlənilən 30,6 milyon ton əvəzinə 32,7 milyon ton neft hasil olunmuşdur. Bu isə nəzərdə tutulandan 2,1 milyon ton çox idi ⁸⁶.

Beləliklə, neft hasilatında geriləmənin qarşısı alınmış və 2013-cü ildə ölkə üzrə çıxarılan neftin həcmi 43,5 milyon ton təşkil etmişdir⁸⁷. Yəni 2012-ci ilə nisbətən 0,1 milyon ton artıq neft hasil olunmuşdur.

Neft çıxarılmasında müsbət meyillər 2014-cü ilin əvvəllərində də davam etmişdir. İlin birinci rübündə 7,7 milyon ton neft hasilatı gözlənilsə də, faktiki hasilat 0,2 milyon ton çox, yəni 7,9 milyon ton olmuşdur⁸⁸.

Göründüyü kimi, Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən tədbirlər "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində neft hasilatının daha uzun müddətə sabit və optimal səviyyədə saxlanılmasına şərait yaratdı. Bu isə Azərbaycanın iqtisadi maraqlarına uyğun idi və onun layihədən əldə etdiyi gəlirin artmasını şərtləndirirdi.

Statistik məlumatlara görə, 1999-cu ilin dekabrından 2014-cü il mayın 1-dək Azərbaycan "AÇG" yataqlarından 177,2 milyon ton mənfəət nefti əldə etmişdir. Yalnız 2013-cü ildə həmin yataqlardan çıxarılmış 32,7 milyon ton neftin 22,5 milyon tonu mənfəət nefti kimi Azərbaycanın payına düşmüşdür⁸⁹. Bu isə ümumi hasilatın 68,8 faizini təşkil etmişdir.

Bütövlükdə isə "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarında ilk neftin çıxarıldığı 1997-ci ildən 2014-cü ilin mayınadək hasil olunmuş neftin həcmi 333,6 milyon ton olmuşdur⁹⁰. Yəni Azərbaycanın payına düşən mənfəət nefti (177,2 milyon ton) ümumi hasilatın 53,1 faizini təşkil etmişdir. Neftin qalan hissəsi isə xarici şirkətlərin 20 il ərzində layihənin həyata keçirilməsinə sərf etdikləri investisiya qoyuluşunun ödənilməsinə və onların mənfəət payına ayrılmışdır.

Beləliklə, “AÇG” yataqlarının işlənməsinə dair layihəyə maliyyə vəsaiti sərf etməyən Azərbaycan bu öhdəliyi üzərinə götürmüş xarici tərəfdaşları ilə əməkdaşlığı qarşılıqlı maraqlara söykənən prinsiplər əsasında qurmuşdur. İlk neft müqaviləsinin yerinə yetirilməsi sahəsindəki səmərəli fəaliyyət digər neft-qaz layihələrinə də sərmayə qoyuluşuna stimül vermişdir.

İlk dövrdə Azərbaycanın xarici şirkətlərlə imzaladığı 30-dan artıq müqavilə üzrə kapital qoyuluşunun məbləği 50-60 milyard dollar qiymətləndirilirdi. Lakin investorlar üçün əlverişli sərmayə mühitinin yaradılması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, texnologiyaların inkişafı və s. nəticəsində yalnız 1995-2013-cü illərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə 51,6 milyard dollar həcmində maliyyə vəsaiti yönəldilmişdir⁹¹.

Neft-qaz layihələrindən Azərbaycanın gəliri də ildən-ilə dinamik sürətdə artmışdır. Həmin gəlirlərin xüsusi olaraq yaradılmış Dövlət Neft Fondunda toplandığı vaxtdan, yəni 2001-ci ildən 2013-cü ilədək bu fonda 101 milyard ABŞ dolları məbləğində maliyyə vəsaiti daxil olmuşdur. Əldə edilən gəlirin 64 faizi (64,23 milyard dolları) 13 il ərzində investisiya yatırımlarına yönəldilmiş, 36 faizi isə (35,88 milyard dolları) fondun yığım hissəsini təşkil etmişdir⁹². Bu isə ötən dövrdə irimiqyaslı sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın neft strategiyasının əsasını qoymuş “Əsrin müqaviləsi”nin yerinə yetirilməsi bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. İlk neftin çıxarılması,

yataqların tammiqyaslı işlənməsi sahəsində görülən işlər müasir neft-qaz infrastrukturunun yaradılması, Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara daha əlverişli marşrutlarla çatdırılmasına imkan verən ixrac boru kəmərləri sisteminin qurulması ilə bilavasitə bağlı idi. Burada qarşıya çıxan vəzifələrin həlli olunması isə geosiyasi və geoiqtisadi reallıqların nəzərə alınmasını tələb edirdi.

Eyni zamanda, meydana çıxan müxtəlif texniki-iqtisadi məsələlərin vaxtında həll olunması üçün Azərbaycan hökumətinin operativ və sistemli tədbirlər görməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ümumi işlərə nəzarətin Azərbaycan Respublikası Prezidenti səviyyəsində həyata keçirilməsi özünü tam doğruldurdu. Hesabat işlərinin ali siyasi səviyyədə qurulması layihə ilə bağlı fəaliyyətin səmərəli təşkilinə, iqtisadi və geosiyasi məsələlərin ardıcıl və daha sürətli tənzimlənməsinə imkan verirdi.

Azərbaycan hökuməti ilə xarici neft şirkətlərinin qarşılıqlı etimada söykənən uzunmüddətli əməkdaşlığı "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarının tammiqyaslı işlənməsi üzrə proqramın uğurla icrasına şərait yaratdı. Azərbaycanın neft sənayesi müasir texnologiyaların tətbiqi sayəsində inkişaf yoluna qədəm qoydu. Neft hasilatı rekord həddə çatdı. Ölkənin dünya neft-qaz bazarına inteqrasiyasına yol açıldı. Transmilli şirkətlərin həvəslə Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə sərmayə qoyması və 20 il ərzində investisiya yatırımının bütün gözləntiləri üstələməsi nəinki neft-qaz sənayesinin, habelə ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına dinamizm gətirdi.

III FƏSİL

İXRAC BORU KƏMƏRLƏRİ SİSTEMİNİN YARADILMASI

3.1 Bakı-Novorossiysk (Şimal) neft boru kəməri

Xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəziyyətlərdən biri Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda hasil olunacaq xam neftin dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin etməkdən ibarət idi. Dünyanın əsas yanacaq satışı bazarlarına birbaşa çıxışın olmaması Xəzər hövzəsindəki karbohidrogen yataqlarını həmin məntəqələrlə bağlayan geniş ixrac infrastrukturunun yaradılmasını tələb edirdi. Bu isə öz növbəsində neft şirkətləri tərəfindən investisiya qoyuluşu həcmünün artırılmasını şərtləndirirdi.

Eyni zamanda, ixrac boru kəmərlərinin çəkilişi iqtisadi amillərlə yanaşı, mürəkkəb siyasi və geostrateji məsələlərin həlli ilə bilavasitə bağlı idi. ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın regiondakı maraqları enerji ehtiyatlarının nəqletmə infrastrukturunu ilə əlaqədar qərarların qəbuluna güclü təsir göstərirdi. Buna görə də layihələrin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması ilə bərabər, Azərbaycanın siyasi mənafehlərinin regionda kəşifən geostrateji maraqlarla uzlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu məsələlərin həlli isə uzunsürən gərgin və hərtərəfli müzakirələrdən asılı idi.

“Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının işlənməsi üzrə müqaviləyə görə, sazişin qüvvəyə minməsindən keçən 18 ay ərzində “Çıraq-1” platformasından ilkin neft hasil edilməli idi. Yəni “Əsrin müqaviləsi”nin 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə mindiyi nəzərə alınarsa, ilkin neftin 1996-cı ilin ortalarında çıxarılacağı gözlənilirdi ¹. Deməli, ilkin neftin ixrac olunması üçün həmin vaxta qədər neft boru kəməri tikilib istifadəyə verilməli idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına daha əlverişli ixracını təmin edə bilən hər hansı limana çatdırılmasına dair müzakirələr hələ neft müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı danışıqların aparıldığı dövrdə başlanmışdı. Yəni 1992-1993-cü illərdə xam neftin ixrac marşrutları barədə məsələ danışıq iştirakçılarının, müxtəlif ekspert və siyasi dairələrin diqqət mərkəzində idi.

Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu problemin ətraflı araşdırılması məqsədilə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, xarici neft şirkətləri konsorsiumu və Türkiyənin “Botaş” şirkətinin iştirakı ilə birgə texniki qrup yaradılmışdı. Qrup 1993-cü ilin oktyabr ayında ixrac boru kəmərinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını və onun keçəcəyi marşrutun texniki qiymətləndirilməsini hazırlayaraq təqdim etmişdi².

Birgə qrup ixrac kəmərinin əsasən Qara dəniz və Aralıq dənizinə çıxan iki istiqamətini öyrənmiş və təkliflərini hazırlamışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasından keçməklə Bakı-Aralıq dənizi (Ceyhan terminalı) istiqamətində üç marşrut, Gürcüstandan keçməklə Bakı-Aralıq dənizi

(Ceyhan terminalı) istiqamətində üç marşrut və yenə də Gürcüstandan keçməklə Bakı-Egey dənizi (İbrikbana terminalı) istiqamətində bir marşrut qiymətləndirilmişdi.

Həmin dövrdə birgə qrupun irəli sürdüyü 7 variantla yanaşı, müxtəlif ekspert və siyasi qrupların müzakirə obyektinə olmuş Bakı-Novorossiysk marşrutu ilə bağlı fikirlərə toxunan ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev qeyd edirdi ki, Rusiya ərazisi ilə yalnız kiçik həcmdə xam neftin ixracına dair məsələyə baxıla bilər. Amma bu, Azərbaycandan Aralıq dənizi limanına birbaşa ixrac boru kəmərinin tikilməsini istisna etmirdi³. Çünki hər iki variant neft müqavilələrinin uğurla həyata keçirilməsini təmin edir və Azərbaycan Respublikasının strateji mənafeələrinə tam cavab verirdi.

Beləliklə, neft müqaviləsinə dair danışıqların aparıldığı dövrdə intensiv müzakirə olunan ixrac boru kəmərləri problemi müqavilə imzalandıqdan sonra daha böyük aktualıq kəsb etməyə başladı.

Prezident Heydər Əliyevin açıq şəkildə etiraf etdiyi kimi, Azərbaycan neft kəmərləri marşrutunun seçilməsi ilə bağlı Rusiya və İranın güclü təzyiqləri ilə üzləşirdi. Regionda daha geniş imkanlara malik olan Rusiya xüsusilə böyük səylər göstərirdi ki, Azərbaycanın bütün neftinin öz ərazisi ilə nəql olunmasını təmin etsin⁴.

1995-ci ilin ilk günlərindən ilkin neftin ixrac variantlarının araşdırılması üzrə gərgin işlər aparıldı. Əldə olunmuş nəticələrə əsasən, konsorsiumun Rəhbər komitəsinin 1995-ci ilin iyun ayında keçirilmiş iclasında ixrac kəmərinin üç variantı müzakirəyə çıxarıldı⁵.

Bu variantlar ilkin neftin Rusiya ərazisindən keçən boru kəməri ilə nəql olunmasını, Gürcüstan ərazisindən dəmir yolu və boru kəməri ilə daşınmasını və ya İranla xam neftin mübadiləsini nəzərdə tuturdu.

Geosiyasi problemlər İran marşrutunun reallaşmasına imkan vermirdi. Buna görə də sonrakı dövrdə iki variant – Rusiya və Gürcüstan marşrutu diqqət mərkəzində qaldı. Həmin ölkələrin hökumətləri ilə danışıqlara başlandı.

Rusiyanın Yanacaq və Energetika Nazirliyi, “Transneft” şirkəti ilə ARDNŞ və ABƏŞ arasında aparılmış danışıqlar nəticəsində ilkin neftin Rusiya ərazisindən nəql edilməsi haqqında üç sazişin layihəsi imzalandı. Lakin özünün strateji maraqlarını Rusiya ərazisindən keçən bir ixrac boru kəmərinə asılı vəziyyətə salmaq istəməyən Azərbaycan alternativ variantları hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirirdi. Bu sahədə ABŞ hökuməti də Azərbaycana dəstək verirdi. Məhz ABŞ Prezidenti Bill Klintonun təkidli tövsiyələri nəzərə alınaraq, ilkin neftin ixracı üçün iki neft kəmərinin tikilməsi məqsədüuyğun hesab edildi ⁶. Azərbaycan və ABŞ hökumətlərinin mövqeyini ifadə edən bu təkliflər xarici neft şirkətləri konsorsiumuna təqdim olundu.

Konsorsiumun yaratdığı Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) məsələni müzakirə edərək, nəhayət, 1995-ci il oktyabrın 9-da qərar qəbul etdi. Bu barədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə məlumat verən ABƏŞ-in prezidenti Terri Adams bildirdi ki, Rəhbər komitə ilkin neftin iki istiqamətdə - Rusiya və Gürcüstan ərazilərindən Qara dəniz limanlarına daşınması haqqında qərar çıxarıb. ABƏŞ rəhbəri

vurğuladı ki, “neftin ixracına dair iki marşrut texniki baxımdan sərfəli, real, iqtisadi baxımdan faydalıdır və bunların hər ikisindən istifadə olunacaqdır”⁷.

İxrac marşrutlarını səciyyələndirən T.Adams qeyd etdi ki, Gürcüstan ərazisindən keçən kəmərin bərpa olunub işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün 200 milyon , Novorossiysk xəttinin isə Rusiya sərhədinədək olan Azərbaycan hissəsinin yenidən qurulması üçün 50 milyon ABŞ dolları vəsait sərf ediləcək. Lakin Gürcüstan istiqamətində kəmərin təmirinə çox vəsait tələb olunmasına baxmayaraq, daşınma tarifləri aşağı olduğuna görə, hər iki kəmərlə neftin nəql olunma xərcləri təxminən eyni səviyyədədir⁸.

Konsorsiumun qərarı Azərbaycanın iqtisadi və siyasi maraqlarına uyğun gəlirdi. Buna görə də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ABƏŞ-in iki kəmərlə bağlı qərarını yüksək qiymətləndirərək, bu layihənin həyata keçirilməsində onun mühüm addım olduğunu qeyd etdi⁹.

Xarici neft şirkətlərinin mövqeyi ABŞ hökuməti tərəfindən də təqdir olunurdu. Həmin günlərdə məsələyə dair Vaşinqtonun münasibətini ifadə edən ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi N.Berns bildirmişdi ki, “ABŞ beynəlxalq neft konsorsiumunun öz neftinin nəqli üçün 10 il ərzində iki neft kəməri çəkmək barədə qərar qəbul etməsindən çox razı qalmışdır”¹⁰.

Konsorsiumun bu qərarı Rusiya və Gürcüstan hökumətlərini də qane edirdi. Belə ki, ilkin neftin daşınması ilə bağlı görülməli işlər böyük neft kəmərinin öz ərazisindən keçirilməsinə nail olmaq üçün mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilirdi.

Beləliklə, bundan sonra Rusiya və Gürcüstan ilə kəmərlərin çəkilişinə dair sazişlərin hazırlanması və praktiki işlərin həyata keçirilməsi dövrü başlanırdı. İlkən neftin 1996-cı ildə çıxarılmasının planlaşdırıldığı¹¹ nəzərə alaraq, qarşıda çox sıx və gərgin iş rejiminin durduğu bütün tərəfdaşlara aydın idi.

Şimal boru kəmərinin daha tez və az vəsait sərf etməklə təmir olunmasının mümkünlüyünə görə, ilkən neftin əvvəlcə Novorossiysk limanına nəql edilməsi qərara alındı. Buna görə də Rusiya ilə danışıqlar intensivləşdirildi.

Uzunsürən danışıqlardan sonra, nəhayət, 1996-cı il yanvarın 18-də Moskvada "Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisindən tranziti haqqında" müqavilə imzalandı. Müqaviləni Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Rusiya Federasiyasının Baş naziri Viktor Çernomırdin imzaladılar¹².

İmzalanma mərasimindən sonra hər iki tərəf müqavilənin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri olan bir sıra mühüm sənədləri tezliklə hazırlayaraq təqdim etdilər. Həmin il fevralın 16-da Bakıda Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti arasında nəqletməyə yardım haqqında müqavilə və Rusiyanın "Transneft" şirkəti ilə ARDNŞ və ABƏŞ arasında Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisindən nəqli haqqında saziş imzalandı¹³.

Bununla da "Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsi yolunda daha mühüm bir addım atıldı. Rusiya ərazisindən keçən Bakı-Novorossiysk ixrac boru kəmərinin tikintisi əməli mərhələyə qədəm qoydu.

Səngəçal terminalından Rusiyanın Qara dəniz sahillərindəki Novorossiysk limanına qədər olan Şimal boru kəmərinin uzunluğu ilkin məlumatlara görə 1411 km idi. Həmin kəmərin Azərbaycan ərazisindən keçən 224 km hissəsinin 198 km təşkil edən boru sistemindən istifadə olunması, qalan 26 km məsafədə isə yeni boru kəməri tikilməsi planlaşdırılırdı. Kəmərin buraxılış gücü ildə 5 milyon ton nəzərdə tutulurdu. Təsdiq olunmuş qrafikə görə, neft kəmərinin Azərbaycan ərazisindəki hissəsi 1996-cı ilin sonunda istifadə üçün hazır olmalı idi ¹⁴.

Azərbaycan hökuməti Şimal boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı işləri ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Çünki “Çıraq” yatağından ilkin neftin nəzərdə tutulan qrafik üzrə hasil olunması ixrac kəmərinin vaxtında istifadəyə verilməsindən asılı idi. Buna görə də Azərbaycan ərazisində tikinti işləri plana uyğun olaraq aparılırdı.

Görülən işlərin sürətlə və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi sayəsində boru kəmərinin Rusiya sərhədinədək olan Azərbaycan hissəsi 1996-cı ilin dekabrında tikilib başa çatdırıldı. Buraxılış qabiliyyəti ildə maksimum 6 milyon ton olan neft kəmərinin gücü zəruri halda ildə 17 milyon tona qədər artırıla bilərdi. Bərpa və tikinti işlərinin həyata keçirilməsinə 51 milyon ABŞ dolları sərf olunmuşdu. Daşınma tarifləri Rusiya ərazisində 1 ton neft üçün 15,67 dollar, Azərbaycan ərazisində isə 1,013 dollar müəyyən edilmişdi¹⁵.

1996-cı il dekabrın 28-də Şimal boru kəmərinin Azərbaycan hissəsi istifadəyə verildi. Xarici şirkətlərlə müqavilə çərçivəsində neft hələ hasil edilmədiyinə görə kəmə-

rin Azərbaycanca məxsus neft ilə doldurulmasına başlanıldı¹⁶. Artıq 1997-ci ilin fevral ayında Azərbaycan nefti Rusiya sərəhədinə çatdı. Lakin Rusiya tərəfi nefti qəbul etməyə hazır olmadığı üçün Azərbaycan neftinin ixracı may ayına qədər təxirə salındı¹⁷. Bunun da əsas səbəbi kəmərin Çeçenistan ərazisindən keçən hissəsinin təmiri ilə bağlı Rusiyanın öhdəliyinə götürdüyü işləri yerinə yetirməməsi idi.

Çeçenistanda hərbi əməliyyatlarla əlaqədar qeyri-sabit vəziyyətin hökm sürməsi və eləcə də Rusiya hökuməti ilə Çeçenistan arasında tranzit tarifləri barədə kəskin fikir ayrılığı Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin Çeçenistandan keçən hissəsinin bərpası işlərinin həyata keçirilməsinə mane olurdu. Çeçenistan hökuməti hər ton neftin tranziti üçün 4,27 dollar tələb edirdi. Moskva isə onlara 0,43 dollar ödəməyə hazır idi¹⁸.

Müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmədiyini etiraf etmək istəməyən Rusiyanın "Transneft" şirkəti ARDNŞ-in prezidentinə göndərdiyi məktubda ləngiməyə bəraət qazandıрмаğa çalışaraq, hökumətlərarası müqavilədə ARDNŞ neftinin deyil, ABƏŞ tərəfindən hasil olunan neftin ixracının nəzərdə tutulduğunu bildirirdi¹⁹.

Azərbaycan tərəfinin təəccübünə səbəb olan bu arqumentin heç bir əsası yox idi. Çünki 1996-cı il yanvarın 18-də imzalanmış hökumətlərarası müqavilədə söhbət "Azərbaycan neftinin" tranzitindən gedirdi.

Beləliklə, Azərbaycan neftinin öz ərazisindən daşınması üçün uzun müddət böyük səylər göstərən Rusiya tranzit haqqında müqavilə şərtlərini təmin edə bilmədiyi

üçün “Əsrin müqaviləsi”nin qrafik üzrə həyata keçirilməsi pozula, ilkin neftin hasil olunması ləngiyə bilərdi.

Hələ “Əsrin müqaviləsi” imzalanarkən ilkin neftin 18 ay ərzində çıxarılması nəzərdə tutulsa da, boru kəməri marşrutunun seçilməsi haqqında qərarın gec qəbul olunması və Rusiya ilə tranzit haqqında müqavilənin bir ildən çox vaxt keçdikdən sonra imzalanması ABƏŞ-i ilkin neftin çıxarılması vaxtını 1996-cı ilin ikinci yarısından 1997-ci ilin üçüncü rübünə keçirməyə məcbur etdi²⁰. İndi isə Şimal kəmərinin istifadəyə verilməsinin gecikməsi ilkin neftin hasil edilməsi qrafikinə yenidən təsir göstərirdi²¹. Belə ki, ixrac imkanları olmadığı halda neftin çıxarılması mümkün deyildi.

Buna görə də Azərbaycan yaranmış problemin tezliklə həll olunması üçün əməli tədbirlərin görülməsinə çalışırdı. 1996-cı il martın 25-27-də ARDNŞ-in “Transneft” ilə keçirdiyi görüşdə hökumətlərarası müqavilənin yerinə yetirilməsi gedişi müzakirə olundu.

“Transneft” şirkəti Azərbaycan neftinin tranziti üçün bütün hazırlıq işlərinin görüldüyünü bildirsə də, Çeçenistan ərazisindən keçən neft kəmərinin təmir olunmadığını etiraf etdi.

Görüşün yekun protokoluna görə, tərəflər 1997-ci il oktyabrın 1-dən etibarən Azərbaycan neftinin minimum 200 min ton həcmdə ixracına başlayaraq, 1998-ci ildə daşınmanı 1,5 milyon tondan az olmayan həddə qaldırmaq barədə razılığa gəldilər. 2002-ci ildə Şimal kəməri ilə nəql olunan Azərbaycan neftinin həcmi hökumətlərarası müqavilədə nəzərdə tutulduğu kimi, 5 milyon tona çatdırılmalı idi²².

Rusiya ərazisində kəmərin bərpa işlərinin ləng getməsi Azərbaycanı böyük narazılıq və narahatlıq doğururdu. Hətta iyun ayında ARDNŞ və ABƏŞ tranzitin oktyabrda başlanmayacağı təqdirdə, beynəlxalq arbitraj məhkəməsinə müraciət olunacağını bildirmişdilər.

Bundan sonra Çeçenistanla problemlərin həlli prosesini sürətləndirən Rusiya 1997-ci ilin iyul ayında ARDNŞ, "Transneft" və Çeçenistanın "Yunko" şirkəti arasında müqavilənin imzalanmasına nail oldu. Tərəflər bütün mübahisəli məsələlər barədə razılıq əldə etdilər. Çeçenistan boru kəmərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair öhdəlik götürdü. Moskvanın həmin ərazidən nəql olunan hər ton neft üçün Çeçenistana ayırdığı tarif 0,43 dollar müəyyən edildi ²³.

Çeçenistanla razılığın əldə olunması boru kəmərinin bu ərazidən keçən hissəsinin təmir işlərinin tezliklə həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

Lakin tariflə bağlı mübahisələr bununla bitmədi. Nəhayət, il yarımından sonra Moskva Çeçenistana ayrılan tarifi 3,58 dollara qaldırdı ²⁴.

İxrac boru kəmərinin Rusiya, o cümlədən Çeçenistan ərazisindən keçməsi Moskva üçün iqtisadi, siyasi və geosiyasi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, neftin tranzit tariflərindən Rusiya maliyyə mənbəyi əldə edirdi. Digər tərəfdən, Rusiyanın MDB ölkələri ilə əməkdaşlıq üzrə naziri və başqa rəsmi şəxslərinin fikrincə, ixrac boru kəmərinin şimal marşrutu üzrə bu ölkənin ərazisindən keçməsi Rusiyanın həm Çeçenistanda, həm də Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə təsir göstərirdi ²⁵.

Bir neçə dəfə təxirə salınmasına baxmayaraq, Çeçenistan ərazisində təmir işləri başa çatdıqdan sonra, nəhayət, 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə nəql olunmasına başlandı. İlin sonunadək bu marşrut ilə ARDNŞ-in 120 min ton xam nefti ixrac olundu²⁶.

Beləliklə, Şimal boru kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan öz neftini yenidən dünya bazarlarına çıxarmaq imkanı qazandı. Eyni zamanda, xarici neft şirkətləri ilə həyata keçirilən layihələrin qarşısındakı əsas maneələrdən biri – ixrac problemi aradan qalxmağa başladı.

ABƏŞ-in 1997-ci ilin noyabr ayında “Çıraq-1” platformasından hasil etdiyi ilkin neft Şimal boru kəməri ilə nəql olunaraq 1998-ci il martın əvvəllərində Azərbaycan-Rusiya sərhədini keçdi²⁷. Bununla da Azərbaycan beynəlxalq neft layihəsinin həyata keçirilməsində mühüm mərhələyə qədəm qoydu.

ABƏŞ 1998-ci ildə Novorossiysk limanına 1,5 milyon ton neft göndərməyi planlaşdırmışdı. 1997-ci ilin sonlarından başlanan neftin qiymətinin aşağı düşməsi meyilləri 1998-ci ilin yazında son 10 ildə görünməyən həddə çatdı. Buna görə də xam neft satışının sərfəli olmadığını əsas gətirən ARDNŞ ixracı dayandıraraq, Şimal boru kəmərinə tamamilə ABƏŞ-in ixtiyarına verdi. ARDNŞ 1998-ci ilin sentyabrında neft ixracını tədricən bərpa etsə də, yalnız kəmərdə yüklənmənin az olduğu – “pəncərə”nin yarandığı vaxtlarda ondan istifadə edə bilirdi²⁸.

Bununla belə, Cəçenistan ərazisində meydana çıxan müxtəlif problemlərə görə Şimal boru kəmərinə baş verən boşdayanmalar ABƏŞ-ə neft ixracını özünün istehsal gücünə uyğun olaraq həyata keçirməyə imkan vermirdi. 1999-cu ilin əvvəllərindən etibarən kəmərin daha tez-tez və uzun müddətə fəaliyyətini dayandırması halları artmışdı.

ABƏŞ-in məlumatına görə, Şimal boru kəmərinin Cəçenistan sahəsində baş vermiş yanğın nəticəsində 1999-cu il fevralın 4-dən Azərbaycan neftinin nəqli tamamilə dayandırılmışdır. Nəticədə gündəlik neft hasilatı 90 min barreldən (12 min tondan çox) 20 min barreldək (təxminən 3 min tonadək) azalmışdı. ABƏŞ Səngəçal terminalının bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışsa da, bu, vəziyyətdən çıxmağa imkan verməmiş və şirkət "Çıraq-1" platformasında neft hasilatını dayandırmağa məcbur olmuşdu²⁹.

Bununla əlaqədar ARDNŞ də neft ixracı planlarını ixtisar etmiş və həm də "Çıraq-1" platformasından gündəlik 2,5 milyon kubmetr həcmində aldığı səmt qazından məhrum olmuşdur.

Məlumatdan aydın olur ki, 1998-ci ilin avqust ayından etibarən "Şimal boru kəmərinə boşdayanma halları onun istismar vaxtının 25 faizini təşkil etmişdir". 1999-cu ildə isə bu hadisələrin sayının artması boşdayanma hallarının 30 faizə çatması və neft ixracı həcmının 130 min ton azalması ilə nəticələnmişdir.

Görülən tədbirlər sayəsində fevralın 9-da axşam saatlarından kəmərlər fəaliyyətini bərpa etsə də, sonrakı günlərdə yenə də baş vermiş qəzalar neft ixracının bir neçə dəfə

dayandırılmasına gətirib çıxarmışdı³⁰. Belə halların tez-tez təkrarlanması neft konsorsiumunun ahəngdar iş rejimini pozur, maliyyə itkilərinə və tərəfdaşlarla münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olurdu.

Bakı-Supsa neft kəmərinin istismara başlaması ilə Azərbaycan neftinin ixracında yaranmış çətinliklər aradan qalxa bilərdi. Artıq 1999-cu ilin mart ayında “Çıraq” yatağından çıxarılan ilkin neft Supsa terminalına çatmışdı. Aprel ayında Qərb kəmərinin rəsmi açılışı gözlənilirdi³¹. Bu isə ABƏŞ-in Şimal marşrutundan asılılığına son qoyacaqdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan neftinin bu kəmərdə Rusiyanın Urals markalı nefti ilə qarışaraq keyfiyyətini itirməsi nəticəsində o dövrün qiymətləri ilə hər barrelinin 1-1,5 dollar aşağı satılması Qərb kəmərinin aktuallığını və rəqabət qabiliyyətini artırırdı.

Gürcüstan ərazisindən keçən Bakı-Supsa Qərb boru kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan neftinin ixracında inhisarçı rolunu itirən Şimal boru kəmərinin fəaliyyətində dönüş yaranmadı. Əksinə, 1999-cu ildə Bakı-Novorossiysk marşrutu ilə neftin tranzitində fasilələr mütəmadi xarakter aldı.

Yaranmış xoşagəlməz vəziyyətdən narahatlığını ifadə edən ARDNŞ iyul ayında bəyanat yayaraq bildirirdi ki, “ilin əvvəllərindən 95 gün boşdayanmalara yol verilmiş, nəticədə Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması məhdudlaşmışdır ki, bu da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə valyuta vəsaitinin daxil olmasına ciddi təsir göstərmiş, ümumən respublika iqtisadiyyatına xeyli ziyan vurmuşdur”³².

Bəyanatda daha sonra qeyd edilirdi ki, Rusiya hökumətinin diqqəti dəfələrlə Şimal boru kəmərinin problemlərinə yönəldilsə də, vəziyyət düzəlməmiş və hazırda bu marşrutla Azərbaycan neftinin ixracı dayandırılmışdır. Buna görə də Azərbaycan Respublikası gələcəkdə Rusiya ərazisi ilə neftin nəqlini xeyli azaltmaq məcburiyyətində qala bilər.

ARDNŞ Şimal boru kəmərinəki problemləri göstər-məklə yanaşı, həmin ilin aprelində fəaliyyətə başlamış “Bakı-Supsa Qərb neft boru kəmərinin Azərbaycan nefti-nin dünya bazarına çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətini” qeyd edərək, Bakı-Novorossiysk marşrutundan asılılığın aradan qaldırıldığını nəzərə çatdırırdı.

Bəyanatda Rusiya hökumətinin Şimal ixrac kəmərinde-ki çətinliklərə son qoyacağına ümid ifadə olunsada, Qərb kəməri ilə ilin sonuna qədər ixracın üç dəfədən çox artırılacağı bildirilirdi.

Həmin günlərdə Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin fəaliyyətini mənfi qiymətləndirən ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev qeyd edirdi ki, “Şimal kəmərinin hazırkı istismarı sadəcə fəaliyyətin təqlididir” və belə vəziyyət Rusiya ilə hökumətlərarası müqavilənin prinsiplərinə uyğun deyil³³.

Bununla da Qərb boru kəməri bu rəqabətdə üstünlüyü tədricən ələ alaraq ahəngdar fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin Azərbaycan hökuməti Şimal marşrutunun ixrac imkanlarından istifadə etməkdə maraqlı idi. Çünki Bakı-Supsa kəməri getdikcə konsorsiumun nefti ilə tam yüklən-

diyinə görə, ARDNŞ öz neftini yalnız Şimal kəməri ilə ixrac edə bilərdi.

ABƏŞ 2007-ci ilin sonunadək Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin operatoru kimi öz fəaliyyətini davam etdirdi. 2008-ci ildən isə kəmərin operatorluğu ARDNŞ-ə keçdi. Bundan sonra ARDNŞ Novorossiysk limanı vasitəsilə özünün hasil etdiyi və quru yataqlarda işləyən birgə müəssisə və əməliyyat şirkətlərinin neftini ixrac etməyə başladı.

2011-ci ilin əvvəllərində Şimal kəmərinin Rusiya hissəsinin operatoru “Transneft” şirkətinin rəhbərliyi Azərbaycanın kəmərlə nəql olunan neftin həcmi müqavilədə nəzərdə tutulan səviyyəyə (ildə 5 milyon tona) çatdırılmasından narazılığını ifadə edərək, tranzit haqqında müqavilə şərtlərinə yenidən baxılmasının zəruriliyini bildirmişdir. Rusiya tərəfinin fikrincə, Azərbaycanın nəql etdiyi neftin həcmi az olması səbəbindən “Transneft” ildə 50 milyon dollar itirirdi ³⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Şimal boru kəməri ilə ildə azı 2 milyon ton neft ixrac edirdi. İxracın həcmi 2009-cu ildə 2,5 milyon ton, 2010-cu ildə isə 2,2 milyon ton təşkil etmişdir. ARDNŞ-in mövqeyinə görə, Novorossiyskə göndərilən neftin həcmi 5 milyon tona çatdırılacağı təqdirdə, bu kəmərlə daşınan xam neftin “keyfiyyət bankı”nın yaradılması lazım olacaqdı. Çünki Azərbaycan neftinin burada aşağı keyfiyyətli Sibir nefti ilə qarışdırılması nəticəsində istehlakçılara daha keyfiyyətli ARDNŞ neftini çatdırmaq mümkün olmur. Buna görə də Qərb kəməri ilə ixrac olunan təmiz Azeri Light markalı neftin 1

barrelinin dünya bazarında Rusiyanın Novorossiyskdəki Urals markalı neftindən 3-4 dollar baha satıldığı nəzərə alınarsa, Azərbaycanın nə qədər böyük zərər çəkdiyi aydın olar ³⁵.

Aşağı keyfiyyətli neftlə qarışdırılmasına və daha yüksək tranzit tariflərinə baxmayaraq, Azərbaycan hasil etdiyi xam neftin Rusiya ərazisi ilə ixracını sabit səviyyədə saxlayırdı. 2011 və 2012-ci illərdə Azərbaycan Novorossiysk limanı vasitəsilə dünya bazarına ildə təxminən 2 milyon ton neft çıxarmışdır ³⁶.

Rusiya ərazisi ilə tranzitə dair mübahisəli məsələlərlə bağlı razılığın əldə olunmaması, nəhayət, Moskvanın hökumətlərarası müqavilə barədə qəti qərar verməsi ilə nəticələndi. Belə ki, Baş nazir D.Medvedevin 5 may 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə nəql olunmasını tənzimləyən 18 yanvar 1996-cı il tarixli müqavilə 2014-cü il yanvarın 1-dən qüvvədən düşürdü ³⁷.

Beləliklə, Şimal boru kəmərinin fəaliyyətini dayandırması ilə Azərbaycanın özünün hasil etdiyi bütün neftin Bakı-Supsa və Bakı-Ceyhan marşrutları ilə dünya bazarına çatdıracağını gözləmək olardı. Lakin Şimal xəttindən imtina Azərbaycanın ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsi prinsiplərinə uyğun deyildi. Bu həm də Rusiya ilə qarşılıqlı iqtisadi və siyasi əlaqələrin inkişafı strategiyası ilə uzlaşmırdı.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan tərəfi Rusiya hökumətinin bu qərarını təmkinlə və anlaşılıqla qarşıladı. ARDNŞ-in

mayın 15-də yaydığı məlumatda göstərilirdi ki, Şimal marşrutu ilə neftin nəqlinə dair Rusiya-Azərbaycan hökumətlərarası müqavilənin ləğvi “kütləvi informasiya vasitələrində qeyd olunduğu kimi, siyasi motivli bir qərar deyil, sırf iqtisadi xarakter daşıyır”³⁸.

Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən ARDNŞ Rusiya ərazisi ilə neftin tranzitini tamamilə dayandırmaq niyyətində olmadığını bildirir və “Transneft” şirkəti ilə kommərsiya danışıqlarının aparılmasına tərəfdar olduğunu bəyan edirdi.

Rusiya tərəfi də yeni prinsiplər əsasında əməkdaşlığın davam etdirilməsində maraqlı idi. Buna görə də aparılan müzakirələr qarşılıqlı razılığa gəlməyə imkan verdi. 2014-cü ilin fevralında ARDNŞ ilə “Transneft” Azərbaycan neftinin Şimal marşrutu ilə daşınmasına dair bir illik kommərsiya sazişi imzaladılar³⁹.

Sazişin detalları açıqlanmasa da, tranzit tarifinin əvvəlkindən (15,67 dollardan) bir qədər yüksək olacağı şübhə doğurmur. ARDNŞ Şimal marşrutu ilə özünün çıxardığı və digər şirkətlərin quruda hasil etdiyi neftin böyük hissəsini daşımağı nəzərdə tutur. Şirkətin nümayəndəsinin məlumatına görə, il ərzində bu istiqamətdə 1,02 milyon ton, BTC ilə isə 530 min ton neft nəql olunması planlaşdırılır⁴⁰.

Qeyd etmək olar ki, yeni müqavilə qarşılıqlı maraqlara cavab verir. Rusiya tərəfi kəmərin kommərsiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsinə görə əlavə gəlir əldə edəcək. Azərbaycan isə enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə yaradılan şaxələndirilmiş ixrac marşrutları

sistemini qoruyub saxlayır. Bu həm də Rusiya ilə iqtisadi və siyasi münasibətlərin inkişafına öz töhfəsini verir.

Beləliklə, "Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsinin mühüm şərtlərindən biri olan Azərbaycan neftinin ixracı məsələlərinin həlli mürəkkəb texniki, maliyyə-iqtisadi və geosiyasi problemlərin aradan qaldırılması ilə müşayiət olundu. Vaxt və maliyyə qıtlığı, gərgin geosiyasi mübarizə şəraitində Azərbaycanın ümumi maraqlarına uyğun strateji seçim edildi. Neft ixracı kəmərlərinin şaxələndirilməsi strategiyası çərçivəsində Şimal boru kəmərinin tikintisinə dair qərar qəbul olundu və həyata keçirildi. Bu gün də fəaliyyətini davam etdirən ilk neft kəmərinin istismara verilməsi Azərbaycanın neft strategiyasının gerçəkləşməsində mühüm rol oynadı.

3.2 Bakı- Supsa (Qərb) ixrac marşrutu

1995-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) Rəhbər komitəsi ilkin neftin Rusiya və Gürcüstan ərazisi ilə ixracı üçün iki marşrut haqqında qərar qəbul etdikdən sonra neft boru kəmərlərinin çəkilişi ilə bağlı işlər intensivləşdi. Hər iki ölkənin hökuməti ilə danışıqlar paralel şəkildə aparılırdı. Rusiya ilə tranzit haqqında sənədlərin imzalanmasından bir ay keçməmiş, 1996-cı ilin mart ayının 8-də Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında ilkin neftin Gürcüstan ərazisindən nəql olunmasına dair hökumətlərarası saziş imzalandı¹.

Sazişin imzalanması ilə Bakı-Supsa neft boru kəmərinin keçəcəyi marşrutun texniki-iqtisadi aspektlərinin öyrənilməsi və layihələşdirilməsi prosesi sürətləndi. Boru

kəmərinin buraxılış gücü ildə təxminən 5 milyon ton nəzərdə tutulurdu. Səngəçal terminalından Supsa limanına-dək uzunluğu 926 km olan boru kəmərinin 788 km-lik hissəsi istifadə üçün yararlı hesab edilirdi. Qalan 138 km məsafədə isə yeni neft borusunun çəkilməsi planlaşdırılırdı. Marşrut boyu 6 nasos stansiyası və ixrac olunan neftin qeydiyyاتی sistemi quraşdırılmalı idi².

1996-cı il oktyabrın 10-da ABƏŞ-in ikiillik fəaliyyətinin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə xarici neft şirkətləri konsorsiumu nümayəndələrinin bildirdiyinə görə, Qərb marşrutu layihəsinin 1997-ci ilin birinci rübündə hazır olması gözlənilirdi. Boru kəmərinin tikinti işlərinə həmin ilin mart ayında başlanması və 1998-ci ilin sonunda yekunlaşdırılması planlaşdırılırdı³.

Həmin müşavirədə Prezident Heydər Əliyev Qərb boru kəmərinin tikintisinə Gürcüstanla müqavilə imzalandıqdan bir il sonra başlanmasından narahatlığını ifadə edərək, ləngimənin səbəbləri ilə maraqlanmışdı. ABƏŞ nümayəndələrinin işlərin gecikməsi səbəblərini Supsa limanı ərazisinin mürəkkəb və əlverişsiz geoloji süxurları ilə bağlı arqumentlərini əsaslı hesab etməyən Heydər Əliyev boru kəməri tikintisinin başa çatdırılmasının indiki qrafiklə müəyyən olunmuş vaxtdan sonra da (1998-ci ilin sonu) gecikdirilməsinin yolverilməz olduğunu bildirmişdi⁴.

ABƏŞ 1996-cı ilin dekabr ayında Qərb boru kəmərinin inşası üçün müsabiqə elan etmişdi. Müsabiqədə ABŞ, İtaliya, Avstraliya, Türkiyə, Fransa, Böyük Britaniya, Azərbaycan və s. ölkələrin şirkətləri iştirak edirdilər⁵.

Şirkətlərdən daxil olan təklifləri öyrənən ABƏŞ 1997-ci ilin aprelinə Bakı-Supsa boru kəmərinin tikintisi və bərpası üçün tenderin yekunlarını açıqladı. Verilən məlumata görə, boru kəmərinin Azərbaycan hissəsini “Tekfen-Azfen” Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi, Gürcüstan hissəsini isə “Makkonnell Douell midl ist” şirkəti (Avstraliya) inşa etməli idi⁶.

Layihəyə əsasən, Azərbaycan ərazisində Səngəçal terminalından Gürcüstan sərhədlərinədək olan 421 km uzunluğunda mövcud boru xətti bərpa olunmalı və 47 km uzunluğunda hissəsi yenidən tikilməli idi. Gürcüstan ərazisində isə 340 km uzunluğunda boru kəmərinin bərpası, 39 km məsafədə isə yeni hissəsinin çəkilişi nəzərdə tutulurdu⁷.

ABƏŞ-in məlumatına görə, Qərb boru kəmərinin tikintisinə 315 milyon dollar büdcə ayrılmışdı. Həmin vəsaitin 150 milyon dolları 1997-ci ildə, qalan hissəsi isə 1998-ci ildə inşa işləri başa çatanaqədək xərclənməli idi⁸.

Beləliklə, tikinti işlərini yerinə yetirən şirkətlərin seçilməsi və büdcənin müəyyən edilməsindən sonra boru kəmərinin inşasına başlandı. Təməqləqoymanın ləngiməsi işlərin sıx qrafiklə aparılmasına sövq edirdi. Digər tərəfdən, gərgin iş rejiminin müəyyən olunması həm də onunla bağlı idi ki, Şimal boru kəmərinin gözlənilən vaxtda işə düşəcəyinə bəslənilən ümidlər də özünü doğrultmadı. Belə ki, 1996-cı ilin dekabrında Bakı-Novorossiysk boru xəttinə vurulmağa başlayan Azərbaycan nefti 1997-ci ilin fevral ayında iki ölkənin sərhədinə çatsa da, Rusiya onu qəbul edib Qara dəniz limanına ötürməyə hazır olmadı.

Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisi ilə nəqlinin əvvəlcə may ayına keçirilməsinə baxmayaraq, bu prosesə yalnız oktyabrın 25-də başlamaq mümkün oldu. Buna görə də Qərb boru kəmərinin nəzərdə tutulan vaxtda tikilərək istifadəyə verilməsi Azərbaycanın və xarici neft şirkətlərinin maraqlarına uyğun idi.

İlk dövrdə boru kəmərinin tikintisi tərtib olunmuş qrafikə əsasən aparılırdı. Lakin podratçı şirkətlər 1998-ci ilin əvvəlində boru xəttinin mövcud hissəsində sınaq işləri həyata keçirdiyi zaman vaxtilə çəkilmiş boruların təzyiqə davam gətirmədiyi üzə çıxdı. Buna görə də ABƏŞ nümayəndələri kəmərin həmin hissəsində yeni boruların çəkilməsinin zəruriliyini əsas götürərək, 1998-ci ilin mart ayında bildirdilər ki, Qərb boru kəmərinin inşası nəzərdə tutulduğu kimi, ilin sonunda başa çatmayacaq⁹.

Beləliklə, aydın oldu ki, tikinti işləri ərəfəsində Bakı-Supsa boru kəmərinin vəziyyətini öyrənən ABƏŞ-in podratçı şirkəti “Fluor Daniel” qiymətləndirmədə səhvə yol vermişdir. Aparılan sınağın nəticələri layihənin büdcəsinin artırılmasını zəruri edirdi.

1998-ci ilin aprelində ABƏŞ-in Rəhbər komitəsinin iclasında Qərb boru kəmərinin çəkilməsi üçün nəzərdə tutulan büdcənin 315 milyon ABŞ dollarından 590 milyon dollara qədər artırılması haqqında qərar qəbul edildi. Layihənin texniki göstəriciləri dəyişmədi. Yəni kəmərlər 24 dyümlük borularla inşa edilməli idi¹⁰.

ARDNŞ boru kəmərinin buraxılış qabiliyyətinin ildə 5 milyon ton həcmində saxlanmaqla büdcəsinin artırılması-

na etiraz etdi. Həmin texniki göstəricilərlə Qərb boru kəmərinin öz xərclərini ödəməyəcəyini əsas götürən ARDNŞ onun tikintisində tələb olunan əlavə 275 milyon dolların ABƏŞ-ə qaytarılmayacağını bildirdi.

Bununla da ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında fikir ayrılığı yarandı. Azərbaycan öz maraqlarını qoruyaraq tələb olunan əlavə maliyyə vəsaitinin səhvə yol vermiş podratçı şirkət tərəfindən ödənilməli olduğunu əsaslandırır. Xarici şirkətlər isə bu mövqə ilə razılaşmaq istəmirdilər. Belə halda layihənin reallaşması təhlükə ilə üzləşirdi.

Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu kimi, Azərbaycan boru kəmərinin buraxılış gücünün artırılmasını təklif etdi. Bu təklifə görə, boru kəməri diametrinin 24 dyümdən 42 dyümə qədər genişləndirilməsi məqbul hesab edilirdi. Belə şəraitdə layihənin büdcəsi 1 milyard dollara çata bilərdi. Amma ARDNŞ-in mövqeyi ondan ibarət idi ki, Qərb boru kəmərinin yeni variantda inşası gələcəkdə onun Bakı-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin bir hissəsi kimi istifadə olunmasına imkan verdiyi üçün əlavə maliyyə vəsaitinin sərfiyyatına haqq qazandırmaq olardı.

Lakin xarici neft şirkətləri ARDNŞ-in təklifini qəbul etmədilər və mayın 27-də Rəhbər komitənin iclasında Qərb boru kəmərinin tikintisini ABƏŞ-in öz maliyyə vəsaiti hesabına başa çatdırmaq haqqında qərar qəbul olundu¹¹.

Beləliklə, ARDNŞ ilə ABƏŞ arasında fikir ayrılığına baxmayaraq, layihənin icrası davam etdirildi. Çünki Şimal boru kəmərinin fəaliyyətində tez-tez yaranan uzunmüddətli fasilələr alternativ neft kəmərinin tikilməsi zərurili-

yini artırırdı. Düzdür, artıq tikinti işlərinin başa çatma müddətinin uzanacağı məlum idi. Bununla belə, Azərbaycan neftinin Qərbi boru kəməri ilə təmiz şəkildə, Rusiyanın aşağı keyfiyyətli Urals sortu ilə qarışmadan dünya bazasına çatdırılaraq hər barrelin ən azı 1 dollar baha satılmasını təmin etdiyinə görə, bu layihənin tezliklə reallaşdırılmasına maraqlı yüksək idi.

Azərbaycan Bakı-Supsa boru kəmərinin tikintisində meydana çıxmış maliyyə problemləri ilə bağlı məsələdə qətiyyətli mövqə tuturdu. Layihənin qiymətləndirilməsində xarici şirkətlərin səhvə yol verdiyini vurğulayan ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev Qərbi marşrutunun tikintisi başa çatana qədər ABƏŞ və Azərbaycanın əlavə xərclərin ödənilməsi üzrə razılığa gəlməyəcəyi təqdirdə, məsələnin beynəlxalq arbitraj məhkəməsində həll ediləcəyini bildirirdi¹².

İlham Əliyev qeyd edirdi ki, Qərbi marşrutunun bərpası Şimal boru kəməri ilə müqayisədə daha çox xərc tələb etsə də, Gürcüstan ərazisi ilə neftin nəqletmə tarifləri aşağı olduğuna görə hər iki boru kəməri iqtisadi baxımdan eyni dərəcədə sərfəli idi. Lakin Qərbi marşrutu üzrə xərclərin iki dəfəyə qədər artması vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişirdi¹³. Bu isə Azərbaycanı qane etmirdi. Çünki belə halda boru kəmərinin iqtisadi səmərəliliyi aşağı düşür və Azərbaycanın gəliri azalır.

Qərbi boru kəməri xərclərinin ödənilməsi məsələsində ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında razılıq əldə olunmasada, konsorsium onun tikintisində qətiyyət göstərdi və

1998-ci ilin sonunda işi əsasən başa çatdırdı. Artıq dekabrın 10-da Bakı-Supsa kəmərinin “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunmuş ilkin neft ilə doldurulmasına başlanıldı¹⁴.

Boru kəmərinin doldurulmasına bir neçə ay tələb olunurdu. Həmin müddət ərzində Qara dəniz sahilində neftin qəbul olunması üçün Supsa terminalının inşası başa çatdırılmalı idi. Bütün işlərin 1999-cu ilin aprelində yekunlaşdırılması nəzərdə tutulurdu.

Tikinti işləri qrafik üzrə aparılırdı. Gürcüstan boru kəməri şirkətinin 1999-cu il fevralın 20-də yaydığı bəyanatda Supsa limanında üzən neftvurma terminalının quraşdırılmasının sona çatdığı bildirilirdi¹⁵. Sahildən 3 km aralı inşa edilmiş və dənizdə ən güclü qasırğaya davamlı olan terminalda tutumu 150 min tona çatan tankerlərin neftlə doldurulması mümkün idi.

1998-ci ilin dekabrında Səngəçal terminalından vurulan xam neft 1999-cu il martın 11-də Supsa terminalına çatdı¹⁶. Burada neftin çənlərə doldurulması ilə Bakı-Supsa ixrac boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması üçün son hazırlıq işlərinə start verildi.

Aprelin 17-də Supsada Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna prezidentlərinin, habelə ABŞ prezidentinin və dövlət katibinin Xəzər regionu üzrə xüsusi müşavirinin iştirakı ilə Qərb ixrac boru kəmərinin və Supsa terminalının rəsmi açılış mərasimi oldu¹⁷.

Beləliklə, nəinki Azərbaycanın, bütün Xəzər dənizi regionunun neft ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılması

üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən mühüm layihənin icra olunması uğurla başa çatdırıldı. Bakı-Supsa neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsi “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsində ciddi addım idi. Bu, ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsinə və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına daha möhkəm əsas yaradırdı.

Texniki göstəricilərinə görə regionda fərqlənən Qərb boru kəmərinin uzunluğu 827 kilometrdir. Diametri 530 mm olan kəmərin 772 kilometrlik hissəsi yeni polad borulardan çəkilmiş, qalan 55 kilometrlik sahəsi isə əsaslı təmir olunmuşdur. Boru kəmərinin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün 6 nasos və 2 təzyiqləndirici stansiya quraşdırılmışdır¹⁸.

İllik nəqletmə gücü 5,1 milyon ton (gündəlik ötürmə qabiliyyəti 115 min barrel) olan Qərb boru kəmərinə axan neftin qəbul edilməsi məqsədilə Supsa terminalında hər birinin tutumu 250 min barrel (ümumi həcmi 400 min ton) təşkil edən 4 neft çəni tikilmişdir¹⁹.

Bakı-Supsa neft kəməri Azərbaycan və Gürcüstanın iqtisadi və siyasi inkişafında mühüm rol oynayır. Regionda investisiya qoyuluşunun artmasında, sosial rifahın yüksəlməsində, siyasi sabitliyin təmin olunmasında Qərb boru kəmərinin özünəməxsus yeri var. Onun inşa olunmasında iştirak edən 4 min nəfərdən artıq işçinin 70 faizi Azərbaycan və Gürcüstan vətəndaşları olmuşdur²⁰.

Boru kəmərinin neft şirkətləri üçün iqtisadi səmərəliliyi müəyyən olunmuş nəqletmə tarifləri ilə şərtlənirdi. Əgər Novorossiysk limanına çıxan Şimal boru kəməri ilə

hər ton neftə görə tarif 15, 67 dollar təşkil edirdisə, Bakı-Supsa Qərb ixrac marşrutu ilə bir ton neftin nəqləmə tarifi 3,14 dollar (1 barrelə görə isə 0,43 dollar) idi. Həmin tranzit tarifinin hər ton neft üçün 1,20 dolları (hər barrel üçün 0,17 dollar) Gürcüstanın, qalanı isə Azərbaycanın payına düşürdü²¹.

Beləliklə, Şimal marşrutu ilə müqayisədə daşınma tariflərinin xeyli aşağı olması Qərb boru kəmərinin rəqabət qabiliyyətini ciddi şəkildə artırırdı. Buna görə də Bakı-Supsa ixrac boru kəmərinin istifadə olunması həm xarici neft şirkətləri, həm də Azərbaycan üçün iqtisadi baxımdan sərfəli idi. Hesablamalara görə, neftin Qərb boru kəməri ilə ixrac edilməsi o zamankı qiymətlərlə Azərbaycana ildə 70-100 milyon dollar qənaət etməyə imkan yaradırdı²².

Eyni zamanda, Bakı-Supsa marşrutu üzrə tariflər neft ixracatçıları üçün sərfəli olduğu kimi, tranzit ölkələrinin də mənafeələrinə uyğun gəlirdi. Belə ki, ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyevin fikrincə, bu boru kəməri ilə ildə 5 milyon ton neftin nəql olunması "Azərbaycana 10 milyon, Gürcüstana isə 7 milyon ABŞ dolları iqtisadi mənfəət gətirəcəkdi".²³

Neft boru kəmərinin iqtisadi əhəmiyyəti, əlbəttə ki, yalnız onun tranzit gəlirləri ilə məhdudlaşmırdı. Layihənin uğurla gerçəkləşdirilməsi daha çox "Əsrin müqaviləsi"nin sürətlə həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Bununla yanaşı, ikinci ixrac boru kəmərinin istifadəyə verilməsi Xəzər dənizi hövzəsində karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatı və mənimsənilməsinə dair imzalanmış

digər müqavilələrin yerinə yetirilməsinə əlavə stimula verir. Çünki dünya bazarına çıxış imkanlarının genişlənməsi yeni investisiya qoyuluşunu təşviq edir, habelə iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə və sosial rifahın yüksəlməsinə yol açır.

Qərbi boru kəmərinin iqtisadi əhəmiyyəti ilə siyasi və geostrateji rolunu bir-birinə tamamlayırdı. Onun reallaşdırılmasına böyük diqqət yetirən ABŞ Prezidenti Bill Klinton Bakı-Supsa neft boru xəttinin rəsmi açılış mərasiminin iştirakçılara göndərdiyi təbrik məktubunda qeyd edirdi: “Bakı-Supsa xəttinin açılışı çoxdan gözlənilən məqsədi – Xəzər regionunun neft və qazını dünya bazarlarına çatdırmaq üçün neft kəmərləri şəbəkəsi yaradılması məqsədinin həyata keçirir. Bununla bərabər, həmin boru kəmərlərinin faydası enerji sektorunun çərçivəsindən çox-çox kənara çıxır. Bu xətt Şərqi-Qərbi dəhlizinin təməl daşı olacaq və bütün Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin inkişafına kömək edəcəkdir”²⁴.

Göründüyü kimi, Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən keçməklə Xəzər dənizi ilə Qara dəniz hövzələrini birləşdirən Qərbi boru kəməri hər iki ölkənin iqtisadi inkişafı və regionda siyasi mövqelərinin möhkəmlənməsində, habelə Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Avropa ilə əlaqələrinin genişlənməsində Cənubi Qafqazın rolunu artırması baxımından mühüm amil kimi çıxış edirdi.

Boru kəmərinin yalnız Azərbaycanın neft sənayesinin deyil, bütün iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətini vurğulayan Prezident Heydər Əliyev onun region ölkələ-

rinin geosiyasi mövqelərinin möhkəmlənməsinə təsir göstərəcəyini də qeyd edirdi. Heydər Əliyev Bakı-Supsa Qərb neft ixrac boru kəmərinə "Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında dostluq və əməkdaşlığın parlaq misalı", "Qafqazda sabitliyin və sülhün möhkəmlənməsinə mühüm töhfə" kimi səciyyələndirirdi²⁵.

Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze də eyni mövqedən çıxış edirdi. O, Qərb boru kəmərinin və Supsa terminalının açılış mərasimindəki nitqində bildirmişdir ki, "Gürcüstan Bakı-Supsa layihəsini heç də tək-cə iqtisadi fayda baxımından qiymətləndirmir, hərçənd bu layihə minlərlə iş yeri və milyonlarla dollar sərmayə deməkdir. Bu layihə onun həyata keçirilməsi gedişində yaranmış geniş regional kooperasiyanın və əməkdaşlığın parlaq nümunəsi kimi daha əhəmiyyətlidir".²⁶

Beləliklə, ixrac boru kəməri layihəsinin uğurla icra olunması region ölkələrinin sosial-iqtisadi və siyasi həyatına, geostrateji mövqelərinə mühüm təsir göstərirdi.

Boru kəmərinin istifadəyə verilməsi bütün tərəflərin, o cümlədən xarici şirkətlərin ümumi nailiyyəti kimi qiymətləndirilsə də, tikinti ilə bağlı mübahisəli maliyyə məsələləri hələ öz həllini tapmamışdı. İnşa işlərinin gedişində ABƏŞ ixrac boru kəmərinin büdcəsini 590 milyon dollara qaldırırsa da, Qərb marşrutunun açılış mərasimində ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev layihənin dəyərinin 565 milyon dollar olduğunu bildirdi²⁷. Xarici neft şirkətləri konsorsiumu nümayəndələrinin verdiyi məlumata görə isə büdcənin daha 30 milyon dollar azaldılaraq 535 milyon

dollara endirilməsinə baxmayaraq, yekun məbləğ yenə də Azərbaycan tərəfini qane etmirdi²⁸. Buna görə də əlavə xərclərin ödənilməsi ilə bağlı məsələ açıq qalırdı.

Müzakirələrin gedişində ARDNŞ problemin həlli variantlarından biri kimi, əlavə xərclərin üçüncü tərəfin neftinin nəql olunması hesabına ödənilməsini təklif edirdi²⁹. Lakin Qərb marşrutunun üstünlüklərindən tam yararlanmaq niyyətində olan ABƏŞ onun bütün gücündən istifadə etmək haqqında qərarını nəzərə çatdıraraq, digər tərəflərin, yəni ARDNŞ, quruda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr, Qazaxıstan və Türkmənistanın bu kəmərlə neft tranziti imkanlarını istisna etdi³⁰.

Digər tərəfdən, Bakı-Novorossiysk xəttində tez-tez baş verən terror aktları və müxtəlif qəzalar nəticəsində yaranan fasilələr neft ixracatçıları üçün Bakı-Supsa marşrutunun əhəmiyyətini artırırdı. 1999-cu ilin aprel-iyul aylarında Şimal boru kəmərinin fəaliyyətindəki boşdayanmalar xarici neft şirkətləri konsorsiumunu hasil olunan bütün nefti Qərb marşrutuna yönəltməyə sövq edən əlavə təkan oldu. Artıq həmin müddət ərzində ABƏŞ Bakı-Supsa boru kəməri ilə 1 milyon 220 min ton neft ixrac etmişdi. İlin sonuna qədər ixracın həcminin üç dəfədən çox artması gözlənilirdi³¹. Buna görə də ARDNŞ özünün və konsorsiumdan kənar digər tərəflərin neftini Şimal marşrutu ilə Novorossiysk limanına göndərməyi daha məqbul hesab edirdi³².

Neftin qiymətinin davamlı olaraq qalxması və Qərb boru kəmərinin səmərəli fəaliyyəti bu marşrutun tikintisinə sərf olunmuş maliyyə vəsaitinin ödənilməsi ilə bağlı fikir

ayrılığının aradan qaldırılmasına münbit şərait yaradırdı. Aparılan müzakirələr nəticəsində, nəhayət, 2001-ci il iyunun 25-də ARDNŞ ilə ABƏŞ arasında protokol imzalandı. Həmin protokola görə, tərəflər Qərb ixrac boru kəmərinə 540 milyon ABŞ dolları məbləğində xərcin çəkildiyi və onun ödənilməli məsrəflər kimi qəbul olunduğu barədə razılığa gəldilər³³.

Sənəd həmçinin razılaşıdırılmış hesablama qaydasını və xərclərin ödənilməsi rejimini müəyyən edirdi. Bununla da ARDNŞ ilə xarici tərəfdaşları arasında 1998-ci ildə yaranmış mübahisə həllini tapdı və qarşılıqlı etimad bərpa olundu.

Bakı-Supsa boru kəmərinin texniki-iqtisadi baxımdan sərfəli olması ABƏŞ-in bu marşrutun imkanlarından maksimum istifadə etməsini şərtləndirirdi. Lakin 2005-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsi və son illərdə "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində hasilatın səviyyəsinin aşağı düşməsi Bakı-Supsa boru kəməri ilə nəql edilən neftin azalmasına səbəb oldu. Əgər 2012-ci ildə Bakı-Supsa marşrutu ilə 4 milyon ton neft ixracı planlaşdırılırdısa, həmin boru xətti ilə nəql olunan neftin həcmi 2 milyon 742 min ton təşkil etdi³⁴.

Qərb boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması Azərbaycan neftinin ixrac infrastrukturunun inkişafında mühüm addım idi. Şimal boru kəməri ilə paralel fəaliyyət göstərən Qərb marşrutu böyük uğurla onunla rəqabət aparırdı. Çünki Azərbaycan özünün yüksək keyfiyyətli "Azeri Light" markalı neftini təmiz şəkildə birbaşa dünya bazarına çıxarırdı. Bu, iqtisadi cəhətdən də sərfəli idi.

Bakı-Supsa boru xəttinin kommersiya üstünlükləri Rusiya mətbuatı tərəfindən də vurğulanırdı. Ənənəvi olaraq Rusiyanın maraqlarını ifadə edərək, bu ölkənin ərazisindən keçən ixrac boru kəmərlərinin məqsədüuyğunluğunu əsaslandıraraq Moskva qəzetləri həmin günlərdə Bakı-Supsa marşrutunun işə düşməsinə böyük diqqət yetirirdilər. “Nezavisimaya qazeta”, “Kommersant” və sair qəzetlər Bakı-Supsa neft kəmərinin iqtisadi baxımdan səmərəli olduğunu qeyd edirdilər. “Nezavisimaya qazeta” yeni neft boru xəttinin “Azərbaycan neftini çıxaran şirkətlər üçün çox cazibədar” olmasını göstərir, “Kommersant” qəzeti isə “neft vurulmasının daha qısa olan yeni yolla qiyməti 5-7 dəfə aşağı olacağından Rusiyanın ildə 30 milyon dollardan çox qazanmaq imkanını itirəcəyini” oxucuların nəzərinə çatdırırdı³⁵.

Bakı-Supsa boru kəmərinin potensialından hələlik tam istifadə olunmadığına baxmayaraq, Azərbaycanın dünya bazarına əlverişli çıxış imkanı qazanmasında onun əhəmiyyəti böyükdür. İstismara verildiyi gündən 2014-cü il iyunun 1-dək Bakı-Supsa marşrutu ilə 68 milyon ton neft nəql olunmuşdur. Bu isə Şimal boru kəməri ilə ixrac edilən neftdən 6 dəfə çoxdur³⁶.

Beləliklə, Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında ilkin neftin nəqlinə dair 1996-cı ilin mart ayında imzalanmış hökumətlərarası saziş üç il ərzində icra olundu. Bakı-Supsa ixrac boru kəməri bütün tərəflərin iqtisadi maraqlarına cavab verən marşrut kimi fəaliyyətə başladı. Boru xətti iqtisadi-maliyyə dividendləri ilə yanaşı, region ölkələrinin

geosiyasi çəkisinin artmasına, sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz təsirini göstərdi.

Bakı-Supsa boru kəmərinin istifadəyə verilməsi Şərq-Qərb enerji və nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin inkişafına sanballı töhfə verdi. Nəhayət, Qərb boru xətti Şimal marşrutu ilə yanaşı, əsas ixrac boru kəmərinin həyata keçirilməsi yolunda model rolunu oynadı. Bu marşrutların istismarı prosesində texniki, iqtisadi, təhlükəsizlik və s. sahələrdə əldə olunan təcrübə gələcəkdə böyük neftin ixracı ilə bağlı müxtəlif məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

3.3 Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri

Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsində etibarlı ixrac sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İlkin neftin dünya bazarlarına Şimal və Qərb marşrutları ilə çıxarılması barədə qərar qəbul olunsada, müqavilədə sonrakı dövrdə hasil ediləcək böyük neftin ixracı üçün əsas ixrac boru kəmərinin tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Yəni müqaviləyə görə, xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış sazişin qüvvəyə minmə tarixindən 54 ay sonra xam neftin Əsas ixrac boru kəməri ilə nəqlinə başlanması planlaşdırılırdı¹. “Əsrin müqaviləsi”nin 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə mindiyini nəzərə alaraq, Əsas ixrac boru kəmərinin 1999-cu ilin ortalarında istifadəyə veriləcəyini gözləmək olardı. Lakin müqavilənin bu mühüm müddəasının yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan hökuməti-

nin, xüsusilə Prezident Heydər Əliyevin ardıcıl fəaliyyəti, böyük qətiyyətlə səy göstərməsi tələb olundu.

1997-1999-cu illərdə ilkin neftin ixracı məqsədilə Rusiya və Gürcüstan ərazilərindən keçən iki boru xəttinin işə düşməsi, habelə Xəzərin neft yataqlarının gözlənilən potensialının hələ tam üzə çıxarılmaması xarici neft şirkətlərini maliyyə risklərindən yayınmağa və öz kommersioniya ehtiyaclarını mövcud boru kəmərləri hesabına ödəməyə sövq edirdi. 1996-cı il oktyabrın 10-da ABƏŞ-in ikiillik fəaliyyətinin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə konsorsiumun prezidenti T.Adams Əsas ixrac boru kəməri marşrutları ilə bağlı mülahizələrini bildirərək, yaxın perspektivdə onun inşasının vacibliyinə dair şübhələrini ifadə etdi. ABƏŞ prezidentinin fikrincə, məsələnin mahiyyəti “boru kəməri sistemi ilə nəql üçün kifayət edəcək hasilatdan asılı olaraq ixrac marşrutunu yaratmağın nə vaxt zəruri olması” ilə bağlı idi².

T.Adamsın məsələyə yanaşmasına etiraz edən Prezident Heydər Əliyev “54 aylıq müddət” barədə müqavilə şərtini təkidlə onun nəzərinə çatdırdıqda, ABƏŞ rəhbəri öz mövqeyini “boru kəməri çəkmək haqqında qərarın əsası kommersioniya zəminində olmalıdır” fikri ilə əsaslandırdı³. Yəni xarici neft şirkətləri daha böyük həcmli neft ehtiyatlarının təsdiqlənməsindən sonra yeni boru kəmərinin çəkilməsinə tərəfdar idilər.

Beləliklə, Əsas ixrac boru kəmərinin inşası məsələsi xarici neft şirkətlərinin kommersioniya maraqları ilə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və geosiyasi mənafeələrinin uzlaş-

dırılmasının çətinliklərindən doğan gərgin mübarizə ilə müşayiət olunmağa başladı.

Əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu ilə bağlı ideyalar hələ neft müqaviləsinə dair danışıqlar aparıldığı dövrdə irəli sürülsə də, bütövlükdə onun konsepsiyasının hazırlanmasına 1996-cı ildə başlandı. Bu işlər çərçivəsində Azərbaycanın Xəzər hövzəsində çıxarılan neftin dünya bazarlarına çatdırılması üçün ixrac marşrutunun 11 variantı nəzərdən keçirilirdi⁴. Həmin variantlar Gürcüstanın Supsa və Rusiyanın Novorossiysk limanlarına çıxışı, onların davamı olaraq Bosfor və Dardanel boğazlarından yan keçməklə Burqas (Bolqarıstan) – Aleksandropolis (Yunanıstan), Odessa-Brodı (Ukrayna) – Mərkəzi Avropa, Konstansa (Rumıniya) – Mərkəzi Avropa, Türkiyə ərazisi ilə Qarasu-Izmit və ya Samsun-Ceyhan boru xəttini, habelə Bakı-Ceyhan(Gürcüstandan keçməklə) marşrutunu əhatə edirdi.

Bundan başqa, İran variantı müzakirə olunsaydı da, o, xarici şirkətlərin təmsil etdiyi Qərb ölkələri ilə İran münasibətlərindəki ziddiyyətlərə görə, ciddi diqqət mərkəzində olmamışdır. Azərbaycan hökuməti neft ixracı marşrutlarının seçilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verir, özünün və tərəfdaşlarının maraqlarını, siyasi, iqtisadi, kommersiya, təhlükəsizlik və geostrateji amilləri nəzərə alırdı. Qeyd edilənləri əsas götürərək, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il sentyabrın 5-də “Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun seçilməsi ilə əlaqədar işçi qrupunun yaradılması haqqında” sərəncam imzaladı⁵. Baş

nazirin müavini A.Şərifov işçi qrupunun sədri təyin edildi. İşçi qrupunun tərkibinə 3 nəfər ARDNŞ-in (N.Əliyev – ARDNŞ-in prezidenti, İ.Əliyev – birinci vitse-prezidenti, V.Ələsgərov – Xarici sərmayələr idarəsinin rəisi), 3 nəfər isə ABƏŞ-in nümayəndəsi (T.Adams – ABƏŞ-in prezidenti, Q.Riç – vitse-prezidenti, C.Pirson – ixrac üzrə baş meneceri) daxil oldu.

İşçi qrupunun sədrinə ixrac marşrutları ilə bağlı Azərbaycan Respublikası adından danışıqların aparılması, tranzit ölkələrin dövlət strukturları və müvəkkil orqanları ilə müqavilələrin hazırlanması səlahiyyəti verildi.

İşçi qrupu Əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsinə dair sazişləri hazırladıqdan sonra baxılmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etməli idi.

ABŞ-ın tətbiq etdiyi embarqoya görə, İran marşrutu real variant kimi nəzərdən keçirilə bilməzdi. Buna görə də aparılmış texniki və iqtisadi hesablamalar əsasında kommersiya cəhətdən əlverişli sayıla biləcək üç marşrut seçilərək, baxılmaq üçün ABƏŞ üzvü olan şirkətlərə təqdim edildi. Mütəxəssislərin rəyinə görə, Əsas ixrac boru kəmərinin çəkilməsi məqsədilə Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk və Bakı-Ceyhan variantlarından birinə üstünlük verilə bilərdi⁶.

İlk günlərdən Türkiyə və Rusiya Əsas ixrac boru kəmərinin öz ərazilərindən keçməsi uğrunda gərgin fəaliyyətə başlamışdılar. Bu hər bir ölkə üçün böyük siyasi, iqtisadi və geostrateji dividendlər vəd edirdi.

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra keçirilən mətbuat konfransında Tür-

kiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövhəri ixrac marşrutu kimi Bakı-Ceyhan variantına tərəfdar olduqlarını birmənalı şəkildə bəyan etdi. Onun sözlərinə görə, 1936-cı ildə "Montrö müqaviləsi imzalandığı dövrdə dünyanın ən böyük tankerlərinin subasını 20-30 min ton idi. Bu gün 200-300 min tonluq tankerlərin İstanbuldan keçməsi mümkün deyildir. Çünki boğazların sahilində 12 milyon əhalisi olan bir şəhər yerləşir. Buna görə də Anadoludan keçəcək neft kəmərlərinə ehtiyac var" ⁷.

Beləliklə, Türkiyə strateji neft kəmərinin Anadoludan keçirilməsinin zəruriliyini Bosfor boğazındakı hərəkət təhlükəsizliyi və ekoloji təmizliyin qorunmasının vacibliyi ilə əsaslandırır. Boru kəməri ilə bağlı müzakirələrin sonrakı gedişində də Türkiyə bu amildən öz mövqeyinin müdafiəsi üçün qətiyyətlə istifadə edirdi.

İxrac boru kəmərinin əsas üç marşrutunun öyrənilməsi prosesinin davam etdiyi dövrdə Azərbaycan hökuməti də Bakı-Ceyhan variantına üstünlük verdiyini açıq şəkildə bildirirdi. Hələ 1997-ci ilin iyulunda ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı keçirdiyi görüşlərdə Prezident Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, "biz şəxsən belə neft borusunun Gürcüstan-Türkiyə-Aralıq dənizi-Ceyhan limanı marşrutu ilə çəkilməsinə nəzərdə tuturuq"⁸.

Azərbaycan Bakı-Ceyhan marşrutuna tərəfdar çıxmaq la nəinki iqtisadi maraqlarını, həm də siyasi və geostrateji mənafeələrini güdürdü. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti ümumi maraqlarının uzlaşdığı Türkiyə və ABŞ-ın dəstəyinə arxalanırdı.

ABŞ Rusiyadan yan keçməklə çəkilən neft kəməri vasitəsilə Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlarını təmin etməyə çalışırdı. Buna görə də Ağ ev özünün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən neft şirkətlərinə hərtərəfli dəstək verməklə yanaşı, həm də müəyyən vasitələrdən istifadə etməklə təsir göstərərək, Bakı-Ceyhan marşrutunun seçilməsi üçün addımlar atırdı⁹.

ABŞ-ın yüksək rütbəli məmurlarının Cənubi Qafqaza, Qazaxıstana və Türkmənistana səfərləri, neft kəmərlərinin çəkilməsinə dair danışıqları intensiv xarakter almışdı. 1997-ci ilin noyabrında Xəzər hövzəsi ölkələrinə səfərdən sonra ABŞ-ın energetika naziri F. Penya neftin Bakı-Ceyhan marşrutu ilə nəql olunmasına Vaşinqtonun xüsusi əhəmiyyət verdiyini bildirmiş və bu təklifin Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Türkmənistan və Qazaxıstan tərəfindən bəyənildiyini qeyd etmişdi¹⁰.

Əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu barədə qərar 1998-ci ilin oktyabrında qəbul olunmalı idi. Həmin vaxta qədər işçi qrupu bütün variantları ətraflı öyrənməli və konkret təkliflərini verməli idi. Bununla belə, artıq Bakı-Ceyhan variantına tərəfdar olduğunu bildirən Prezident Heydər Əliyev 1997-ci il dekabrın 28-də Türkiyənin Baş naziri M. Yılmazı qəbul edərkən öz mövqeyini bir daha təkrarladı və bu məsələ ilə bağlı “ikinci fikrin ola bilməyəcəyini” vurğuladı¹¹.

Əsas ixrac boru kəməri marşrutlarının ilkin qiymətləndirilməsi siyasi, ekoloji, texniki, kommersion amilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdi. Araşdırmalar Bakı-

Ceyhan marşrutunun digər iki variantdan – Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk istiqamətlərindən daha çox üstünlüyə malik olduğunu göstərirdi¹². Belə ki, Bakı-Ceyhan marşrutu Bosfor boğazından yan keçərək birbaşa Aralıq dənizi bazarlarına çıxır və neftin digər regionlara daşınmasını asanlaşdırırdı. Qara dənizdəki Supsa və Novorossiysk limanlarına qədər uzanan boru xətti isə neftin dünya bazarlarına çatdırılması məqsədilə sonrakı nəqliyə problemlərinin həllini tələb edirdi. Ceyhan limanı supertankerlərin ilboyu sərbəst hərəkəti üçün daha əlverişli imkanlara malik idi. Eyni zamanda, strateji tərəfdaşı Türkiyə ilə birbaşa dünya bazarlarına etibarlı çıxış əldə edən Azərbaycan Respublikası geosiyasi mövqelərini, siyasi müstəqilliyini daha da möhkəmləndirməyə nail olurdu və s.

Amma məsafəsinə görə daha uzun və kapitaltutumlu olan Bakı-Ceyhan marşrutu neft şirkətlərinə əlverişli kommersiya şəraiti yaradılması ilə cəlbediciliyini artırma bilərdi. Buna görə də Türkiyə ilə danışıqlar prosesində məhz bu məsələlər uzun müddət ətraflı və ciddi müzakirə mövzusu oldu.

Danışıqların davam etdiyi dövrdə Rusiya Əsas ixrac boru kəmərinin öz ərazisindən keçməsi üçün yeni təşəbbüslərlə çıxış edirdi. 1998-ci il martın 27-də Rusiya hökuməti Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin illik buraxılış qabiliyyətinin 5 milyon tondan 17 milyon tonadək çatdırılması ilə bağlı təkliflərini Bakıda Azərbaycan rəhbərliyinə təqdim etdi. Bundan başqa, Azərbaycanın boru kəmərinə tam dolduracağına dair təminat verəcəyi halda, Rusiya

ikinci xətti də çəkib kəmərin ümumi buraxılış imkanlarını 30 milyon tona qədər artırmağa hazır olduğunu bildirdi. Bu işlərin həyata keçirilməsi üçün 800 milyon ABŞ dolları tələb olunurdu. Eyni zamanda, 500 milyon dollar sərf etməklə Bakı-Supsa kəmərinin buraxılış qabiliyyətini 10 milyon tona çatdırmağın mümkünlüyünü göstərən Rusiya təxminən 3,3 milyard dollar qiymətləndirilən Bakı-Ceyhan marşrutunun Şimal və Qərb variantları ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayacağına dair mövqeyinə istinad edirdi¹³.

Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri A.Bloxinin sözlərinə görə, Azərbaycan daha çox Qərb ölkələrinə meyillənərək, onları yalnız sərmayə mənbəyi deyil, həm də dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının geosiyasi vasitəsi kimi nəzərdən keçirirdi. Bakı-Ceyhan neft kəmərinə də bu vasitələrdən biri kimi baxılırdı. Onun fikrincə, “böyük səkkizliyin” enerji nazirlərinin Moskvada keçirilmiş görüşündə Rusiya və ABŞ Xəzərdən çəkiləcək Əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı qərarın siyasi deyil, iqtisadi amillərə söykənəcəyi haqda razılığa gəldiklərinə görə, daha bahalı Bakı-Ceyhan marşrutuna üstünlük veriləcəyini gözləməyə dəyməzdi¹⁵.

Lakin bu fikirlərə baxmayaraq və işçi qrupunun ixrac neft kəməri marşrutunun müxtəlif variantlarını öyrənməklə bağlı fəaliyyətini davam etdirdiyi halda, Azərbaycan Respublikası bütün nəzərlərini Bakı-Ceyhan variantına yönəltdi.

Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun müəyyən olunması ilə bağlı qərarın 1998-ci ilin oktyabrında veriləcəyi

gözlənilsə də, xarici neft şirkətləri konsorsiumunun bu məsələ ətrafında danışıqları uzatması onun boru kəmərinin tikilməsinə maraq göstərmədiyini və gözləmə mövqeyi tutduğunu söyləməyə əsas verirdi. ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev 1998-ci ilin iyun ayında bununla bağlı narazılığını ifadə edərək bildirmişdi ki, o, ABƏŞ-in fəaliyyətinə baxaraq cari ilin oktyabrına qədər ƏİBK-nın marşrutu haqqında qərarın qəbul olunacağına inanmır. Onun sözlərinə görə, “tam başa düşülməyən oyun gedir, bu davam etdikcə, narahatlıq doğurur”. İlham Əliyevin fikrincə, “Qərb neft şirkətlərinin Əsas ixrac boru kəmərinə tikmək istəmədikləri və məsələni təxirə salmaları çoxdan aydın olmuşdu. Lakin hazırda onların bu işdən boyun qaçırmaları elə forma alır ki, bizi belə təzahürlərə qarşı mübarizə aparmağa məcbur edir”¹⁶.

ABƏŞ-in kəmərin tikintisindən tamamilə imtina edə biləcəyini istisna etməyən ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti Azərbaycanın xarici şirkətlərə təsir vasitələrinin olduğunu vurğulamışdı. Hansı təsir imkanlarının nəzərdə tutulduğunu açıqlamayan İlham Əliyev bildirmişdi: “Məhz bu vasitələr sayəsində biz ƏİBK-nın marşrutu barədə qərarın 1998-ci ilin oktyabrında qəbul olunmasına təkid etdik”¹⁷.

Elan edilən müddətin başa çatması ərəfəsində regionun bu məsələyə maraq göstərən ölkələri əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu ilə bağlı söylərini artırdılar. Boru kəmərinin geosiyasi və iqtisadi faydasını qiymətləndirən Rusiya oktyabrın 12-də Bakı-Novorossiysk marşrutuna dair təkliflərini rəsmi olaraq Azərbaycan hökumətinə təq-

dim etdi. Bu marşrutun iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olduğunu bildiren Rusiya Çeçenistandan yan keçməklə və dəyəri 1,2-1,5 milyard dollar qiymətləndirilən boru kəmərinin tikilməsini təklif edirdi. Eyni zamanda, Novorossiyskdə yeni terminalın inşası planlaşdırılırdı¹⁸.

İllik buraxılış qabiliyyəti 30-50 milyon ton neft həcmində nəzərdə tutulan boru kəməri ilə 1 ton neftin nəqli üçün 20 dollarlıq tarif müəyyənləşdirilirdi. Azərbaycan isə boru kəməri ilə ildə ən azı 30 milyon ton neft nəql etməyə təminat verməli idi.

İşçi qrupu digər marşrutlar üzrə Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Bolqarıstan və Yunanıstanla danışıqlar aparırdı. Türkiyə və Gürcüstanla Azərbaycan arasında hökumətlərarası sazişlər imzalanmışdı. Lakin müəyyən müddəaların dəqiqləşdirilməsi üçün işçi qrupu bu ölkələrin nümayəndələri ilə də görüşlər keçirməli idi¹⁹.

ƏİBK marşrutu ilə bağlı qərarın qəbul olunmasında xarici neft şirkətlərinin tərəddüdünü artıran bir sıra amillər var idi. 1998-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və bu meyillərin ilin sonuna qədər davam etməsi neft şirkətlərini iri həcmli maliyyə qoyuluşundan çəkindirirdi.

Həmin ilin noyabrında Brent neftinin qiyməti 11, 86 dollara (1 barreli), Urals sortunun qiyməti isə 11, 25 dollara qədər ucuzlaşmışdı. Mütəxəssislərin fikrincə, dünya bazarında eyni meyillərin davam edəcəyi təqdirdə, gələnlərin il bir barrel neftin qiyməti 5 dollara düşə bilərdi. Bu durğunluğun hələ 10 ilə qədər hökm sürəcəyi proqnozlaşdırılırdı²⁰.

Digər tərəfdən, konsorsium üzvlərini narahat edən məsələ Azərbaycanın Xəzər sektorunda başqa neft müqavilələri üzrə aparılan kəşfiyyat işlərinin gözlənilən ümidləri doğrultmaması idi. Belə ki, “Qarabağ” və “Dan ulduzu” – “Əşrəfi” müqavilə sahələrində qazılmış 4 kəşfiyyat quyusu kommersiya əhəmiyyətli neft ehtiyatlarını aşkar etməmişdi. Buna görə də kifayət qədər neft ehtiyatları üzə çıxarılmadan dəyəri 3,5 milyard dollar qiymətləndirilən Bakı-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin neftlə tam doldurulması və rentabelliyyənin təmin olunması onlarda böyük şübhə yaradırdı.

Beləliklə, həmin dövrdə meydana çıxmış gerçəkliklər Bakı-Ceyhan marşrutunun xeyrinə işləmirdi. Maliyyə riskini əsas gətirən neft şirkətləri hər vaxtlar bu ideyanın həyata keçirilməsinə müqavimət göstərirdilər. Onların bu dəlilləri 1998-ci il oktyabrın 22-də Ağ evdə ABŞ administrasiyası nümayəndələrinin və iri neft şirkətləri rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilən müzakirələrdə həlledici rol oynadı. Görüşdə qərara alındı ki, hazırkı dövrdə Bakı-Ceyhan marşrutu kommersiya cəhətdən sərfəli hesab edilmir²¹. Çünki bunun üçün kəmərlə ildə azı 50 milyon ton neft axıdılmalıdır. Marşrutun kommersiya sərfəliliyinin təmin olunması üçün tədbirlər görüldükdən sonra Bakı-Ceyhan boru kəmərinin tikilməsinin mümkünlüyü qeyd edildi. ABŞ administrasiyası nümayəndələri bu şərtlər daxilində layihəyə gələcəkdə də dəstək verəcəklərini bildirdilər.

Bununla belə, Azərbaycan hökuməti öz mövqeyində qətiyyət göstərərək, geri çəkilmək fikrində deyildi. Baş nazir A.Rasizadə Bakı-Ceyhan boru kəmərinin tikiləcəyini

vurğulayaraq, layihənin iqtisadi göstəricilərinə dair intensiv danışıqların aparıldığını qeyd edirdi. Onun sözlərinə görə, Azərbaycan yenə də boru kəmərinin “sahibi” olmağı planlaşdırırdı. Bunun üçün isə kəmərin tikintisinin ən azı 50%-dən çoxunu maliyyələşdirmək məqsədilə zəruri maliyyə mənbələri tapmaq lazım idi²².

Vaşinqtonda neft şirkətlərinin iştirakı ilə qəbul olunmuş qərar Türkiyənin də ciddi etirazına səbəb oldu. Qonşu ölkənin xarici işlər naziri İsmayıl Cem oktyabrın 24-də yaydığı bəyanatında bildirirdi ki, “Qara dəniz boğazlarını Xəzər neftinin daşınması hesabına neft borusuna çevirməyin qarşısını almaq üçün Türkiyə beynəlxalq və milli qanunlar çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görəcəkdir”²³. Onun sözlərinə görə, hər il Bosfor və Dardanel boğazlarından 60 milyon ton neft daşıyan 4,5 min tankerin keçməsi İstanbul əhalisi və şəhər ekologiyasına böyük təhlükə törədirdi. Belə şəraitdə əlavə olaraq Xəzər neftinin həmin boğazlar vasitəsilə daşınması problemləri kəskin şəkildə artıracağına görə, Türkiyə hökuməti sərt texniki təhlükəsizlik tədbirləri görəcəyini vəd edirdi. Bu isə nəinki əlavə daşınmalara, həm də onların mövcud səviyyədə saxlanmasına çətinliklər yarada bilərdi.

Beləliklə, Türkiyə bu məsələdə ilk günlərdən ifadə etdiyi mövqeyini ardıcıl şəkildə qoruyurdu. Türkiyənin qətiyyətli mövqe tutması Azərbaycanın maraqları ilə uzlaşırdı. Birgə səylər ümumi mənafeələrin gerçəkləşməsinə yol açırdı. Bu baxımdan Ağ evdəki müzakirələrdən bir həftə sonra Ankarada imzalanmış sənəd mühüm rol oynadı.

Türkiyə Cümhuriyyətinin 75 illik yubileyi münasibətilə Ankarada keçirilən tədbirlərdə iştirak edən Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev, Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimov və ABŞ-ın energetika naziri B.Riçardson tərəfindən 1998-ci il oktyabrın 29-da Xəzər hövzəsi neftinin dünya bazarına Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə nəql olunmasını nəzərdə tutan “Ankara bəyannaməsi”nin imzalanması Əsas ixrac boru kəməri ilə bağlı gərgin müzakirələrin gətirdiyi dövrdə ciddi siyasi iradənin nümayişi idi. Məsələyə münasibət bildirən Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl vurğuladı ki, “tarixi sənəd olan bu bəyannamə Bakı-Tbilisi-Ceyhan magistral boru xəttini çəkmək əzmimizi bütün dünyaya bəyan edir”²⁴.

“Ankara bəyannaməsi”ni yüksək qiymətləndirən Prezident Heydər Əliyev bildirdi ki, iqtisadi maraqlar mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, sənədi imzalamış dövlət başçılarının siyasi iradəsi layihənin reallaşmasında vacib rol oynayır²⁵.

“Ankara bəyannaməsi”nin imzalanması Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun seçilməsində Bakı-Ceyhan variantına verilən ciddi siyasi dəstəyin ifadəsi idi. Sənədə imza atmış dövlətlər, xüsusilə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan səylərini birləşdirərək iqtisadi və geosiyasi maraqlarının qorunması sahəsində mühüm addım atdılar. Onların bu istiqamətdəki siyasəti ABŞ-ın güclü dəstəyi ilə müşayiət olunurdu.

Bununla belə, dünya bazarlarında neftin qiymətinin azalması meyillərinin davam etməsi neft şirkətlərini Bakı-Ceyhan boru kəmərinin tikintisinə qarşı çıxmağa sövq edirdi. Buna görə də həmin şirkətlər sırasında aparıcı rol oynayan “BP” Azərbaycan hökumətinə ƏİBK marşrutu barədə qərarın çıxarılması vaxtının təxirə salınmasını tövsiyə etmişdi. Şirkətlərin mövqeyi ilə əlaqədar olaraq boru kəməri marşrutu haqqında qərarın 1998-ci ilin dekabrındakı iclasda qəbul olunacağı artıq gözlənilmirdi²⁶.

ABƏŞ prezidentinin sözlərinə görə, bu, tranzit ölkələrlə - Türkiyə, Gürcüstan və Rusiya ilə danışıqların başa çatmaması ilə bağlı idi. Hələ də tranzit ölkələrdə vergiqoyma, tarif, hər üç marşrutun yekun qiyməti, habelə Əsas ixrac boru kəməri kompaniyasının yaradılması və fəaliyyətinə dair məsələlər öz həllini tapmamışdı.

Fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması üçün Azərbaycan hökuməti gərgin fəaliyyət göstərirdi. Noyabr ayında ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-a səfər edərək bu ölkə prezidentinin Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatları məsələləri üzrə müşaviri R.Morningstar və Ticarət Nazirliyinin xüsusi müşaviri Y.Kalitski ilə görüşlər keçirdi. Müzakirələr nəticəsində şirkətlərin hazırda 3,5-3,7 milyard dollar qiymətləndirdiyi Bakı-Ceyhan boru kəməri xərclərinin aşağı salınması üçün yaxşı imkanların olması barədə yekdil fikrə gəldi. ABŞ administrasiyası layihənin texniki məsələlərini qısa müddət ərzində həll etmək niyyətini bir daha təsdiqlədi²⁷.

Boru kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı əsas maneələrdən biri onun xarici neft şirkətləri tərəfindən çox baha qiymət-

ləndirilməsi idi. Konsorsium üzvlərinin fikrincə, xərcləri 3,7 milyard dollara çatan boru kəməri kommersiya baxımından özünü doğrulda bilməzdi. Məsələyə münasibət bildirən ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev qeyd edirdi ki, konsorsiumun qiymətlə bağlı bəyanatı gözlənilməz idi: "Bizim hesablamalarla müqayisədə rəqəm çox şişirdilmiş oldu. Hesablamalarımıza görə bu, təxminən 2,5 milyard dollar təşkil edirdi. Biz ABŞ hökuməti nümayəndələri ilə əlaqə yaratdıq və qərara gəldik ki, gerçək vəziyyəti görmək üçün Azərbaycan və ABŞ hökumətinin hesablamaları tutuşdurulmalıdır. Çox şad olduq ki, onların hesablamalarından sonra da bu rəqəm 2,4 milyard dollara bərabər oldu. Xərclərin 3,7 milyard dollar təşkil edəcəyini bildirən şirkətlərin nümayəndələrinə hesablamalarının səhv olduğunu göstərdik. Onlar bizimlə razılaşmağa məcbur oldular"²⁸.

Beləliklə, Əsas ixrac boru kəməri marşrutuna dair qərarın qəbul olunması gərgin müzakirələrlə müşayiət olunurdu. Tərəflər öz mövqelərini qorumağa çalışır, onu əsaslandırmaq üçün tutarlı dəlillər irəli sürürdülər. Azərbaycan və Türkiyənin Bakı-Ceyhan marşrutu ilə bağlı mövqeyi ABŞ hökuməti tərəfindən dəstəklənirdi. Lakin bütün tərəflərin geostrateji maraqlarına cavab verən bu marşrutun iqtisadi sərfəliliyini artırmaq üçün həm konsorsium üzvləri, həm Azərbaycan və Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən digər neft şirkətləri, həm də Türkiyə ilə ardıcıl danışıqlar aparılırdı.

Bakı-Ceyhan marşrutuna böyük maraq göstərən Türkiyənin rolu həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. Ankara əlve-

rişli tranzit tarifləri təklif etməklə xarici neft şirkətlərini bu xəttin üstünlüyünə inandıra bilərdi. Digər tərəfdən, konsorsiuma daxil olmayan şirkətlərin, o cümlədən Qazaxıstanda sərmayə yatıran iri firmaların maliyyə və hasilat potensialının Bakı-Ceyhan marşrutuna yönəldilməsi həmin variantın iqtisadi sərfəliliyini ciddi şəkildə artırardı. Buna görə də danışıqların gedişində bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı-Ceyhan marşrutuna geniş dəstək verən ABŞ hökuməti həm neft şirkətləri, həm də Türkiyə və Azərbaycan ilə intensiv müzakirələr aparır, tərəflərin ortaq məxrəcə gəlməsi üçün böyük diplomatik səylər göstərirdi. 1998-ci ilin dekabrında Türkiyə və Azərbaycana növbəti səfərindən sonra ABŞ Prezidentinin və dövlət katibinin xüsusi müşaviri R.Morningstar “Bakı-Ceyhan layihəsinin bölgə üçün geosiyasi cəhətdən çox vacib olmasının” şirkət rəhbərlərinə izah edildiyini vurğulamış və onların bu layihənin “arxasında duran siyasi reallıqları artıq duymağa, dərk etməyə başladıklarını” nəzərə çatdırmışdı²⁹.

Layihənin gerçəkləşməsində kommersiya maraqlarının təmin olunması üçün Türkiyənin neft şirkətləri ilə müzakirələrinin faydalı olacağını qeyd edən R.Morningstar boru kəməri tikintisinin maliyyələşdirilməsinə ABŞ-ın maliyyə qurumlarının, o cümlədən “Eksimbank”, Xaricdə İnvestisiyalar Qoyuluşu üzrə Korporasiya, Ticarət və İnkişaf Agentliyinin kredit ayırmağı planlaşdırdıqlarını bildirdi. Səfirin öz fikrini “geriyə yol yoxdur” – deyə tamamlaması

ABŞ hökumətinin məsələ ilə bağlı qəti mövqeyini ifadə edirdi. Bu mövqə ABŞ Prezidenti Bill Klintonun Bakı-Supsa neft boru kəmərinin açılışı münasibətilə göndərdiyi təbrik məktubunda birmənalı şəkildə əks olunurdu: "İlkin neftdən sonra, indi bizim iştirakımız Azərbaycandan başlayıb Gürcüstan vasitəsi ilə Türkiyənin Ceyhandakı Aralıq dənizi sahilinə gedəcək böyük boru kəmərinə yönəldiləcəkdir. Bu əsas ixrac boru kəməri Qərb-Şərqi dahlizinin əsil iqtisadi potensialını açmaq üçün açardır"³⁰.

Türkiyə ilə aparılan danışıqlarda da irəliləyişlər əldə edilirdi. 1999-cu ilin aprel ayında ARDNŞ-dən verilən məlumatlara görə, Qərb şirkətlərinin irəli sürdüyü tələbləri nəzərə alan Türkiyə hökuməti Bakı-Ceyhan boru kəmərinin tikintisinə 2,4 milyard dollardan artıq vəsaitin sərf olunacağı təqdirdə, əlavə xərclərin ödənilməsinə dair təminatın verilməsi şərti ilə razılaşmışdır³¹.

Bununla yanaşı, Türkiyə ilə daha əlverişli tranzit tariflərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə gərgin danışıqlar davam etdirilirdi. 1999-cu ilin ortalarında işçi qrupu bütün Bakı-Ceyhan marşrutu boyunca bir barrel neftin nəqli üçün 2,5-2,6 dollar həddində tarifi tətbiqinə dair müzakirələr aparırdı. Sərmayədarları razı salmağa çalışan Türkiyə danışıqların gedişində güzəştə gedərək tranzit tarifini tədricən 3,5-4 dollardan 2,6 dollaradək endirməyə razılıq vermişdi³².

Türkiyənin güzəştlərinə baxmayaraq, ABƏŞ üzvləri tarifi daha da aşağı salınması üçün təzyiqlərini davam etdirirdilər. Konsorsiumun prezidenti D.Vudvordun fikrincə, dünya bazarında 1 barrel neftin qiyməti 11-16 dollar

çərçivəsində qalarkən, tranzit tarifinin 2 dolları aşmaması Əsas ixrac boru kəmərinin kommersiya cəhətdən sərfəli olmasını şərtləndirirdi³³.

Göründüyü kimi, xarici neft şirkətləri bir-birinin ardınca yeni tələblər irəli sürür, boru kəməri marşrutunun seçilməsi ilə bağlı qərarın qəbul olunmasını ləngidirdilər. Bununla da ƏİBK –nın tikintisinə kapital ayırmaqdan çəkinən neft şirkətləri artan ixrac tələbatlarını ödəmək üçün Bakı-Supsa boru kəmərinin buraxılış qabiliyyətinin genişləndirilməsi təklifi ilə çıxış edirdilər. Qərb marşrutunun texniki təkmilləşdirilməsinə sərf olunan vəsait isə Azərbaycan tərəfindən ödənilməli idi. Buna görə də ABƏŞ-in bu təklifləri məqbul hesab edilmirdi. ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyevin fikrincə, mövcud boru kəmərlərinin gücünün artırılması “Bakı–Ceyhan layihəsi ilə bağlı danışıqlar prosesini poza bilərdi”³⁴.

Beləliklə, xarici neft şirkətlərinin müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti bütün diqqətini Bakı–Ceyhan marşrutuna yönəltdi. Bu layihənin həyata keçirilməsi üçün Türkiyə və neft konsorsiumunun üzvləri ilə mövqelərin uzlaşdırılması istiqamətində səylər davam etdirilirdi.

1999-cu il noyabrın əvvəllərində Ankarada başa çatmış danışıqların növbəti mərhələsindən sonra aydın oldu ki, Türkiyə yalnız boru kəmərinin öz ərazisindən keçən hissəsinin büdcədən artıq xərclərinin ödənilməsi ilə bağlı öhdəlik götürməyə razıdır. Kəmərin Türkiyə hissəsinin tikintisi 1,4 milyard dollar həcmində qiymətləndirilirdi. Boru xətti-

nin Azərbaycan və Gürcüstandan keçən hissəsinin inşasına sərflənəcək 1 milyard dollarlıq məbləğdən artıq vəsaitə təminatın verilməsi məsələsi açıq qalırdı³⁵.

Bir sıra ciddi fikir ayrılıqlarının olmasına baxmayaraq, danışıqlar prosesi irəliləyirdi. ABŞ-ın dəstəyinə arxalanan Azərbaycan və Türkiyənin böyük səyləri ilə danışıqları uğurla yekunlaşdırmaq mümkün oldu. Nəhayət, 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbulda keçirilən sammitinin gedişində “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş” imzalandı³⁶. Hər üç dövlətin prezidentləri – Heydər Əliyev, Eduard Şevardnadze və Süleyman Dəmirəl tərəfindən imzalanmış sənəd Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun seçilməsi ilə bağlı uzunmüddətli müzakirə və mübahisələrə son qoydu.

Eyni zamanda, həmin mərasimdə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkiyə və ABŞ prezidentləri tərəfindən imzalanmış “İstanbul bəyannaməsi” Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşası və fəaliyyətinə siyasi dəstəyin yeni ifadəsi oldu.

Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin imzaladığı hökumətlərarası saziş BTC-nin tikintisi və istismarı sahəsində ölkələrin əməkdaşlığı prinsiplərini, habelə sərmayədarlara verilən hüquqları müəyyənləşdirir.

Əsas sazişə əlavə olunmuş sənədlər sırasında Türkiyənin podratçı “Botas” şirkəti ilə sərmayədarlar arasında imzalanmış sazişi qeyd etmək lazımdır. Həmin sənədə

əsasən, “Botaş” şirkəti boru kəmərinin Türkiyə ərazisindən keçən hissəsini 1,4 milyard dollara tikərək, 15 may 2004-cü ilə kimi təhvil verməyi öhdəsinə götürürdü. Xərcələrin göstərilən məbləğdən artıq olacağı təqdirdə, əlavə məsrəflər Türkiyə hökuməti tərəfindən ödənilməli idi³⁷.

BTC-nin tikintisi haqqında sazişin imzalanması Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması perspektivlərini genişləndirdi və neft strategiyasının həyata keçirilməsində mühüm addım oldu. Sənəd “Əsrin müqaviləsi”nin və digər neft sazişlərinin daha intensiv şəkildə yerinə yetirilməsinə təkan verdi. Çünki karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına daha əlverişli şərtlərlə və təhlükəsiz şəraitdə nəql olunması Xəzər hövzəsindəki layihələrin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Əgər Qazaxıstan neftinin Rusiyanın Novorossiysk limanı vasitəsilə Aralıq dənizinə çatdırılması üçün bir barrel görə nəql xərcləri 4,16 dollar təşkil edirdisə, BTC ilə bir barrel neftin daşınma tarifi 2,58 dollar hesablanmışdı³⁸.

Bundan başqa, BTC-nin inşa edilməsi, ABŞ Prezidenti Bill Klintonun dediyi kimi, Avropa və Asiya arasında körpü yaradılmasında, regional əməkdaşlığın inkişafında və bölgə ölkələrinin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində yeni imkanlar açdı³⁹.

İstanbuldakı razılaşmalardan sonra layihənin həyata keçirilməsi üçün konkret məsələlərin həlli ilə bağlı danışıqlar prosesi sürətləndi.

2000-ci ilin fevralında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və ABŞ nümayəndələrinin iştirakı ilə İstanbulda başa çat-

mış danışıqlarda Gürcüstan ilə sərmayədar şirkətlər arasında sazişin mətni razılaşıdırıldı. Lakin Gürcüstan ərazisi ilə neftin tranzit tarifi haqqında məsələ həllini tapmamışdı⁴⁰.

1999-cu ildə İstanbulda BTC haqqında saziş imzalandıqdan sonra əsas ixrac marşrutunun öz əraziləri ilə keçəcəyinə əmin olan Gürcüstan danışıqların növbəti mərhələsində mövqelərini sərtləşdirərək bir sıra təkliflər irəli sürdü. Bu təkliflər boru kəmərinin təhlükəsizliyi, ekologiya məsələləri, marşrut boyu ərazilərdə torpağın satın alınması və tranzit tariflərini əhatə edirdi⁴¹.

Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan işçi qruplarının apardığı müzakirələr nəticəsində Gürcüstan digər tərəflərlə razılaşıaraq ilk üç təklifini geri götürdü. Lakin ölkənin iqtisadi cəhətdən zəifliyinə və tranzit imkanlarından daha çox yararlanmaq istəyinə əsaslanan Gürcüstan tranzit tariflərinin artırılmasında israr edirdi. Bu isə Əsas ixrac boru kəməri layihəsinin reallaşdırılması prosesini ləngidən yeni maneəyə çevrilmişdi.

Azərbaycan Respublikası boru xəttinin tikintisinə dair kommersiya sazişlərinin 2000-ci ilin aprel-may aylarında imzalanaraq, parlamentlər tərəfindən ratifikasiya olunmasına çalışırdı. Əks təqdirdə, bu gecikmə tikinti işlərinə başlanmasını bir ilə qədər ləngidə bilər və beləliklə, layihənin həyata keçirilməsi işlərinə daha böyük zərər vurardı.

Prezident Heydər Əliyevin 2000-ci il martın 22-23-də Gürcüstan səfəri gedişində tranzit tarifləri məsələsi ətraflı müzakirə olundu. Azərbaycan öz payına düşən tarifi bir hissəsini güzəştə getsə də, bu, Gürcüstanı qane etmədi.

Buna görə də tikinti işlərinə başlanılmanın sürətləndirilməsi və ləngimənin vura biləcəyi daha böyük zərərin qarşısının alınması məqsədilə Prezident Heydər Əliyev qətiyyətli addım ataraq, Azərbaycanın 40 illik tariflərini Gürcüstanla bağışladı. Məsələyə münasibət bildirən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “xahişləri nəzərə alaraq ölçdüm-biçdim, fikirləşdim və qərar qəbul etdim ki, Azərbaycan öz tariflərini Gürcüstanla verir və beləliklə də Gürcüstanla yenidən yardım edir. ...Bununla da məsələ həll olundu”⁴².

Heydər Əliyevin bu qərarı ilk baxışda Azərbaycanın iqtisadi mənafeələrinə zidd mövqe kimi görünə bilər, əslində, uzaqgörən, ölkənin və bütövlükdə regionun siyasi və iqtisadi inkişafı baxımından gələcəyə hesablanmış və həmin anda vəziyyətdən çıxış üçün cəsarətli və müdrik addım idi.

Azərbaycanın güzəşti sayəsində Gürcüstan 40 il ərzində neftin nəqlindən ən azı 2,1 milyard dollar gəlir əldə edəcəkdi. Yəni Gürcüstan büdcəsinə ildə 52,5 milyon dollar və yaxud o vaxtkı ölkə büdcəsinin 10%-ni təşkil edən vəsait daxil olacaqdı⁴³. Bu, Gürcüstanın iqtisadi inkişafına Azərbaycanın mühüm töhfəsi idi.

Eyni zamanda, Azərbaycan özünün iqtisadi və geosiyasi maraqlarının qorunması baxımından strateji əhəmiyyətli qərar qəbul etmişdi. Əvvəla, Azərbaycanın tranzitdən ildə 30 milyon dollar qiymətləndirilən gəlirdən məhrum olmasına baxmayaraq, layihənin sürətlə həyata keçirilməsi nəticəsində 40 ildə hasilatçı ölkə kimi dəfələrlə çox gəlir əldə edəcəkdi. Digər tərəfdən, Gürcüstan Azər-

baycanın Qərbə çıxışı üçün mühüm geosiyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. İqtisadi cəhətdən inkişaf edən Gürcüstanla strateji tərəfdaşlıq Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun idi. Azərbaycan neftinin Gürcüstan ərazisi ilə dünya bazarına daha əlverişli marşrutla daşınması və bu layihənin hər iki ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi təsiri nəticə etibarlı ilə onların geosiyasi mövqeyinin güclənməsinə və siyasi müstəqilliklərinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi.

Buna görə də təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə müxtəlif siyasi yönümlü ekspertlər tərəfindən Azərbaycanın tranzit tarifləri ilə bağlı qərarı ümumən ölkənin və regionun maraqları baxımından müsbət qiymətləndirilirdi⁴⁴.

Məhz bu razılaşmadan sonra BTC ilə bağlı danışıqlar prosesi daha dinamik xarakter aldı. Nəzərdə tutulduğu kimi, sənədlər paketi hazırlanaraq may ayının axırlarında ölkə parlamentlərinin təsdiqinə təqdim olundu.

Bu sənədlər paketi ardıcılıqla 2000-ci il mayın 26-da Azərbaycanda, mayın 31-də Gürcüstanda və iyunun 21-də Türkiyədə parlamentlər tərəfindən ratifikasiya edildi⁴⁵.

Əsas ixrac boru kəmərinin reallaşmasını praktiki istiqamətə yönəldən və uzunsürən gərgin danışıqların yekunu olaraq meydana çıxan həmin sənədlər paketinə 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda imzalanmış "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında saziş", bu sənədə əlavə olunmuş Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə

hökumətləri ilə əsas ixrac boru kəməri sərmayəçiləri arasında tranzit ölkə hökuməti ilə bağlanmış üç saziş, ixrac boru kəməri iştirakçıları ilə açarlı təhvil podratçısı arasında saziş və boru xəttinin Türkiyə hissəsinin müəyyən edilmiş vaxt və qiymət əsasında inşası və təhvilinə təminat verən Türkiyənin xəzinədarlıq katibliyinin zəmanət məktubu, habelə 1999-cu il 18 noyabr tarixli “İstanbul bəyannaməsi”, xam neftin nəqlinə dair sazişə dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında imzalanmış 2000-ci il 9 may tarixli protokol daxil idi⁴⁶.

Layihəyə maraqlı göstərən şirkətləri zəruri məlumatlarla təmin etmək və onun həyata keçirilməsinə əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə 2000-ci il mayın 29-da ARDNŞ tərəfindən yerli və xarici şirkətlər üçün təqdimat mərasimi keçirildi. Layihənin təqdimatında iştirak edən 31 xarici kompaniyanın 27-si Azərbaycanın irəli sürdüyü şərtlərlə boru kəmərinin tikintisi işlərinə qoşulmaq niyyətlərini bildirdilər⁴⁷.

Bununla belə, danışıqların sonrakı mərhələsində ABƏŞ-ə daxil olan neft şirkətləri arasında bir sıra məsələlər üzrə fikir ayrılığı meydana çıxdı. İşlərin ləngiməsinə səbəb ola biləcək həmin ziddiyyətli məqamlar Prezident Heydər Əliyevin 2000-ci ilin sentyabrında ABŞ-a səfəri zamanı Prezident Bill Klinton, dövlət katibi Madlen Olbrayt, Energetika Nazirliyi və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinin prezidentləri ilə görüşlərdə ətraflı müzakirə olundu və aradan qaldırıldı⁴⁸.

ARDNŞ ilə neft şirkətləri konsorsiumunun üzvləri arasında bütün şərtlərə dair razılıq əldə edildikdən sonra

sponsor qrupu yaradıldı. Bu isə layihənin daha sürətlə həyata keçirilməsi üçün mühüm qərar idi.

Aparılan gərgin müzakirələr BTC-nin tikintisinə dair texniki-kommersiya sənədlərinin oktyabr ayına qədər hazırlanmasına imkan verdi. Sənədlərin imzalanmasının ilk mərasimi 2000-ci il oktyabr ayının 17-də Bakıda keçirildi. Həmin gün Prezident Sarayında iki mühüm sənəd – “Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Əsas ixrac boru kəməri iştirakçıları arasında tranzit ərazisinə malik ölkənin hökuməti ilə saziş” və “Azərbaycan Respublikası hökuməti, ARDNŞ və Əsas ixrac boru kəmərinin digər iştirakçıları arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan xam neft kəməri layihəsinin mühəndis işləri və layihələşdirilməsi üçün maliyyələşdirmə və əməkdaşlıq sazişi ” imzalandı⁴⁹.

40 il müddətinə qüvvədə olması nəzərdə tutulan ilk sənəd tranzit ərazidə torpaqların istifadəsi, lisenziyaların verilməsi və s. texniki-təşkilati məsələlərin həlli qaydalarını tənzimləyirdi.

Layihənin həyata keçirilməsində kommersiya-hüquqi məsələləri nizamlayan ikinci saziş tariflərin müəyyən olunması, qoyulmuş vəsaitlərin qaytarılması, iştirakçıların neft kəmərinin ötürmə imkanlarından istifadə etmək ardıcılığı və yeni şirkətlərin gələcəkdə BTC-yə qoşulması mexanizmini, habelə səhmdarların iştirak payının bölgüsü və s. müddəaları əhatə edirdi.

Sazişə görə, sərmayəçilərin kəmərin tikintisinə sərf etdiyi kapitalın əvəzi tam ödənildikdən sonra BTC Əsas ixrac boru kəməri bütövlükdə Azərbaycanın mülkiyyətinə

verilir. Tikinti işlərinin yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası nümayəndəsinin sədrliyi ilə rəhbər komitə yaradılırdı. Layihədə şirkətlərin iştirak payı aşağıdakı kimi bölünürdü: ARDNŞ – 50%, “BP” – 25,41%, “Yunokal” – 7,48%, “Statoyl” – 6,37%, TPAO – 5,02%, “İtoçu” – 2,92%, “Remko” – 1,55%, “Delta Hess” – 1.25%⁵⁰.

Beləliklə, qeyd olunan sənədlərin imzalanması ilə ağır danışıqlar prosesinə yekun vurulur və ƏİBK-nin tikintisində başlamaq üçün hüquqi baza yaradılırdı.

Eyni məzmunlu sənədlər Azərbaycandan sonra ardıcıl olaraq oktyabrın 18-də Tbilisidə Gürcüstan hökuməti ilə, oktyabrın 19-da Ankarada Türkiyə hökuməti ilə imzalandı. Ankarada imzalanan sənədlər sırasına əlavə olaraq “Türkiyə hökumətinin maliyyə və iş icrası təminatı” və “Botaş” şirkəti ilə dəyişməz qiymətlə “açar təhvil” əsasında kəmərin Türkiyə hissəsinin mühəndis-layihə işləri və tikintisini həyata keçirmək barədə saziş” daxil idi⁵¹.

Sənədlərin imzalanmasını tarixi hadisə kimi qiymətləndirən Prezident Heydər Əliyev xüsusi vurğulayırdı ki, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin yaradılması dövlət neft strategiyamızın əsas hissəsini təşkil edir. Bütün təxribatlar, xaricdən bizə qarşı olan təzyiqlər heç bir nəticə vermədi. Son illər isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac neft kəmərinin çəkilməsinə qarşı müxtəlif təbliğatlar aparıldı, təxribat hərəkətləri edildi. Amma bizim iradəmiz, müstəqil demokratik Azərbaycanın iqtisadi, xarici siyasəti və dünyanın böyük dövlətləri, onların neft şirkətləri ilə əməkdaşlığı –bütün bunlar bizi bugünkü günə gətirib çıxardı”⁵².

Qeyd olunanlardan görünür ki, Əsas ixrac boru kəmərinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu barədə qərarın qəbul olunması ziddiyyətli mövqelərin üzvləşdiyi çətin danışıqlar prosesi ilə müşayiət olunub. Danışıqlar gedişində xarici neft şirkətlərinin, o cümlədən "BP"-nin mövqeyi böyük təkamül yolu keçib. Bu marşrutun seçilməsinə qarşı ciddi müqavimət göstərən "BP" şirkəti Azərbaycanın əzmkar fəaliyyəti və tərəfdaşları ilə səmərəli əməkdaşlığı nəticəsində geri çəkilərək, qarşılıqlı razılıqlar əsasında layihəni dəstəkləmək barədə qərar qəbul etdi. Bu baxımdan "BP"-nin nümayəndəsi və ABƏŞ-in prezidenti D.Vudvordun səndələrin Bakıdakı imzalanma mərasimində çıxışı diqqəti cəlb edir. O deyirdi: "Bu, bir həqiqətdir ki, boru kəməri marşrutunun özü kimi uzun və enişli-yoxuşlu bir yolda bizim müvəffəqiyyət qazana biləcəyimizə çoxları şübhə ilə yanaşmışlar... Biz, bu mərasimdə iştirak edən şirkətlər bu gün buraya ona görə yığışmışıq ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin kommersiya baxımından həyat qabiliyyətli layihə olduğuna inanırıq. Biz hesab edirik ki, layihənin reallaşdırılmasına çəkiləcək xərclərin, tikinti işləri qrafikinə və görülməli işlərin həcmində ümumi balans elə olacaq ki, bu layihə Cənubi Xəzərdən əsas neft ixracı marşrutu kimi cəlbədar olacaqdır.⁵³"

D.Vudvord layihənin gerçəkləşməsi yolunda Azərbaycan hökumətinin, xüsusilə Prezident Heydər Əliyevin rolunu yüksək qiymətləndirdi. O, Heydər Əliyevə müraciət edərək bildirdi ki, "bu layihənin reallığa çevrilməsi üçün sarsılmaz əzminə və bizim inamla sərmayə qoya biləcə-

yimiz demokratik, təhlükəsiz və sabit Azərbaycan yaradılmasına rəhbərliyinizə görə, biz xüsusi təbriklərimizi Sizə ünvanlamışıq. Bugünkü hadisələr Sizin neft strategiyanızın daha bir uğurudur və bu strategiya müstəqil Azərbaycan Respublikasının bundan sonra da inkişaf etməsinə və çiçəklənməsinə səbəb olacaqdır”⁵⁴.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının qətiyyətli mövqeyi və konstruktiv təklifləri tərəfdaşlarını inandırmış və kəmərin BTC marşrutu ilə çəkilməsinə dair qərarın qəbul olunmasına sövq etmişdi.

Yuxarıda göstərilən sənədlərin imzalanması boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı işlərin sürətlənməsinə yol açdı. ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyevin sözlərinə görə, BTC-nin 2004-cü ilin sonunda istifadəyə verilməsi ehtimal olunurdu⁵⁵.

Tikintisi 2,4 milyard dollar qiymətləndirilən boru kəmərinin Türkiyə hissəsinə 1,4 milyard dollar, Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən keçən hissələrə isə müvafiq olaraq 600 milyon və 400 milyon dollar xərclənməsi nəzərdə tutulurdu.

BTC ilə 1 barrel neftin nəqlinə görə müəyyən olunmuş 2,58 dollar tranzit tarifindən Gürcüstan ilk 5 il ərzində 1 barrelə 0,12 dollar, sonrakı 11 il müddətində 0,14 dollar və nəhayət, axırını 24 illik dövrdə 0,17 dollar almalı idi. Üçüncü mərhələdə tarifin dəyişdirilməsi istisna olunmurdu. Türkiyə isə öz növbəsində birinci mərhələdə bir barrelə görə 0,20 dollar, ikinci mərhələdə 0,30 dollar və üçüncü mərhələdə daha çox – 0,37 dollar əldə etməli idi⁵⁶.

Tranzit tariflərindən əldə olunacaq gəlirin qalan hissəsinin boru kəmərinin saxlanması, təmiri, kapital məsrəflərinin ödənilməsinə və s. sərf edilməsi planlaşdırılırdı.

Əsas ixrac boru kəmərinin idarəçiliyində həlledici səsə malik olmaq üçün Azərbaycan danışıqlar prosesinin ilk günlərindən 50%+1 səhmdən ibarət iştirak payına sahib olmağı əsas şərt kimi irəli sürmüşdü. Boru kəmərinin tikintisinə yatırılmış kapitalın tam ödənilməsindən sonra BTC ixrac kəməri Azərbaycan Respublikasının mülkiyyətinə və idarəçiliyinə keçməli idi⁵⁷.

Bu prinsipə əsaslanaraq 50%-lik paya yiyələnən Azərbaycan kəmərin tikintisi üçün nəzərdə tutulan 2,4 milyard dolların yarısını ödəməli olacaqdı. Lakin bunun üçün lazımı maliyyə vəsaiti olmadığına görə Azərbaycan ARDNŞ-ə malik payın bir hissəsini sponsor qrupuna daxil olmaq istəyən şirkətlərə satmağa hazır olduğunu bildirmişdi. Əvəzində həmin şirkətlər Azərbaycanın da payını maliyyələşdirməyi öhdələrinə götürməli idilər⁵⁸.

Azərbaycan bu məqsədlə Fransanın "TotalFinaElf", ABŞ-ın "Şevron" və layihəyə maraq göstərən bir sıra digər neft şirkətləri ilə danışıqlar aparırdı. Eyni zamanda, həmin dövrdə boru kəmərinin tikintisini həyata keçirmək üçün xüsusi kompaniyanın formalaşdırılması istiqamətində işlər görülürdü. Nəhayət, 2002-ci il avqustun 1-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin tikintisini yerinə yetirən "BTC Ko" kompaniyası yaradıldı⁵⁹.

Qısa müddət ərzində "BTC Ko" sponsorlar qrupuna bir sıra iri şirkətlər qoşuldular. Bilavasitə tikinti işlərinin

başlanması ərəfəsində İtaliyanın “Eni” (“Acip”-in törəmə şirkəti), Fransanın “TotalFinaElf” və Yaponiyanın “İNPEKS” şirkətləri “BTC Ko” kompaniyasına daxil oldular. Bununla da sponsorlar qrupunda iştirak payı aşağıdakı kimi bölüşdürüldü: “BP” – 32,6%, ARDNŞ – 25%, “Yunokal” – 8,9%, “Statoyl” – 8,71%, TPAO – 6,53%, “Eni” – 5%, “TotalFinaElf” – 5%, “İtoçu”- 3,4%, “İNPEKS” – 2,5%, “Delta Hess” – 2,36%⁶⁰.

Göründüyü kimi, BTC-nin sponsorlar qrupunda yalnız Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlər yox, həm də Qazaxıstanın “Kaşaqaqan” yatağında işləyən üç iri şirkət – “Eni”, “İNPEKS” və “TotalFinaElf” təmsil olunurdu. İştirakçılardan sırasının genişlənməsi və bu sıraya Azərbaycandan kənarında neft hasilatı ilə məşğul olan kompaniyaların qoşulması BTC Əsas ixrac boru kəmərinin iqtisadi baxımdan səmərəliliyinə və təhlükəsiz fəaliyyətinə inamın artmasını təsdiq edirdi. Eyni zamanda, “BTC Ko”-ya üzv şirkətlərin öz neftini bu kəmərlə nəql etmək üçün müvafiq güzəştlər əldə etməsi digər kompaniyaların bu marşrutu seçməsinə stimül verirdi.

Bununla belə, diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri bu idi ki, “Əsrin müqaviləsi”ndəki şirkətlərlə yanaşı, Xəzər hövzəsində neft hasilatına dair müqavilələrin iştirakçısı olan başqa firmaların “BTC Ko” kompaniyasına qoşulmasına baxmayaraq, Azərbaycanda ilk beynəlxalq dəniz neft müqaviləsinin üzvü olan Rusiyanın “LUKOyl” şirkəti Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin sponsorlar qrupuna daxil olmaqdan imtina etdi. Əlbəttə, “LUKOyl”-un bu

qərarı iqtisadi amillərlə deyil, Rusiyanın enerji siyasəti və geosiyasi maraqları ilə izah edilməlidir. Çünki əsas neft ixracı kəmərinin öz ərazilərindən keçməsinə çalışan Rusiya hökuməti başqa marşruta iqtisadi və siyasi dəstək vermək niyyətində deyildi. Buna görə də “LUKOyl”-un BTC-yə qoşulmasının qarşısı alındı.

Sponsorlar qrupunun yeni tərkibinə nəzər salarkən, ARDNŞ-in iştirak payının 50%-dən 25%-ə qədər azalması diqqəti cəlb edir. Bunun səbəbi, qeyd edildiyi kimi, boru kəmərinin tikintisi üçün iştirak payına mütənasib şəkildə maliyyə vəsaiti ayrılmasının çətinliyi ilə bağlı idi. Azərbaycan öz payının bir hissəsini başqa şirkətlərə satmaqla əlində saxladığı iştirak payının maliyyələşdirilməsi məsələlərini həll etmək məqsədi güdüdü.

Əsas ixrac boru kəmərinə ARDNŞ-in iştirakının maliyyə təminatı mexanizmi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin iştirak payının maliyyələşdirilməsi haqqında” 30 iyul 2002-ci il tarixli Fərmanında öz əksini tapdı⁶¹.

Fərmanda qeyd olunurdu ki, ARDNŞ-in BTC-də “25 faiz həcmində iştirak payının 70 faizinə yaxın hissəsinin layihənin digər iştirakçıları ilə birgə xarici maliyyə-bank qurumlarından kreditin cəlb edilməsi yolu ilə, qalan hissəsinin isə dövlətin daxili imkanları hesabına maliyyələşdirilməsi” məqbul hesab edilsin.

Eyni zamanda, sənəddə xarici maliyyə-bank qurumlarından alınacaq kreditin müqabilində ARDNŞ-in əvəzinə

həmin kredit vəsaiti üzrə zəmanət təqdim etdiklərinə görə, “BP”, “Statoyl” və “Yunokal” şirkətlərinə BTC-nin fəaliyyətə başlamasından sonra Azərbaycanın mənfəət neftinin 2 milyon barrelinin verilməsi qərara alınır.

Digər tərəfdən, Fərmanda Azərbaycanın daxili imkanları hesabına maliyyələşməni həyata keçirmək məqsədilə Milli Bankda neft müqavilələri üzrə ödənilmiş bonusların yığıldığı hesabdan 118 milyon dolların Dövlət Neft Fonduna köçürülməsi və ARDNŞ –in BTC-dəki 25 faizlik iştirak payının 30 faizə yaxın hissəsinin bütünlüklə Dövlət Neft Fondu tərəfindən maliyyələşdirilməsi barədə tapşırıq verilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən dövr ərzindəki inflyasiya və tikinti işləri ilə bağlı dəqiqləşdirmələr nəticəsində 2002-ci ildə BTC-nin inşası 2,95 milyard dollar, kredit şəklində alınacaq bank faizləri ilə birlikdə isə 3,3 milyard dollar həcmində qiymətləndirilirdi⁶².

Yeni hesablamalara əsasən, Azərbaycanın BTC-dəki 25 faizlik payına uyğun olaraq ödəyəcəyi 750 milyon dolların 250 milyon dolları (təxminən 30%-i) dövlətin daxili imkanları, 500 milyon dolları isə (70%-ə yaxını) beynəlxalq banklardan alınmış kreditlər hesabına təmin olunmalı idi⁶³.

Sponsorlar qrupunun formalaşması və maliyyə mənbəyinin müəyyənəşdirilməsi ƏİBK-nın tikintisinə başlanılmasını sürətləndirməyə imkan verirdi. Eyni zamanda, dünya bazarlarında neftin qiymətinin artması neft şirkətlərini ruhlandırır, layihənin həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yaradırdı. Belə ki, 2000-ci ilin payızında neftin bir barrelinin qiyməti 35 dollara qədər artaraq son on ildə ən

yüksək həddə çatmışdı⁶⁴. Lakin sonrakı dövrdə qiymətlər aşağı düşsə də, 2001-ci ilin yayında 25 dollar ətrafında sabitləşmişdi və tədricən bahalaşma müşahidə olunurdu⁶⁵.

Belə şəraitdə müzakirələrin başa çatması və zəruri sənədlərin imzalanmasından sonra 2002-ci ilin sentyabrın 18-də Bakının yaxınlığındakı Səngəçal qəsəbəsində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəmərinin təməlqoyma mərasimi keçirildi⁶⁶. Kəmərin Azərbaycan ərazisindəki hissəsini Yunanistanın CCIC kompaniyası, Gürcüstan hissəsini isə fransız-amerikan aliyansı SPIE/Petrofac inşa edəcəkdi.

Beləliklə, səkkizillik müzakirələrdən və hazırlıq işlərindən sonra Azərbaycan neftini dünya bazarına çatdırmaq üçün mühüm iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətə malik olan Əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinə başlandı.

BTC-nin inşası üçün tələb olunan maliyyə vəsaitinin 30%-ni səhmdar şirkətlərin, 70%-ni isə beynəlxalq maliyyə-bank təşkilatlarından cəlb ediləcək kreditlər hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. Sponsorlar qrupuna daxil olan səhmdar şirkətlər 2003-cü ilin may ayına qədər Əsas ixrac boru kəmərinin tikintisini öz vəsaitləri hesabına maliyyələşdirdilər⁶⁷. Xarici neft şirkətləri və tranzit ölkələrlə bütün razılaşmalar əldə edildikdən sonra gözlənilmədən kəmərin maliyyə mənbələri ilə bağlı yeni maneələr ortaya çıxdı. Beynəlxalq maliyyə qurumları ilə aparılan danışıqlar nəticə vermədiyinə görə, nəzərdə tutulan kreditlərin alınması ləngiyirdi. Bu isə tikintinin dayandırılmasına səbəb ola bilərdi.

Həmin dövrdə bir sıra QHT şəbəkəsinin BTC əleyhinə kampaniyaya başlaması da xarici bank və kredit qurumlarının qərar qəbulunda tərəddüd göstərməsinə təsir etmişdi. Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanda “yaşıllar hərəkatı” adı ilə çıxış edən bəzi qruplar və qeyri-hökumət təşkilatları BTC layihəsinin ətraf mühitə ziyan vuracağını iddia edərək, Əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinə mane olmağa çalışırdılar. Boru kəmərinin Borjomi mineral su mənbələrinə yaxın ərazilərdən keçdiyini əsas götürən Gürcüstanın bir sıra QHT-lərinə Azərbaycandakı müəyyən həmkarları da dəstək verirdilər. Lakin layihə ekoloji təhlükəsizliyə dair bütün tələblərə uyğun şəkildə hazırlandığı üçün irəli sürülən iddiaların əsası yox idi. Məsələnin mahiyyəti daha çox beynəlxalq və regional dairələrin iqtisadi və geosiyasi maraqları ilə bağlı idi. Eyni zamanda, bu prosesdə erməni lobbisinin təsiri altında olan xarici QHT-lərin fəallığı özünü göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə “BTC Ko”-nun baş meneceri M.Tausend bildirirdi ki, bu QHT-lərin böyük əksəriyyətinin boru kəmərinin keçdiyi ölkələrə aidiyyəti yoxdur. O qeyd edirdi: “Buna görə də belə bir sual yarana bilər: Onlar regionda legitim əsaslarla kimi təmsil edirlər, yəni yerli ictimai fikrə onların aidiyyəti varmı?”⁶⁸

Beynəlxalq sponsor qrupunun nümayəndəsi M.Tausendin bu sualının meydana çıxması əsaslı səbəblərlə bağlı idi. Regionun iqtisadi və geosiyasi mənzərəsini dəyişməyə yönəlmiş layihəyə qarşı davamlı mübarizə aparan dairələr, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi inkişafından təşviş

keçirən Ermənistan və erməni lobbisi artıq tikintisi vüsət almış BTC-nin inşasını dayandırmaq yolunda son cəhdlərini göstərirdilər. Bunun üçün ekoloji təhlükəsizlik pərdəsi altında QHT-lərin fəaliyyətindən istifadə olunur və beynəlxalq ictimai fikri çaşdıraraq, maliyyə korporasiyalarına təzyiqləri artırmaqla onları layihəyə kredit ayırmaqdan çəkəndirməyə çalışırdılar.

Lakin bankların gözləmə mövqeyini yalnız QHT-lərin etirazı ilə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Həmin dövrdə Qərbi ekspertlərinin qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq maliyyə-bank dairələri də dünya neft bazarındakı proseslərə öz təsir imkanlarını artırmaq, "BP" və s. transmilli şirkətlərdən müəyyən güzəştlər qoparmaq məqsədilə QHT-lərin hay-küyündən istifadə edir, danışıqları uzadır və özləri üçün daha əlverişli şərtlərə nail olmağa səy göstərirdilər.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası BTC layihəsinin ətraf mühitə və sosial sferaya təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə sənədi 2003-cü il iyunun 12-də 120 gün müddətinə ictimai müzakirəyə təqdim etdilər. Oktyabrın 12-də müzakirələr başa çatdıqdan sonra həmin maliyyə qurumları layihəyə kreditin ayrılması ilə bağlı qərar qəbul etməli idilər⁶⁹.

Bütün maneələrə və təzyiqlərə baxmayaraq, "BTC Ko" layihənin həyata keçirilməsində qətiyyətli mövqe tuturdu. "BP"-nin Azərbaycandakı ofisinin rəhbəri D.Vudvord 2003-cü ilin yayında bəyan etdi ki, əgər beynəlxalq maliyyə qurumları həmin ilin sonuna qədər layihə üçün nəzərdə tutulan xərclərin 70%-ni təşkil edən 2 milyard dollar

həcmində krediti verməsələr, səhmdar şirkətlər tikintinin davam etdirilməsi məqsədilə öz maliyyə vəsaitlərini sərf edəcəklər. Onun sözlərinə görə, şirkətlər cari ildə işlərin davam etdirilməsi üçün 700-800 milyon dollar ayırmağı qərara almışdılar⁷⁰.

Beləliklə, maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsinə baxmayaraq, BTC-nin tikintisi dayandırılmamışdı. Bütün imkanlarını toplayaraq işlərini davam etdirən şirkətlər maliyyə təşkilatlarının oktyabr-noyabr aylarında qəbul olunacaq qərarını səbirsizliklə gözləyirdilər.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası müstəqil ekspertlərlə birgə BTC layihəsinin ekologiyaya təsiri məsələlərini, xüsusilə Borjomi (Gürcüstan) sahəsi ilə əlaqədar irəli sürülən ittihamları dərindən araşdıraraq, Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun bütün ekoloji standartlara cavab verən “ən əlverişli” variant olduğunu təsdiqlədi⁷¹.

Bütün araşdırmalar yekunlaşdıqdan sonra beynəlxalq maliyyə qurumlarının BTC-nin tikintisini maliyyələşdirməsi yolunda son maneələr aradan qaldırıldı. Noyabrın 4-də Dünya Bankının Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, bir həftə sonra isə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin maliyyələşdirilməsi üçün hər biri 250 milyon dollar, yəni birlikdə 500 milyon dollar məbləğində kredit ayrılması haqqında qərar qəbul etdilər⁷². Bununla da layihənin həyata keçirilməsinin daha da sürətlənməsi sahəsində yeni imkanlar açılırdı. Dünyanın iki nəhəng maliyyə-bank təşkilatının BTC-ni dəstəkləməsi digər maliyyə-kredit qurumlarının

da mövqeyinə müsbət təsir göstərdi. Boru kəməri layihəsinə kredit ayıran təşkilatların sırası sürətlə genişləndi.

Maliyyəlaşmə sazişlərinin hazırlanması ilə bağlı işlər gərgin qrafik çərçivəsində yerinə yetirildi və bir neçə aya başa çatdırıldı. Nəhayət, 2004-cü il fevralın 3-də Bakıda BTC Əsas ixrac boru kəməri tikintisinin maliyyələşdirilməsinə dair sazişlərin imzalanma mərasimi keçirildi.

Saziş toplusuna Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə hökumətləri və maliyyə-kredit qurumlarından ibarət 78 tərəfin imzaladığı 208 müxtəlif sənəd daxil idi⁷³. Bu sənədlərin imzalanması ilə BTC-nin maliyyəlaşmə məsələləri tamamilə həll olundu.

Tikintisi 2,95 milyard dollar qiymətləndirilən Əsas ixrac boru kəmərinin doldurulması üçün lazım olan neftin qiyməti və alınan borcların faizi də daxil olmaqla ümumi xərcləri 3,6 milyard dollar təşkil edirdi. Həmin vəsaitin 30 faizi (təxminən 1 milyard dollar) səhmdarların öz hesabına, 70 faizi isə (təxminən 2,6 milyard dollar) üçüncü tərəfin kreditləri hesabına maliyyələşdirilirdi⁷⁴.

Artıq qeyd edildiyi kimi, cəlb olunan kreditin 500 milyon dollarını Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası birlikdə ayırırdı. Bundan başqa, 1 milyard 166 milyon dollar ABŞ, Yaponiya, İtaliya, Belçika və Hollandiyanın bank və ixrac kredit agentlikləri tərəfindən verilirdi. Nəhayət, 923 milyon dollar həcmində qalan vəsait isə boru kəmərinin səhmdarları olan "BP", "Statoyl", "Konoko-Fillips" və "Total" şirkətlərinin hesabına təmin olunurdu.

Uzun müddət ərzində müxtəlif təzyiqlərə və maliyyə risklərinə məruz qalan BTC-nin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı aparılan işlərə yekun vurulması tikintinin daha da sürətlənməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İmzalanma mərasimində qeyd edildi ki, layihə üzrə işlərin 50 faizindən çoxu yerinə yetirilmişdir və boru kəmərinin tikintisi 2005-ci ilin əvvəllərində istismara hazır olmaq qrafikinə uyğun şəkildə davam etdirilir.

İmzalanma mərasimində çıxış edən ARDNŞ-in prezidenti N.Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin iştirakçıları adından xüsusi təklif irəli sürdü. O, bu layihənin işlənilməsi üçün hazırlanmasında və həyata keçirilməsində müstəsna xidmətlərini nəzərə alaraq, Əsas ixrac neft boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi haqqında qərarın qəbul edildiyini bildirdi və həmin təşəbbüsə dəstək verilməsini xahiş etdi ⁷⁵.

Beləliklə, iki ildən artıq müddətdə aparılmış geniş monitorinq, boru kəmərinin ekologiyaya və sosial mühitə təsirinin dərinəndən araşdırılması, bəzi xarici dairələrin, o cümlədən erməni lobbisinin ardıcıl təzyiqinin aradan qaldırılması ilə müşayiət olunan intensiv danışıqlar nəticəsində BTC-nin maliyyələşdirilməsi üzrə sənədlər hazırlanaraq imzalandı. Bununla da region üçün xüsusi strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Əsas ixrac neft boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi prosesi yekun mərhələsinə qədəm qoydu.

Tikinti işlərinin gedişində meydana çıxan müəyyən texniki məsələlər layihənin qrafiklə nəzərdə tutulan müddətinin uzanmasına səbəb olsa da, 2005-ci ilin may ayında

boru kəmərinin Azərbaycan hissəsində inşa işləri başa çatdırıldı. Nəhayət, 2005-ci il mayın 25-də Səngəçal terminasında BTC Əsas ixrac neft boru kəmərinin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin açılış mərasimi keçirildi⁷⁶.

Mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə birlikdə Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdət Sezər, Gürcüstan Prezidenti Mixeil Saakaşvili, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Ukrayna, Yaponiya, Norveç və başqa ölkələrin nümayəndələri iştirak edirdilər.

Beynəlxalq əhəmiyyətli boru kəmərinin tikintisində meydana çıxan maneələrin dəf olunduğunu vurğulayan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev qeyd etdi ki, "Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan birliyi, ABŞ-ın bu layihəyə və ümumiyyətlə, bütün enerji layihələrinə verdiyi dəstək, "BP" şirkəti başda olmaqla xarici şirkətlərin çox səmərəli fəaliyyəti, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin fəaliyyəti imkan verdi ki, biz bu əfsanəni reallığa, gerçəklilyə çevirək"⁷⁷.

ABŞ, Fransa, Ukrayna prezidentlərinin, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və Norveçin baş nazirlərinin BTC-nin istifadəyə verilməsi münasibətilə Azərbaycan Prezidentinə təbrik məktubları göndərmələri bu hadisənin regional çərçivədən çıxaraq, daha böyük qlobal əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərirdi. ABŞ Prezidenti Corc Buş öz məktubunda qeyd edirdi: "Birləşmiş Ştatlar BTC boru kəmərinin davamlı şəkildə dəstəkləmişdir, çünki biz inanırıq ki, layihə qlobal enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirəcək, iştirakçı ölkələrin enerji müxtəlifliyini gücləndirəcək, regional əmək-

daşlığı təşviq edəcək və beynəlxalq sərmayə imkanlarını genişləndirəcəkdir”⁷⁸.

BTC-nin fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın neft ixracı imkanlarını artırmaqla yanaşı, tranzit ölkə kimi də regionda mövqelərinin möhkəmlənməsinə şərait yaradırdı. Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin Avropaya nəql olunmasında Azərbaycan marşrutu əhəmiyyətli rol oynaya bilərdi. Mərəsimdə çıxış edən Prezident Nursultan Nazarbayev həmin dövrdə Azərbaycan ərazisi ilə 3 milyon tondan çox Qazaxıstan neftinin daşındığını qeyd edərək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin bu ölkənin ixrac potensialının artırılmasına xidmət edəcəyini bildirdi⁷⁹. O, BTC-ni Qazaxıstan neftinin ixracı üçün “çox mühüm variantlardan biri” kimi qiymətləndirirdi⁸⁰.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi layihənin reallaşması yolunda ciddi addım oldu. Ceyhanadək bütün kəmərin doldurulması üçün boru xəttinə 10 milyon barrel neft vurulmalı idi. Hesablamalara görə, bu prosesin 6 aydan sonra başa çatması nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, Azərbaycan neftinin Ceyhan limanında tankerlərə doldurulması 2005-ci ilin dördüncü rübündə gözlənilirdi⁸¹.

Boru kəmərinin neftlə doldurulmasının başlanılmasına baxmayaraq, Türkiyə ərazisində onun tikintisi ləngiyirdi. Bu işə tikinti xərclərinin artmasına səbəb olmuşdu. Təsədüfi deyil ki, Türkiyənin “Botaş” şirkəti əlavə xərclərin ödənilməsi tələbi ilə səhmdarlara qarşı 400 milyon dollar həcmində iddia irəli sürmüşdü⁸².

Lakin BTC-nin istifadəyə verilməsinin ləngiməsi səhmdarlara daha çox ziyan vururdu. Çünki bahalı dəmiryolu daşımaları ilə yanaşı, Şimal ixrac boru kəmərinə Azərbaycan neftinin Rusiya nefti ilə qarışması nəticəsində ABƏŞ üzvlərinin maliyyə itkilərinə məruz qalması labüdü idi. Belə ki, 2006-cı ilin aprel ayında dünya bazarında Azəri Light neftinin bir barrelinin qiyməti 69, 29 dollar idisə, Azərbaycan və Rusiyanın qarışıq Urals sortu 63,82 dollara satılırdı⁸³. Göründüyü kimi, bir barreldə qiymət fərqi 5 dollardan çox idi.

Buna görə də marşrutun bütün hissələrinin tezliklə istifadəyə verilməsi səhmdarların və hər üç ölkənin maraqlarına uyğun idi. Nəhayət, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil edilən Azərbaycan nefti 2006-cı il mayın 28-də Əsas ixrac boru kəməri ilə Ceyhan terminalına çatdı. Bu münsibətlə Azərbaycan xalqına müraciətində Prezident İlham Əliyev qeyd edirdi: “Vaxtilə əfsanə kimi görünən bu layihə artıq gerçəklikdir... Çox əlamətdar hadisədir ki, Azərbaycan neftinin Ceyhan terminalına daxil olması Respublika Gününə təsadüf etdi. Bu hadisə də böyük rəmzi xarakter daşıyır. Çünki Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin rolu danılmazdır və çox əhəmiyyətlidir”⁸⁴.

Beləliklə, tikintisi uğrunda Azərbaycanın gərgin mübarizə apardığı və neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri fəaliyyətə başladı. “Mərkəzi Azəri” platformasından çıxarılmış neftlə yüklənmiş ilk tanker iyunun 4-də Ceyhan limanından yola düşdü.

İyulun 13-də Ceyhan terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə BTC-nin istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Açıış mərasimində çıxış edən “BP” şirkətinin prezidenti C.Braun bildirdi ki, “4 milyard dollarlıq sərmayənin qoyulması nəticəsində başa çatan” bu layihə “12 illik işin nəticəsidir”⁸⁵.

İştirakçılar tərəfindən tarixi əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirilən BTC-nin inşası və idarə olunması məqsədilə yaradılmış “BTC Ko” şirkətinin tərkibində həmin dövr ərzində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir. Boru kəməri istifadəyə verildiyi vaxtda onun səhmdarları sırasına aşağıdakı şirkətlər daxil idi: “BP” (30,1%), ARDNŞ (25%), “Şevron” (8,9%), “Statoyl” (8,71%), TPAO (6,53%), “Eni” (5%), “Total” (5%), “İtoçu” (3,4%), “İnpeks” (2,5%), “Konoko Fillips” (2.5%), “Amerada Hess” (2.36%)⁸⁶.

Göründüyü kimi, həmin vaxta qədər səhm paylarını sərfəli qiymətə satan “Yunokal” və “Remko” şirkətləri “BTC Ko”-nun səhmdarları sırasından çıxmışdılar. Lakin Əsas ixrac boru kəmərinin kommersiya əhəmiyyətini qiymətləndirərək, onun səhmlərini əldə edən şirkətlərin sayı daha çox və təmsil etdikləri coğrafiyanın məkanı daha geniş idi. Müxtəlif şirkətlərin kommersiya maraqlarına uyğun olaraq səhmdarların tərkibində dəyişikliklər sonrakı dövrdə də baş verirdi. Belə ki, Hindistanın ONGC şirkəti 2012-ci ilin sonunda “Amerada Hess” şirkətinin payını alaraq səhmdarlar qrupuna daxil oldu⁸⁷.

Yuxarıda qeyd edilən şirkətlərdən beşi – “Şevron”, “Eni”, “Total”, “İnpeks” və “Konoko Fillips” Xəzər dənizi-

nin Qazaxıstan sektorunda fəaliyyət göstərirdilər. Bu isə Qazaxıstan neftinin də BTC ilə daşınması perspektivlərini daha da artırırdı. Xarici şirkətlərlə Qazaxıstan hökumətinin BTC-nin nəqlətmə imkanlarından istifadə olunması ilə bağlı maraqlarının üst-üstə düşməsi bu ölkə neftinin tranzitinə dair Azərbaycan-Qazaxıstan danışıqlarının uğurla nəticələnməsini şərtləndirirdi.

İki ölkə nümayəndələrinin apardığı danışıqların yekunu olaraq 2006-cı il iyunun 16-da Almatıda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev "Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan Respublikasından Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında" müqavilə imzaladılar⁸⁸.

Müqavilə hər iki dövlətin geosiyasi və geoiqtisadi mənaflərinə uyğun idi. Qazaxıstan hasil etdiyi neftin dünya bazarlarına ixracı üçün marşrutların şaxələnməsinə nail olur, Rusiya və Çin istiqamətləri ilə yanaşı, Azərbaycan əraziləri ilə üçüncü yola çıxış imkanı qazanırdı. Azərbaycan isə Avropa ilə Mərkəzi Asiya arasında tranzit ölkə mövqelərini möhkəmləndirir, BTC-nin potensialından daha uzun müddətə və səmərəli istifadə olunması imkanlarını genişləndirirdi. Bu, eyni zamanda regional əməkdaşlığın güclənməsinə müsbət təsir göstərən addım idi.

Azərbaycan parlamenti müqaviləni 2006-cı ilin oktyabrında təsdiq etsə də, Qazaxıstanda bunun üçün iki ilə

yaxın vaxt tələb olundu. Nəhayət, 2008-ci ilin aprel ayında Qazaxıstan parlamenti müqavilənin təsdiq olunması haqqında qərar qəbul etdi⁸⁹.

Beləliklə, əsas 2002-ci ilin sentyabrında qoyulmuş BTC Əsas ixrac boru kəməri nəinki Azərbaycan, eləcə də Xəzər hövzəsi ölkələri neftinin dünya bazarlarına çatdırılmasında böyük rol oynamaq imkanı qazandı. Texniki göstəricilərə görə, bu tipli layihələr sırasında fərqlənən BTC-nin uzunluğu 1768 km-dir. Boru kəmərinin 443 km-i Azərbaycan, 249 km-i Gürcüstan və 1076 km-i Türkiyə ərazisindən keçir. Marşrut boyunca quraşdırılmış 8 nasosun 2-si Azərbaycanda, 2-si Gürcüstanda, 4-ü isə Türkiyədə yerləşdirilmişdir. Kəmər ildə 50 milyon ton, sutkada isə 1 milyon barrel xam neft nəql etmək qabiliyyətinə malikdir⁹⁰.

Boru kəməri istifadəyə verilsə də, podratçı “Botaş” şirkətinin smetadan artıq tikinti xərclərinin ödənilməsi ilə bağlı səhmdarlar qarşısında qaldırdığı məsələ açıq qalırdı. 2006-cı ildə mətbuat orqanlarında Türkiyə şirkətinin 400 milyon dollar həcmində kompensasiyanın ödənilməsi tələbi haqqında məlumat verilməsinə baxmayaraq, 2007-ci ilin dekabrında “Botaş” şirkəti kəmərin səhmdarlarına qarşı rəsmi surətdə 16,5 milyon dollarlıq iddia ilə bağlı müraciət göndərmişdi. İddiaya görə, “BTC Ko”-dan işin təhvilə haqqında müqaviləyə əsasən, 9,8 milyon dollar və işin gecikdirilməsi nəticəsində dəyən ziyanla bağlı 6,7 milyon dollar ödənilməsi tələb olunurdu. “Botaş” 2011-ci ilə qədər bir neçə dəfə məsələ ilə bağlı arbitraj məhkəməsinə müraciət edəcəyini bildirsə də, bu addımı atmamışdı⁹¹.

Nəhayət, 2012-ci il iyulun 17-də “Botaş” ilə “BTC Ko” arasında mübahisəli məsələnin həllinə dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, “BTC Ko”-dan “Botaş” şirkətinə 9,8 milyon dolların ödənilməsi, hər iki tərəfin bütün iddialarından şərtsiz imtinası və “Botaş”-ın Türkiyə hökumətini “zəmanət” öhdəliyindən azad etməsi barədə razılıq əldə olundu⁹².

Beləliklə, 5 ildən artıq davam edən mübahisə qarşılıqlı razılaşma əsasında məhkəməsiz həll edildi. Podratçıya ödənilən məbləğin həcmi isə ilkin səsəndirilən rəqəmdən dəfələrlə kiçik idi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan neft strategiyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Xəzər dənizində hasil olunan böyük neftin daha əlverişli marşrutla birbaşa dünya bazarına çatdırılması üçün geniş imkanlar açıldı. Bu isə ölkənin iqtisadi potensialının stimullaşdırılması və sürətli inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, uzun illər ərzində kəskin xarakter almış sosial problemlərin həlli sahəsində ciddi addımlar atmaq üçün tamamilə yeni şərait yarandı.

BTC regional iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsinə, siyasi əlaqələrin genişlənməsinə və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilir.

Şərq-Qərb enerji-nəqliyyat dəhlizinin inkişafında mühüm yer tutan BTC-yə yalnız Azərbaycan neftinin deyil, eləcə də Mərkəzi Asiya ölkələrinin – Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin də Qərb bazarlarına çıxarılmasında

əhəmiyyətli tranzit rolu ayrılır. Bununla da BTC Əsas ixrac boru kəməri həm Azərbaycanın, həm də layihənin əhatə etdiyi region ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasında güclü vasitəyə çevrilib. Göstərilən amillər Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafını və geostrateji mövqelərinin güclənməsini şərtləndirərək, ölkənin siyasi müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə əlavə stimül verdi. Bununla yanaşı, Əsas ixrac boru kəmərinin tədricən öz fəaliyyətini genişləndirməsi ilə Xəzər regionu ölkələrindən neft idxal edən dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinə töhfəsini də qeyd etmək lazımdır.

2006-cı ilin yayında istifadəyə verilən BTC indiyədək “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsində və Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasında mühüm rol oynayıb. Amma kəmərlə ixrac olunan neftin həcmi tədricən artsa da, onun nəqlətmə imkanlarından tam istifadə olunmayıb. 2012-ci ildə BTC boru kəməri ilə təxminən 28 milyon ton, 2013-cü ildə isə 33 milyon ton neft ixrac edilib⁹³. Bütövlükdə isə BTC fəaliyyətə başladığı vaxtdan 2014-cü ilin iyun ayının 1-dək kəmərlə 247,4 milyon ton neft nəql olunub⁹⁴. Bu isə orta hesabla ildə 29 milyon ton xam neftin ixrac edilməsi deməkdir.

Göründüyü kimi, BTC ilə ötürülən neftin həcmi boru xəttinin ixrac potensialından çox aşağıdır. Ona görə də kəməre Mərkəzi Asiya ölkələrindən gətirilən neftin vurulması onun buraxılış qabiliyyətindən maksimum yararlanmağa imkan verərdi. Baxmayaraq ki, 2010-cu ildən etibarən BTC ilə türkmən nefti ixrac edilir, onun həcmi elə də böyük

deyil. 2010-cu ildə Ceyhana 1,3 milyon ton, 2011-ci ildə isə 2,1 milyon ton Türkmənistan nefti ötürülüb⁹⁵. 2010-2013-cü illərdə bu kəmərlə cəmi 8,6 milyon ton Türkmənistan nefti nəql olunub⁹⁶. Buna görə də BTC-nin doldurulmasında Azərbaycanla tranzit haqqında müqaviləsi olan Qazaxıstan neftinin daşınması mühüm rol oynaya bilər.

2008-ci ilin oktyabrından etibarən BTC ilə Qazaxıstanın “Tengiz” yatağından çıxarılan neft ötürülürdü. 2009-cu ildə bu kəmərlə daşınan “Tengiz” neftinin həcmi 1,9 milyon ton təşkil etmişdir. Lakin sonra tarifi yüksək olması ilə əlaqədar qazax neftinin nəqli dayandırıldı⁹⁷.

2013-cü ilin sentyabrında Qazaxıstanın nəhəng neft yatağı “Kaşaqaqan”da hasilatın başlanması Azərbaycan ərazisi ilə neft ixracı məsələsini yenidən aktuallaşdırdı. Rusiya və Çin marşrutları ilə yanaşı, BTC boru kəmərinə istifadə olunması gündəliyə gəldi. Azərbaycan marşrutu ilə hələlik təxminən 10-12 milyon ton neftin daşınması nəzərdə tutulurdu⁹⁸. Amma texniki səbəblərdən bir aydan sonra “Kaşaqaqan”da hasilat dayandırıldı. Onun bərpası 2015-ci ilin ikinci yarısında gözlənilir⁹⁹. Buna görə də BTC-nin potensialı hələ ki, tam istifadə olunmur.

Bu baxımdan son dövrdə Rusiyanın “LUKOyl” şirkətinin BTC-yə xüsusi diqqət yetirməsi maraqlıdır. Bu ölkə mətbuatının şirkət rəhbərliyinə istinadən yaydığı məlumatlara görə, 2014-cü ilin mayında “LUKOyl” BTC marşrutu ilə 30 min ton xam neftin sınaq nəqlini həyata keçirmişdir¹⁰⁰. Görünür, şirkət Xəzərdə istismarına başladığı Korçaqın yatağından hasil olunan neftin bu marşrutla ixracı

variantını nəzərdən keçirir. Əgər “LUKOyl”-un bu niyyəti reallaşarsa, onun qərarı BTC-nin iqtisadi səmərəliliyinin daha da artmasına, regional əməkdaşlığın inkişafına və siyasi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə gerçək töhfə verə bilər.

Beləliklə, BTC ƏİBK layihəsinin hazırlanması və reallaşdırılması prosesi üzünmüddətli gərgin müzakirələr və danışıqlar mərhələsindən keçdi. Boru kəməri marşrutunun seçilməsi, texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması, tranzit ölkələrlə maraqların uzlaşdırılması və müvafiq sazişlərin imzalanması Azərbaycan hökumətinin böyük diplomatik məharət, siyasi uzaqgörənlik və qətiyyət, ardıcıl səylər göstərməsi sayəsində mümkün oldu.

Regionda kəşifən geoiqtisadi və geosiyasi maraqlar müxtəlif ekologiya problemlərinin şışirdilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının layihə əleyhinə çıxışlara səfərbər olunması, bank-maliyyə qurumları vasitəsilə təzyiqlərin gücləndirilməsi və başqa maneələr formasında təzahür edərək, Əsas ixrac boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərini müşayiət etmişdir. Bu amillər BTC boru kəmərinin gerçəkləşdirilməsi prosesinin gərgin və mürəkkəb xarakter almasını, uzun müddəti əhatə etməsini şərtləndirsə də, Azərbaycan və onun tərəfdaşlarının səmərəli və məqsədyönlü əməkdaşlığı qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanın Xəzər sektorunda hasil olunan böyük nefti Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına daşıyan BTC ƏİBK regionun həyatında mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən marşrut kimi fəaliyyətə başladı.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın da 70 ildən artıq dövrdə tərkibinə daxil olduğu Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində dərinləşən siyasi və sosial-iqtisadi böhran ölkə həyatının bütün sahələrinin, o cümlədən neft sənayesinin tənəzzülə uğramasına səbəb oldu. 1980-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində planlı təsərrüfat sisteminin sürətlə dağılması, kəskin maliyyə çətişməliyi və müasir dünya standartlarından texniki geriliyin durmadan artması Azərbaycanın neft sənayesinə ciddi zərbə vurdu. Müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş respublika ildən-ilə azalan hasilatın sabitləşdirilməsi və aparıcı sənaye sahəsinin dirçəldilməsi üçün lazımı maliyyə vəsaitinə malik deyildi. Lakin tarixən strateji yanacaq-enerji mənbəyi kimi mühüm rol oynayan Azərbaycanın neft yataqları hələ Sovet İttifaqının böhranlı illərində dərhal Qərbin fəvqəlmilli şirkətlərinin maraq dairəsinə düşmüşdü. Xəzər neftinə xüsusi diqqət yetirən “BP”, “Amoko”, “Statoyl”, “Yunokal” və s. şirkətlərlə əməkdaşlığa səy göstərən Azərbaycan rəhbərliyi isə zəruri maliyyə vəsaiti və müasir texnologiyalar cəlb etməklə, neft sənayesinin yenidən qurulmasına və böhranın aradan qaldırılmasına ümid bəsləyirdi.

Xarici şirkətlərlə danışıqların ilkin mərhələsi hələ 1991-ci ilin yanvarında SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin birgə qərarı ilə yekun-

laşsa da, həmin ilin sonlarından Azərbaycan Respublikası danışıqları müstəqil dövlət kimi davam etdirirdi. Lakin Azərbaycanda vaxtaşırı baş verən siyasi hakimiyyət dəyişiklikləri danışıqlar prosesinin də uzanmasına və bir neçə mərhələdən keçməsinə səbəb oldu.

Nəhayət, 1993-cü ilin iyun ayında xarici neft şirkətləri ilə müqavilənin imzalanmasına hazırlıq görüldüyü vaxtda növbəti siyasi böhrandan sonra hakimiyyətə gələrək, ölkəni vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas edən Heydər Əliyev danışıqların dayandırılması və müqavilə şərtlərinin yenidən öyrənilməsinə dair qərar verdiyini bildirdi. Məqsəd Azərbaycanın həm iqtisadi, həm də siyasi maraqlarının daha dolğun təmin edilməsinə nail olmaq idi. Tezliklə danışıqlar bərpa olundu. Lakin Azərbaycanın mənafehləri ilə bağlı mövqeyini açıq ifadə edən Prezident Heydər Əliyev müstəqil beynəlxalq ekspertlər tərəfindən yeni hazırlanmış 1993-cü il noyabr (London) variantını da məqbul saymadı.

Beləliklə, danışıqların növbəti mərhələsi də nəticəsiz başa çatdı.

Xarici neft şirkətləri ilə danışıqların yeni mərhələsi ARDNŞ-in mütəxəssislərinin təklifləri əsasında hazırlanmış prinsiplərin qəbul olunmasından sonra – 1994-cü ilin fevral ayında başladı. İyul ayına qədər davam edən İstanbul mərhələsi əsas prinsiplər üzrə razılığın əldə edilməsi ilə nəticələndi.

İstanbulda razılaşdırılmış kommersiya şərtləri bir sıra cəhətlərinə görə müqavilənin əvvəlki variantlarından fərqlə-

nirdi. Əvvəla, tərəflərin real gəliri ilkin variantlardakı kimi, maliyyə baxımından yox, iştirakçıların əldə edəcəyi faktiki neftin həcmi ilə ölçülürdü. Bu isə 30 illik dövrdə inflyasiyanın təsirini minimuma endirirdi. Digər tərəfdən, gəlir neftinin bölüşdürülmə qrafikində də Azərbaycanın maraqlarına uyğun dəyişikliklər edilmişdi. Səmt qazının ölkəmizə pulsuz verilməsi və bir sıra başqa yeniliklər də Azərbaycanın iqtisadi və siyasi mənafeələrini nəzərə alırdı.

Müqavilənin hazırlanması ilə bağlı danışıqların yekun mərhələsi 1994-cü ilin iyul-sentyabr aylarında ABŞ-ın Hyuston şəhərində keçirildi. Burada müqavilənin yekun mətni hazırlandı. Müzakirələrin gedişində Azərbaycan Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı geosiyasi təzyiqlərin dəf edilməsinə nail oldu. Bununla da xarici şirkətlərlə Azərbaycanın ortaq maraqlarını ifadə edən işlək mexanizmə əsaslanan müqavilə layihəsinin hazırlanması başa çatdı.

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və "Əsrin müqaviləsi" adını almış saziş Azərbaycan iqtisadiyyatına irihəcmli investisiya və müasir texnologiyaların gətirilməsi, habelə iştirakçıların təmsil olunduğu geniş coğrafi məkan baxımından diqqəti cəlb edir. Altı xarici ölkəni – ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən on nəhəng şirkətlə əməkdaşlıq Azərbaycanın strateji seçiminin təzahürü olub, onun beynəlxalq mövqelərinin də möhkəmlənməsinə xidmət etməli idi. Sonrakı illərdə bu sıraya başqa ölkələrin şirkətləri də qoşuldu. Müqavilədə həm regionun əsas dövlətləri, həm də Qərb və Şərqi aparıcı ölkələri təmsil olunur.

Müqavilə Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi siyasi xəttini həyata keçirmək qətiyyətini nümayiş etdirməklə yanaşı, dünya birliyinə sıx inteqrasiya olunmaq niyyətini də açıq göstərdi.

“Əsrin müqaviləsi”ndən sonra xarici şirkətlərin Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorundakı perspektivli neft-qaz strukturlarına marağı daha da artdı. Bununla da milli neft strategiyasının formalaşması və inkişafı prosesi vüsət aldı. İmzalanmış müqavilələrin kapitaltutumluluğu, fəvqəlmilli şirkətlərin sayının artması, təmsilçilərin coğrafi miqyasının genişlənməsi, ARDNŞ-in müqavilələrdəki iştirak payının ardıcıl böyüməsi və s. neft strategiyasının əsas səciyyəvi cəhətlərini qabarıq ifadə edir. Yəni bu sahədə həyata keçirilən kurs ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi və geostrateji maraqlarının əks olunduğu sistemli yanaşmanın təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

“Əsrin müqaviləsi”nin uğurla yerinə yetirilməsi üçün hərtərəfli şəraitin yaradılması Azərbaycan hökumətinin prioritet vəzifələrindən biri olaraq müəyyənləşdirilmişdi. Konsorsium öz işini konkret plan əsasında həyata keçirməli idi. Məcburi işlərin minimum proqramı və ilkin neft layihəsi, “Faza-1”, “Faza-2” və “Faza-3” layihələri çərçivəsində görülmək tədbirlərin tərtib olunmuş qrafikə uyğun aparılması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev müqavilənin vaxtında və ardıcıl yerinə yetirilməsi ilə bağlı prosesi xüsusi nəzarətdə saxlayır və mütləmadi olaraq görüşlər keçirir, hesabatlar alırdı. Ciddi Prezident nəzarəti konsorsiumun fəaliyyətinin düzgün

qurulmasına, ləngimələrin qarşısının vaxtında alınması üçün səmərəli texniki-təşkilati tədbirlərin görülməsinə və operativ siyasi qərarların qəbul olunmasına imkan verirdi.

ABƏŞ ilə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinin qorunması Prezident İlham Əliyevin də siyasi xəttinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Məhz bu əməkdaşlıq layihənin tammiqyaslı işlənməsi üzrə bütün mərhələlərin ardıcıl surətdə uğurlu icrasına əlverişli şərait yaratdı. Eyni zamanda 2009-cu ildən etibarən müqavilə üzrə hasilatın azalması meyillərinin özünü göstərməsi ilə əlaqədar Prezident İlham Əliyevin kəskin tənqidi fikirləri konsorsiumun operatoru “BP”-ni neft hasilatını sabitləşdirmək üçün lazımi tədbirlərin görülməsinə sövq etdi.

“Əsrin müqaviləsi”nin proqnozlaşdırılan pik vaxtı artıq geridə qalıb. Sonrakı illərdə hasilatın tədricən azalması labüddür. Buna baxmayaraq, bu saziş neft sənayesinin inkişafında dərin iz qoyub. Belə ki, layihənin həyata keçirildiyi dövrdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə xarici sərmayə qoyuluşu dinamik şəkildə artıb. 1995-ci ildən etibarən bu sahəyə yönəldilmiş xarici investisiyaların həm mütləq həcmi, həm də iqtisadiyyata yatırılmış xarici kapitalda xüsusi çəkisi ildən-ilə yüksəlmişdir¹.

İrihəcmli investisiyanın cəlb olunması müasir qazma qurğularının tikilməsinə, yeni texnologiyalara əsaslanan neft infrastrukturunun, o cümlədən şaxələndirilmiş ixrac boru kəmərləri sisteminin qurulmasına imkan yaratdı. Bu isə neft sənayesinin inkişafına, çoxsaylı iş yerlərinin açıl-

masına, sosial rifahın yüksəlməsinə, siyasi sabitliyin bərqərar olmasına öz töhfəsini verdi.

“Əsrin müqaviləsi” neft sənayesinin inkişafına təkan verməklə yanaşı, ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına əlverişli marşrutlarla çatdırılmasında mühüm rol oynadı. Bu baxımdan layihənin gerçəkləşməsi Azərbaycanın geoiqtisadi və geosiyasi mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir ².

Göründüyü kimi, məhz “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan yol Xəzər dənizindəki zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının istismarı sahəsində Azərbaycan ilə xarici şirkətlər arasında qarşılıqlı faydalı və sistemli əməkdaşlığın təməl daşını qoydu. Bu uğurlu tərəfdaşlıq isə yeni konseptual ideyaların, o cümlədən böyük potensiala malik “Şahdəniz-2”, TANAP və TAP layihələrinin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Eyni zamanda ARDNŞ-in Türkiyədə “Petkim Petrokimya Holding” kimi nəhəng neft-kimya kompleksinin nəzarət səhm paketini əldə etməsi, STAR Neft Emalı Zavodunun tikintisinə, Gürcüstanda Kulevi terminalına, Ukraynanın yanacaq-enerji sektoruna, Yunanıstanın qazpaylayıcı şəbəkəsinə, İsveçrənin, bir sıra Şərqi Avropa ölkələrinin, Moldova və Qırğızıstanın iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunu həyata keçirməsi artıq Azərbaycanın yüksələn maliyyə-iqtisadi potensialının və xarici ölkələrə sərmayə yatıran dövlətə çevrilməsinin əyani təzahürüdür. Həmin layihələrin davamlı icrası, şübhəsiz, Avropanın, habelə başqa ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin təmin olun-

masında Azərbaycanın rolunun artmasına və iqtisadi-siyasi əlaqələrinin güclənməsinə xidmət edəcək.

Beləliklə, milli neft strategiyasının əsasını qoymuş “Əsrin müqaviləsi” nəinki neft-qaz sənayesinin dirçəlməsi və inkişafına ciddi təkan verdi, eləcə də Azərbaycanın sosial-iqtisadi yüksəlişinə və siyasi müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaratdı, dünya birliyinə tamhüquqlu üzv kimi inteqrasiya olunmasına, regional əməkdaşlıq və təhlükəsizliyə geniş perspektivlər açdı.

Резюме

Книга доктора философии по истории Арастуна Мехтиева “Контракт века: краеугольный камень нефтяной стратегии Азербайджана” посвящена изучению вопросов подготовки и реализации крупного нефтяного соглашения Азербайджана с ведущими иностранными компаниями. Контракт, подписанный 20 сентября 1994 года, заложил основу национальной нефтяной стратегии, охватывающей широкий спектр задач модернизации нефтяной промышленности и создания современной энергетическо-коммуникационной инфраструктуры, установления либеральной экономики, обеспечения социального благополучия, укрепления политической независимости и углубления интеграции страны в мировое сообщество.

Во введении подчеркивается стратегическая роль нефти в современном мире и актуальность изученной проблемы.

В первой главе анализируется положение нефтегазовой промышленности Азербайджана после обретения государственной независимости, и определяются факторы, обусловившие подписание “Контракта века”. Изучаются отдельные этапы переговорного процесса и возникшие проблемы в ходе согласования позиций участников, раскрывается суть основных пунк-

тов соглашения. Исследуется также процесс подписания новых нефтяных контрактов, способствовавший формированию национальной нефтяной стратегии, выявляются ее экономические, политические и геостратегические особенности.

Во второй главе освещаются ход реализации проекта, основные его этапы, преодоление геополитических препятствий, совершенствование технической базы, создание современной инфраструктуры и развитие нефтяной промышленности.

В третьей главе рассматриваются вопросы создания экспортной сети трубопроводов. Отмечается, что диверсификация маршрутов экспорта нефти являлась приоритетной задачей правительства Азербайджана, которая была осуществлена путем строительства экспортных трубопроводов Баку- Новороссийск (Россия), Баку-Супса (Грузия) и Баку- Тбилиси- Джейхан (Турция). Прослеживается упорная геополитическая борьба за экспортные маршруты и политический курс Азербайджана в этом вопросе.

В заключении подведены итоги исследования, отмечена роль “Контракта века” не только в развитии нефтяной промышленности, а также в социально- экономическом росте страны, в укреплении государственной независимости и усилении международной интеграции Азербайджана.

Abstract

“Contract of the Century: the Cornerstone of Oil Strategy of Azerbaijan” – book by Arastun Mehdiyev, Ph.D. in history, examines preparation and realization of the oil agreement of tremendous importance signed by Azerbaijan and a Consortium of foreign oil companies. Contract signed on September 20, 1994 has paved the way towards the formation of the national oil strategy encompassing a wide range of issues towards modernization of oil industry and creation of modern energy and communications infrastructure, liberal economy, social welfare provision, strengthening of political independence and deeper integration into the world community.

The strategic role of oil in the contemporary world and actuality of the issue are emphasized in introduction.

The first chapter studies situation of the oil and gas industry in Azerbaijan after regaining independence and determines factors which led to the signing of “Contract of the Century”. Stages of the negotiation process and problems encountered during it, as well as the essence of the contract are also examined in this section. Furthermore, this part investigates the conclusion process of other oil contracts leading to the development of the national oil strategy and identifies political, economic and geostrategic features.

The second chapter analyses the realization process of this large-scale project, its main phases, as well as overcoming geopolitical barriers, improvement of technical base, creation of modern infrastructure and development of oil industry.

Questions about creation of export pipeline network are examined in the third chapter. It is mentioned that the diversification of oil export routes had been the priority for the government of Azerbaijan and was subsequently achieved through the construction of export pipelines Baku- Novorossiysk (Russia), Baku- Supsa (Georgia) and Baku- Tbilisi- Ceyhan (Turkey). Moreover, persistent geopolitical struggle for export routes and political course of Azerbaijan regarding this issue are also observed in this section.

Conclusion recapitulates the outcomes of the research done; the role of “Contract of the Century” not only in the development of oil industry but also in the socio-economic growth of the country, strengthening the state independence and increasing the international integration of Azerbaijan are emphasized in the last section.

BİBLİOQRAFIYA

GİRİŞ

1. İsmayılov M., İbrahimov M. Azərbaycan neft sənayesinin inqilabaqədərki tarixi. Bakı, 1991, səh.95-99; Мурадалиева Э. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку, 2005, с.18.
2. Mehdiyev Ə. Azərbaycan neft sənayesi XIX yüzilin son rübündə. Bakı, 2000, səh.38, 61-63, 94.
3. Yenə orada, səh.96-100.
4. Мурадалиева Э. Указ.соч., с.18
5. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва, 1999, с.247.
6. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003, с.100-101.
7. Yenə orada, səh.104.
8. Ергин Д. Указ.соч., с.833.
9. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002; Heydər Əliyev. İki cildə, 2-ci cild, Bakı, 2013.
10. Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996). Bakı,2000.
11. Hacızadə E. Milli neft strategiyasının imperativləri. – “Strateji təhlil” jurnalı, say 3, noyabr, 2011, səh. 166.

I FƏSİL, 1.1

1. Nadirov A. İqtisadiyyatımızın Heydər Əliyev mərhələsi. "Azərbaycan" qəzeti, 11 mart 1998-ci il.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 1999. Bakı, 1999, səh.26.
3. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2001, səh. 390.
4. Hacızadə E.M., Paşayev T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. Bakı, 2000, səh.24-25.
5. "Azərbaycan" qəzeti, 21 dekabr 1997-ci il.
6. Yenə orada.
7. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003, с.137.
8. "Xalq qəzeti", 6 aprel 1999-cu il.
9. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.138
10. Müstəqil Azərbaycan 10 il, səh.403; Алиев Ильхам. Указ. соч., с.139
11. Yusifzadə X. Ömrümün illəri və izləri. Bakı, 2004, səh.116.

I FƏSİL, 1.2

1. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003, с.145.
2. Полухов Э. «Контракт века». (Проблема в исторической ретроспективе). – «Azərbaycan neftinin dünəni, bu günü və sabahı». Bakı, 1997, səh.194.

3. Yenə orada, səh. 195; Yusifzadə X. Ömrümün illəri və izləri. Bakı, 2004, səh.132.
4. “Nəyat” qəzeti, 18 iyul 1992-ci il.
5. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.147.
6. “Xalq qəzeti”, 9 sentyabr 1992-ci il.
7. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.148.
8. “Бакинский рабочий», 8 июня 1993 года.
9. Полухов Э. Указ. соч., с.199.
10. «Azərbaycan» qəzeti, 9 yanvar 1993-cü il.; 2 noyabr 1993-cü il.
11. “1+10 müqaviləsi” imzalanmışdır! Bəs sonra? – “Azərbaycan” qəzeti, 22 oktyabr 1994-cü il.
12. Yenə orada.
13. “Azərbaycan” qəzeti, 23 iyul 1993-cü il; Газета «Известия», 4 августа 1993 года.
14. “Azərbaycan” qəzeti, 10 avqust 1993-cü il.
15. “Azərbaycan” qəzeti, 19 noyabr 1993-cü il.
16. “Azərbaycan” qəzeti, 02 noyabr 1993-cü il.
17. “Azərbaycan” qəzeti, 22 oktyabr 1994-cü il.
18. Əsrin müqaviləsi, Bakı, 1996, səh. 12.
19. Yenə orada, səh. 8.
20. Azərbaycan nefti. Bakı, 2010, səh.246.
21. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.154.
22. Агакишиев И. История Бакинской нефтяной промышленности и второй нефтяной бум (вторая половина XIX – начало XXI вв.). Москва, 2011, с.189.
23. “Azərbaycan” qəzeti, 24 mart 1994-cü il.
24. “Azərbaycan” qəzeti, 28 iyun 1994-cü il.

25. "Azərbaycan" qəzeti, 22 oktyabr 1994-cü il.
26. Əsrin müqaviləsi, səh. 67.
27. Yenə orada, səh. 13-14.
28. Yenə orada, səh. 14.
29. "Xalq qəzeti", 21 sentyabr 1999-cu il.
30. Yenə orada; Yusifzadə X. Göstərilən əsəri, səh.145-146.
31. Əsrin müqaviləsi, səh. 9-11.
32. Yenə orada, səh. 14.
33. Yenə orada, səh. 11; Алиев Ильхам. Указ.соч., с.159.
34. "Azərbaycan" qəzeti, 17 avqust 1994-cü il.
35. Əsrin müqaviləsi, səh. 30-43.
36. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.176.
37. Əsrin müqaviləsi, səh. 78-79; Алиев Ильхам. Указ.соч., с.175.
38. Əsrin müqaviləsi, səh. 9-10.
39. "Azərbaycan" qəzeti, 22 oktyabr 1994-cü il; Əsrin müqaviləsi, səh. 79.
40. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.175.
41. "Azərbaycan" qəzeti, 22 oktyabr 1994-cü il.
42. Əsrin müqaviləsi, səh. 78.
43. "Azərbaycan" qəzeti, 04 aprel 1995-ci il.
44. "Azərbaycan" qəzeti, 13 aprel 1995-ci il.
45. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, IV kitab, Bakı, 1997, səh.54-55.
46. "Azərbaycan" qəzeti, 20 aprel 1995-ci il.
47. Əsrin müqaviləsi, səh. 88-89.
48. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.311; "Xalq qəzeti", 12 mart 1996-cı il.

49. “525-ci qəzet”, 26 oktyabr 2000-ci il.
50. “Respublika” qəzeti, 16 dekabr 2002-ci il.
51. Газета “Бакинский рабочий”, 16 июля 2011 года;
Газета «Зеркало», 16 июля 2011 года.
52. Əsrin müqaviləsi, səh. 68.
53. “Xalq qəzeti”, 7 noyabr 2000-ci il.
54. Султанов Ч.А. Прерванный полет. Вторая попытка. Баку, 1997, с.303.
55. Əsrin müqaviləsi, səh.68.
56. Yenə orada, səh.69.

I FƏSİL, 1.3

1. Şahbazov E. Neft strategiyası: zamanın yeni təqvimi. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, № 108-109, 2007, səh.189.
2. “Azərbaycan” qəzeti, 26 oktyabr 2000-ci il.
3. «Независимая газета», 30 декабря 1999 года.
4. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab. Bakı, 1997, səh.191.
5. Yenə orada, səh.192.
6. Yenə orada, səh.217.
7. Yenə orada, səh.192, 198.
8. “Xalq qəzeti”, 10 fevral 1996-cı il.
9. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.211-215.
10. “Xalq qəzeti”, 5 oktyabr 1996-cı il.

11. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.245.
12. "Xalq qəzeti", 5 oktyabr 1996-cı il.
13. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.271-274.
14. Yenə orada, səh.254-255.
15. "Xalq qəzeti", 5 oktyabr 1996-cı il.
16. "Azərbaycan" qəzeti, 10 mart 2012-ci il.
17. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.272.
18. "Xalq qəzeti", 5 oktyabr 1996-cı il.
19. "Azadlıq" qəzeti, 23 oktyabr, 25 oktyabr 1996-cı il; 17-19 iyul 1999-cu il, "Hürriyyət" qəzeti, 8 oktyabr 1996-cı il.
20. "Azadlıq" qəzeti, 21 iyul 1999-cu il.
21. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.285.
22. "Kaspi" qəzeti, 30 sentyabr-2 oktyabr 1999-cu il.
23. "Azadlıq" qəzeti, 25 oktyabr 1996-cı il, "Hürriyyət" qəzeti, 8 oktyabr 1996-cı il.
24. "Xalq qəzeti", 20 sentyabr 2011-ci il, "Respublika" qəzeti, 2 fevral 2012-ci il.
25. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.305.
26. Газета «Бакинский рабочий», 27 февраля 1997 года.
27. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.312, 327.
28. Yenə orada, səh.320-321.

29. “Ayna” qəzeti, 21 dekabr 1996-cı il.
30. “Ayna” qəzeti, 16 noyabr 1996-cı il.
31. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.349-350.
32. Yenə orada, səh.351.
33. “Panorama” qəzeti, 18 yanvar 1997-ci il.
34. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.354-358.
35. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, с.258.
36. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V kitab, Bakı, 1997, səh.197.
37. “Mülkiyyət” qəzeti, 18-24 avqust 1999-cu il.
38. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V kitab, səh.213.
39. Yenə orada, səh.79; Azərbaycan nefti. Bakı, 2010, səh.258.
40. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.258.
41. “Xalq qəzeti”, 6 sentyabr 1997-ci il.
42. “Mülkiyyət” qəzeti, 9-16 sentyabr 1997-ci il.
43. “Xalq qəzeti”, 15 avqust 1998-ci il; “Panorama” qəzeti, 13 avqust 1998-ci il, 3 dekabr 1998-ci il.
44. “Azərbaycan” qəzeti, 6 sentyabr 1997-ci il.
45. “Xalq qəzeti”, 6 sentyabr 1997-ci il.
46. Газета «Известия», 31 июля 1997 года.
47. Газета «Правда», 8-14 августа 1997 года.
48. «Российская газета», 16 августа 1997 года.
49. “Xalq qəzeti”, 20 avqust 1997-ci il; 12 sentyabr 1997-ci il.

50. Агакишиев И. История Бакинской нефтяной промышленности и второй нефтяной бум, с.220.
51. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.258; [www/socar.az](http://www.socar.az)
52. "Azərbaycan" qəzeti, 13 sentyabr 2011-ci il.
53. "Azərbaycan" qəzeti, 23 may 2009-cu il.
54. "Respublika" qəzeti, 30 may 2009-cu il.
55. Газета «Бакинский рабочий», 10 сентября 2011 года.
56. "Azərbaycan" qəzeti, 17 avqust 1994-cü il; "Mülkiyyət" qəzeti, 4-11 noyabr 1997-ci il, 27 oktyabr - 3 noyabr 1998-ci il.
57. "Mülkiyyət" qəzeti, 27 yanvar - 4 fevral 1999-cu il; "Xalq qəzeti", 25 aprel 1997-ci il.
58. "Avrasiya" qəzeti, 30 mart 1999-cu il.
59. Hacızadə E.M. Neftçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı, 2002, səh.103.
60. "Mülkiyyət" qəzeti, 27 oktyabr - 3 noyabr 1998-ci il; "525-ci qəzet", 20 noyabr 2009-cu il.
61. "Xalq qəzeti", 27 may 2007-ci il.
62. "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 2000-ci il; "Xalq qəzeti", 27 may 2007-ci il.
63. Газета «Бакинский рабочий», 10 сентября 1997 года; "Xalq qəzeti", 27 may 2007-ci il.
64. Газета «Бакинский рабочий», 10 сентября 1997 года.
65. "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 2000-ci il.
66. "Mülkiyyət" qəzeti, 3-10 mart 1999-cu il.
67. "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 2000-ci il.

68. “Respublika” qəzeti, 23 sentyabr 2000-ci il.
69. Газета «Бакинский рабочий», 16 сентября 2000 года.
70. Yenə orada.
71. “Azərbaycan” qəzeti, 26 oktyabr 2000-ci il.
72. Yenə orada.
73. “Mülkiyyət” qəzeti, 14 sentyabr 2000-ci il.
74. Yenə orada.
75. “Azərbaycan” qəzeti, 23 may 2009-cu il.
76. “Respublika” qəzeti, 30 may 2009-cu il.
77. “Azərbaycan” qəzeti, 7 may 2011-ci il.
78. “Xalq qəzeti”, 9 iyun 2011-ci il.
79. Газета «Зеркало», 11 мая 2011 года.
80. “525-ci qəzet”, 19 iyun 2004-cü il.
81. Şahbazov E. Heydər Əliyevin neft strategiyası. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, № 67-68, 2003, səh.165

II FƏSİL

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab. Bakı, 1997, səh.104.
2. Yenə orada, səh.118-119.
3. Yenə orada, səh.112.
4. “Azərbaycan” qəzeti, 9 iyun 1995-ci il.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh. 114-115.
6. Yenə orada, səh. 72-73.

7. Yenə orada, səh.76-78.
8. Yenə orada, səh. 78.
9. Yenə orada, səh. 240-241.
10. "Mülkiyyət" qəzeti, 9-22 sentyabr 1998-ci il.
11. "Xalq qəzeti", 31 avqust 2000-ci il.
12. "Respublika" qəzeti, 25 iyul 2003-cü il.
13. Əliyev N., Şahbazov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı. Bakı, 1997, səh. 16
14. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.115.
15. "Əsrin müqaviləsi". Bakı, 1996, səh.78.
16. "Azərbaycan" qəzeti, 30 dekabr 1994-cü il və 20 may 1995-ci il.
17. Газета "Зеркало", 28 декабря 1996 года.
18. Yenə orada.
19. "Əsrin müqaviləsi", səh.94-97.
20. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.177.
21. Yenə orada, səh.173.
22. Yenə orada.
23. "Xalq qəzeti", 20 sentyabr 1997-ci il.
24. "Xalq qəzeti", 5 sentyabr 1997-ci il.
25. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V kitab. Bakı, 1997, səh.258.
26. "Xalq qəzeti", 5 sentyabr 1997-ci il.
27. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V kitab, səh. 311.
28. Yenə orada, səh. 245-246.

29. Yenə orada, səh.326-327.
30. Yenə orada, səh. 312.
31. Yenə orada, səh. 259.
32. “Xalq qəzeti”, 12 noyabr 1998-ci il.
33. “Xalq qəzeti”, 4 iyun 1999-cu il.
34. “Mülkiyyət” qəzeti, 8-15 dekabr 1998-ci il.
35. “Xalq qəzeti”, 2 fevral 1999-cu il.
36. “Avrasiya” qəzeti, 21 aprel 1999-cu il.
37. “Mülkiyyət” qəzeti, 22-29 dekabr 1999-cu il.
38. “Mülkiyyət” qəzeti, 25 mart-1 aprel 1999-cu il.
39. “Mülkiyyət” qəzeti, 25 may-1 iyun 1999-cu il.
40. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2000. Bakı, 2000, səh.358; Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011. Bakı, 2011, səh.477-478.
41. “Mülkiyyət” qəzeti, 25 mart-1 aprel 1999-cu il və 25 may-1 iyun 1999-cu il.
42. “Respublika” qəzeti, 10 noyabr 1998-ci il.
43. Yenə orada.
44. “Xalq qəzeti”, 27 noyabr 1999-cu il.
45. Газета “Вышка”, 31 декабря 1999 года.
46. “Независимая газета”, 30 декабря 1994 года.
47. “Xalq qəzeti”, 25 dekabr 1999-cu il.
48. “Azadlıq” qəzeti, 20 sentyabr 2000-ci il.
49. “Xalq qəzeti”, 28 oktyabr 2000-ci il və 8 may 2001-ci il.
50. “Xalq qəzeti”, 8 may 2001-ci il.
51. “Respublika” qəzeti, 31 avqust 2001-ci il.
52. Yenə orada.
53. Yenə orada.

54. Yenə orada.
55. "Respublika" qəzeti, 26 sentyabr 2002-ci il.
56. Yenə orada.
57. Газета "Деловой Азербайджан", 24 сентября – 1 октября 2002 года.
58. "Respublika" qəzeti, 26 sentyabr 2002-ci il; "Azərbaycan" qəzeti, 4 fevral 2004-cü il.
59. "Azərbaycan" qəzeti, 21 sentyabr 2004-cü il.
60. Yenə orada.
61. Yenə orada.
62. Yenə orada.
63. "Respublika" qəzeti, 19 fevral 2005-ci il.
64. Yenə orada.
65. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011, səh. 477-478.
66. "Xalq qəzeti", 26 may 2005-ci il.
67. <http://www.bp.com>
68. "Azərbaycan" qəzeti, 7 iyun 2006-cı il.
69. Газета "Зеркало", 22 июля 2006 года.
70. <http://www.bp.com>
71. <http://www.socar.az>
72. Yenə orada.
73. Yenə orada.
74. "Xalq qəzeti", 20 sentyabr 2012-ci il.
75. "Azərbaycan" qəzeti, 11 oktyabr 2012-ci il.
76. <http://www.socar.az>
77. "Azərbaycan" qəzeti, 11 oktyabr 2012-ci il.
78. Yenə orada.
79. Yenə orada.

80. Yenə orada.
81. Yenə orada.
82. “Xalq qəzeti”, 25 oktyabr 2012-ci il.
83. Газета “Зеркало”, 3 ноября 2012 года.
84. “Azərbaycan” qəzeti, 24 iyul 2013-cü il.
85. “Azərbaycan” qəzeti, 31 yanvar 2014-cü il.
86. “Azərbaycan” qəzeti, 5 fevral 2014-cü il.
87. <http://www.socar.az>
88. “Azərbaycan” qəzeti, 15 aprel 2014-cü il.
89. “Respublika” qəzeti, 8 may 2014-cü il.
90. Yenə orada.
91. Yenə orada.
92. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2013. Bakı, 2014, səh.30.

III FƏSİL, 3.1

1. Əsrin müqaviləsi. Bakı, 1996, səh.78.
2. Əliyev N. Azərbaycan neftinin ixracatının gələcəyi necə olacaq? “Azərbaycan” qəzeti, 2 dekabr 1993-cü il.
3. Yenə orada.
4. “Xalq qəzeti”, 14 avqust 1997-ci il.
5. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab. Bakı, 1997, səh. 112-113.
6. “Xalq qəzeti”, 14 avqust 1997-ci il.
7. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.57.

8. "Azərbaycan" qəzeti, 11 oktyabr 1995-ci il.
9. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.60.
10. "Azərbaycan" qəzeti, 14 oktyabr 1995-ci il.
11. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.59.
12. Əsrin müqaviləsi, səh.94; "Xalq qəzeti", 19 yanvar 1996-cı il.
13. Əsrin müqaviləsi, səh.94-97.
14. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.117-118.
15. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003, с.426.
16. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab, səh.176-177.
17. Yənə orada, səh.179.
18. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.442.
19. Газета«Зеркало», 8 февраля 1997 года.
20. Yənə orada.
21. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.443.
22. Газета«Бакинский рабочий», 29 марта 1997 года.
23. "Mülkiyyət" qəzeti, 10-25 fevral 1998-ci il; "Panorama" qəzeti, 10 sentyabr 1997-ci il.
24. "Mülkiyyət" qəzeti, 27 aprel-4 may 1999-cu il.
25. "Panorama" qəzeti, 24 dekabr 1996-cı il; "Günay" qəzeti, 7 oktyabr 1997-ci il.
26. "Azərbaycan" qəzeti, 26 oktyabr 1997-ci il.
27. "Xalq qəzeti", 3 mart 1998-ci il.

28. Алиев Ильхам. Указ.соч., с.445; “Mülkiyyət” qəzeti, 9-22 sentyabr 1998-ci il.
29. “Xalq qəzeti”, 10 fevral 1999-cu il.
30. “Avrasiya” qəzeti, 11 və 19 fevral 1999-cu il.
31. “Mülkiyyət” qəzeti, 16-25 mart 1999-cu il.
32. “Xalq qəzeti”, 10 iyul 1999-cu il.
33. “Mülkiyyət” qəzeti, 20-27 iyul 1999-cu il.
34. Газета«Эхо», 8 февраля 2011 года.
35. Yenə orada.
36. Газета«Зеркало», 28 декабря 2012 года.; Газета“Эхо”, 8 января 2013года.
37. Газета «Зеркало», 15мая 2013 года.
38. “Respublika” qəzeti, 16 may 2013-cü il.
39. Газета «Азербайджанские известия», 20 февраля 2014 года.
40. Yenə orada.

III FƏSİL, 3.2

1. Əsrin müqaviləsi. Bakı, 1996, səh.99-110.
2. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, IV kitab, Bakı, 1997, səh. 118.
3. Yenə orada, səh. 133.
4. Yenə orada, səh. 140-141, 164.
5. “Panorama” qəzeti, 6 dekabr 1996-cı il.
6. “Xalq qəzeti”, 17 aprel 1997-ci il.
7. Yenə orada.

8. Yənə orada.
9. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, с.447-448.
10. "Mülkiyyət" qəzeti, 17-23 iyun 1998-ci il.
11. Газета "Неделя", 08 мая 1998 года; "Mülkiyyət" qəzeti, 17-23 iyun 1998-ci il.
12. Газета "Неделя", 12 июня 1998 года; "Mülkiyyət" qəzeti, 17-23 iyun 1998-ci il.
13. Yənə orada.
14. "Xalq qəzeti", 11 dekabr 1998-ci il
15. "Xalq qəzeti", 21 fevral 1999-cu il.
16. "Respublika" qəzeti, 12 mart 1999-cu il.
17. "Xalq qəzeti", 18 aprel 1999-cu il.
18. "Xalq qəzeti", 17 dekabr 1998-ci il.
19. "Xalq qəzeti", 20 aprel 1999-cu il.
20. Yənə orada.
21. "Mülkiyyət" qəzeti, 17-24 noyabr 1998-ci il; 20-27 aprel 1999-cu il; "Xalq qəzeti", 20 aprel 1999-cu il.
22. "Mülkiyyət" qəzeti, 20-27 aprel 1999-cu il.
23. "Xalq qəzeti", 20 aprel 1999-cu il.
24. "Xalq qəzeti", 18 aprel 1999-cu il.
25. "Xalq qəzeti", 20 aprel 1999-cu il.
26. Yənə orada.
27. Yənə orada.
28. "Mülkiyyət" qəzeti, 25 mart-1 aprel 1999-cu il.
29. "Mülkiyyət" qəzeti, 15-22 dekabr 1998-ci il.
30. "Mülkiyyət" qəzeti, 25 mart-1 aprel 1999-cu il.
31. "Xalq qəzeti", 10 iyul 1999-cu il.

32. “Avrasiya” qəzeti, 7 may 1999-cu il.
33. ARDNŞ-in cari arxivi
34. Газета “Зеркало”, 28 декабря 2012 года; Газета “Эхо”, 8 января 2013 года.
35. “Xalq qəzeti”, 23 aprel 1999-cu il.
36. “Azərbaycan” qəzeti, 6 iyun 2014-cü il.

III FƏSİL, 3.3

1. Əsrin müqaviləsi. Bakı, 1996, səh.65,78.
2. Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV kitab. Bakı, 1997, səh.147.
3. Yenə orada, səh. 148.
4. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности. Баку, 2001, с.24.
5. “Xalq qəzeti”, 6 sentyabr 1997-ci il.
6. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.35.
7. Əsrin müqaviləsi, səh.65-66.
8. “Xalq qəzeti”, 14 avqust 1997-ci il.
9. Daha ətraflı bax: Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана, с. 486-503.
10. “Xalq qəzeti”, 25-26 noyabr 1997-ci il.
11. “Mülkiyyət” qəzeti, 30 dekabr 1997-ci il – 7 yanvar 1998-ci il.
12. Daha ətraflı bax: Алиев Ильхам. Указ. соч., с.481-493; Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с. 26-32.

13. "Mülkiyyət" qəzeti, 31 mart-7 aprel 1998-ci il; Газета "Вышка», 17 апреля 1998 года.
14. Газета "Вышка», 17 апреля 1998 года.
15. "Mülkiyyət" qəzeti, 12-19 may 1998-ci il.
16. "Mülkiyyət" qəzeti, 17-23 iyun 1998-ci il.
17. Yenə orada.
18. "Mülkiyyət" qəzeti, 14-20 oktyabr 1998-ci il.
19. Yenə orada.
20. "Mülkiyyət" qəzeti, 24 noyabr – 1 dekabr 1998-ci il.
21. "Mülkiyyət" qəzeti, 27 oktyabr – 3 noyabr 1998-ci il.
22. Yenə orada.
23. Yenə orada.
24. "Xalq qəzeti", 30 oktyabr 1998-ci il.
25. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 18-ci kitab. Bakı, Azərənəşr, 2006, səh.123.
26. "Mülkiyyət" qəzeti, 1- 8 dekabr 1998-ci il.
27. "Mülkiyyət" qəzeti, 24 noyabr – 1 dekabr 1998-ci il.
28. Алиев Ильхам. Указ. соч., с.491.
29. "Xalq qəzeti", 17 dekabr 1998-ci il.
30. "Xalq qəzeti", 18 aprel 1999-cu il.
31. "Mülkiyyət" qəzeti, 6- 13 aprel 1999-cu il.
32. "Mülkiyyət" qəzeti, 25 may-1 iyun 1999-cu il.
33. Yenə orada.
34. "Mülkiyyət" qəzeti, 20-27 iyul 1999-cu il.
35. "Mülkiyyət" qəzeti, 16-25 noyabr 1999-cu il.
36. "Xalq qəzeti", 19 noyabr 1999-cu il.
37. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.42.
38. "Xalq qəzeti", 27 noyabr 1999-cu il.

39. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.44.
40. Yenə orada, səh. 48-49.
41. “Azərbaycan” qəzeti, 24 mart 2000-ci il.
42. Yenə orada.
43. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.58.
44. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 25 mart 2000-ci il;
“Azadlıq” qəzeti, 25-27 mart 2000-ci il.
45. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.50-53; “Xalq qəzeti”, 18 oktyabr 2000-ci il.
46. “Respublika” qəzeti, 28 may 2000-ci il.
47. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.51.
48. “Xalq qəzeti”, 18 oktyabr 2000-ci il.
49. Yenə orada.
50. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.53-55; “Xalq qəzeti”, 18 oktyabr 2000-ci il.
51. “Xalq qəzeti”, 27 və 28 oktyabr 2000-ci il.
52. “Xalq qəzeti”, 18 oktyabr 2000-ci il.
53. Yenə orada.
54. Yenə orada.
55. Yenə orada.
56. Алиев Н., Мирзоев М., Шахбазов Э. Указ. соч., с.58.
57. Yenə orada, səh. 59.
58. Алиев Ильхам. Указ. соч., с.497.
59. Yenə orada, səh. 513.
60. “Azərbaycan” qəzeti, 25 sentyabr 2002-ci il.

61. "Xalq qəzeti", 31 iyul 2002-ci il.
62. Алиев Ильхам. Указ. соч., с.513.
63. Yenə orada.
64. "525-ci" qəzet", 8 sentyabr 2000-ci il.
65. "Mülkiyyət" qəzeti, 25 mart 2001-ci il.
66. Алиев Ильхам. Указ. соч., с.509.
67. "Xalq qəzeti", 15 noyabr 2003-cü il.
68. Газета "Деловой Азербайджан", 29 июля - 5 августа 2003 года.
69. Yenə orada.
70. Yenə orada.
71. "Respublika" qəzeti, 6 noyabr 2003-cü il.
72. "Xalq qəzeti", 15 noyabr 2003-cü il.
73. "Azərbaycan" qəzeti, 4 fevral 2004-cü il.
74. Yenə orada.
75. Yenə orada.
76. "Xalq qəzeti", 26 may 2005-ci il.
77. Yenə orada.
78. Yenə orada.
79. Yenə orada.
80. "Xalq qəzeti", 25 may 2005-ci il.
81. "Xalq qəzeti", 26 may 2005-ci il.
82. Газета «Азербайджанские известия», 15 апреля 2006 года.
83. Yenə orada.
84. "Azərbaycan" qəzeti, 31 may 2006-cı il.
85. "Xalq qəzeti", 14 iyul 2006-cı il.
86. Yenə orada.

87. Газета «Зеркало», 28 декабря 2012 года.
88. “Xalq qəzeti”, 17 iyun 2006-cı il.
89. Газета «Азербайджанские известия», 25 апреля 2008 года.
90. “Azərbaycan” qəzeti, 4 fevral 2004-cü il; Газета «Зеркало», 28 декабря 2012 года.
91. ARDNŞ-in cari arxivі.
92. Yənə orada.
93. Газета «Зеркало», 17 июля 2013 года; “Xalq qəzeti”, 14 fevral 2014-cü il.
94. “Azərbaycan” qəzeti, 6 iyun 2014-cü il.
95. Газета «Зеркало», 21 ноября 2012 года.
96. Газета «Зеркало», 3 декабря 2013 года.
97. Yənə orada.
98. Газета «Зеркало», 28 декабря 2012 года; Газета «Азербайджанские известия», 1 октября 2013 года.
99. Газета «Зеркало», 3 мая 2014 года.
100. “Xalq qəzeti”, 25 may 2014-cü il.

NƏTİCƏ

1. Kərimova T. İqtisadiyyatın investisiya potensialı: formalaşması və istifadə mexanizmləri. Bakı, 2008, səh. 96-99.
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005, səh. 661-691.

KİTABIN İÇİNDEKİLƏR

Ön söz	3
Giriş	11

I FƏSİL.

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

1.1. Müstəqillik dövrünün ilk illərində neft-qaz sənayesinin ümumi vəziyyəti	17
1.2. “Əsrin müqaviləsi” və xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın başlanması.....	24
1.3. Xarici neft şirkətləri ilə yeni müqavilələrin imzalanması. Neft strategiyasının formalaşması	52

II FƏSİL.

“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”NİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ. NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI ..... 98 |

III FƏSİL.

İXRAC BORU KƏMƏRLƏRİ SİSTEMİNİN YARADILMASI

3.1. Bakı- Novorossiysk (Şimal) neft boru kəməri	133
3.2. Bakı- Supsa (Qərb) ixrac marşrutu	150
3.3. Bakı-Tbilisi- Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri	164
NƏTİCƏ	212
PEZİOME	219
ABSTRACT	221
BİBLİOQRAFIYA	223

STUN

ƏRƏSTUN MEHDİYEV

**“ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”:
AZƏRBAYCAN NEFT STRATEGİYASININ
TƏMƏL DAŞI**

Kompüter yığımı:

Səidə Ağalarova

Formatı 60x90 1/16. F.ç.v. 15,5.

Tirajı 825

“Turxan” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi